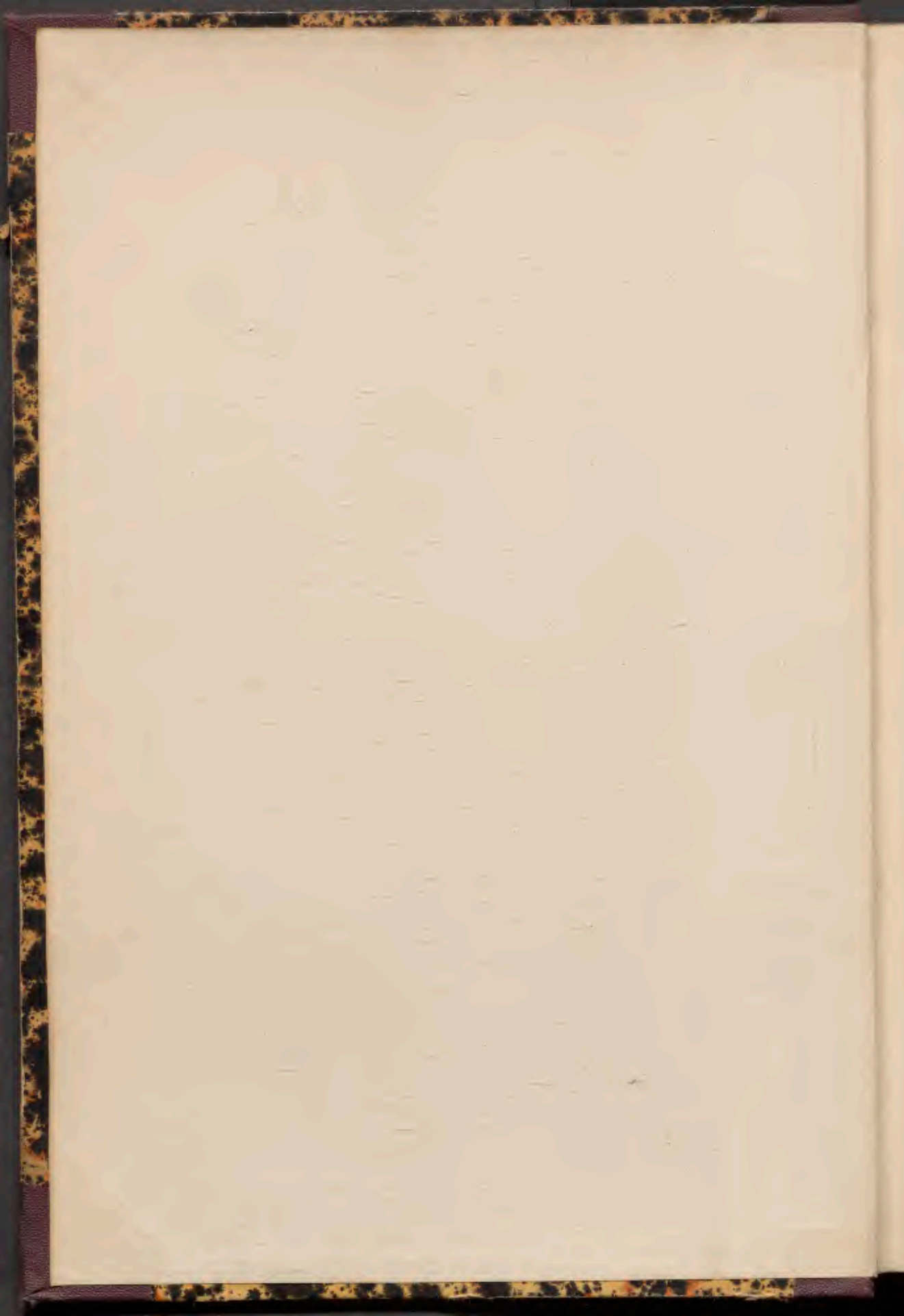
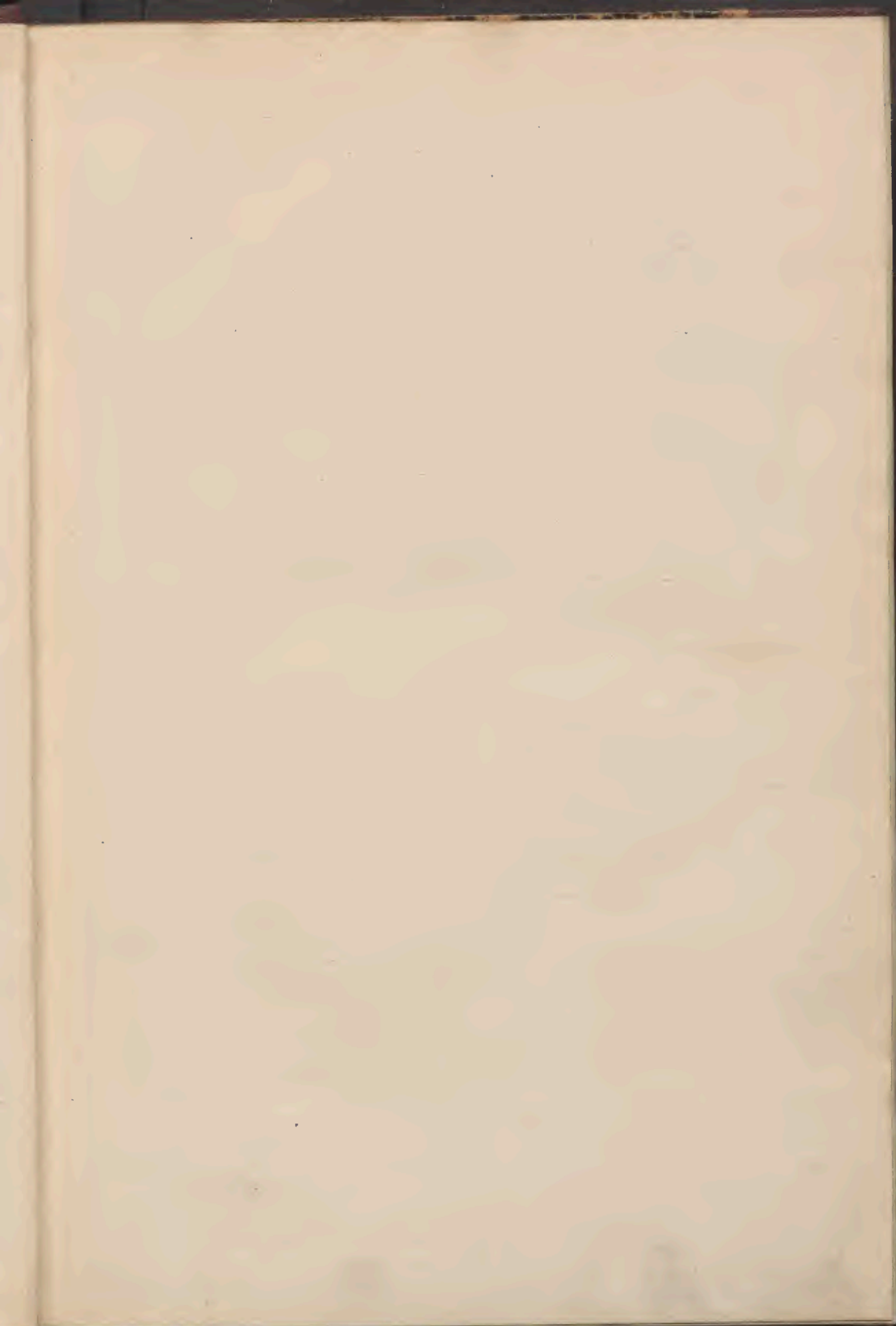
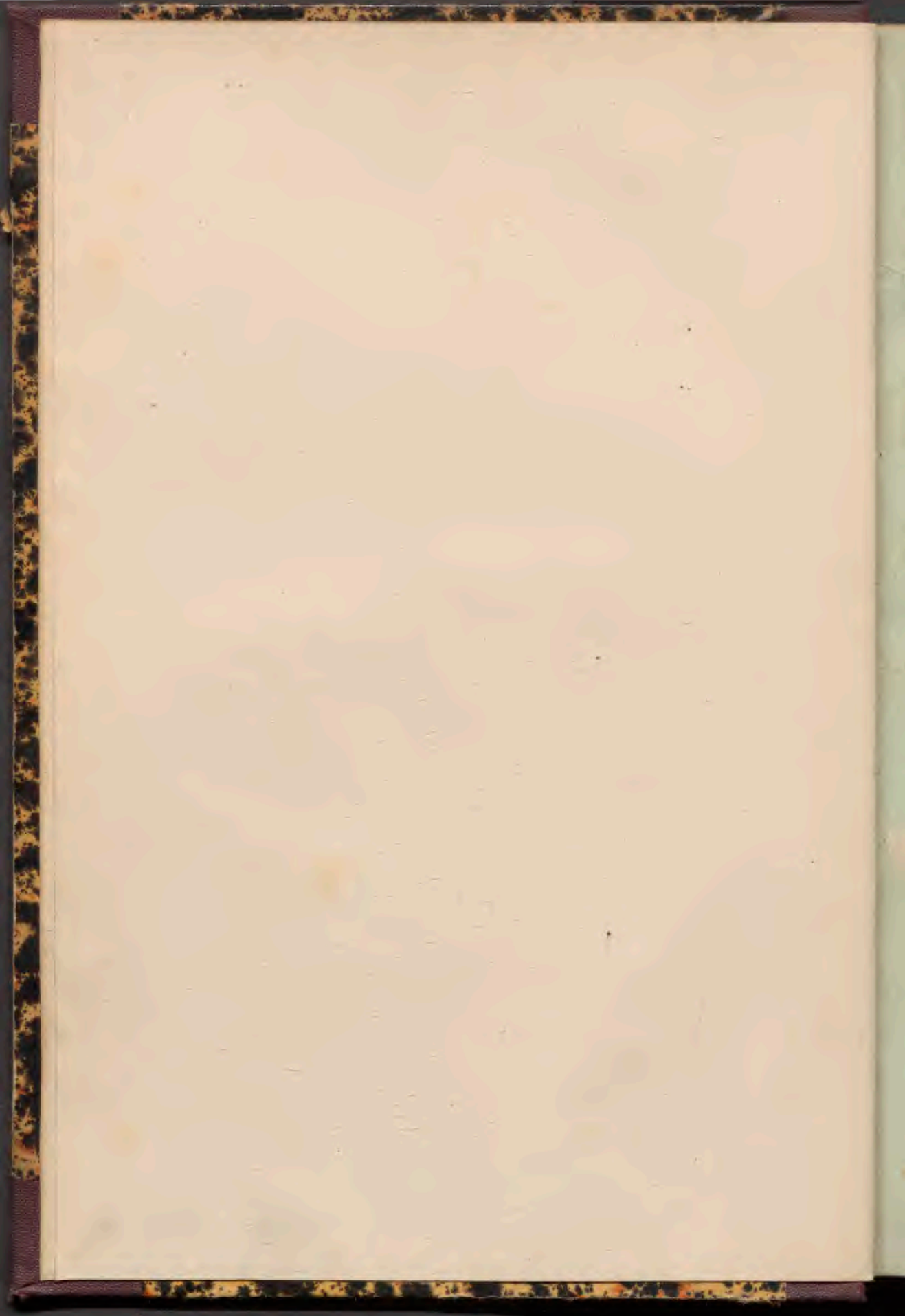

828

L. II. 5

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 1889

ՅՈՒՂԻՍ

1889 № 7

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ	991	Ալի Թիւրքայ-Հալաուտանին (չար.):
2 ՄԱՆՈՒԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ	1016	Իմ գրիչը-իմ ծառան (րանատակղծ.):
3 " " " " "	1018	Արատաւր (րանատակղծութիւն):
4 ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԻՒՍ	1019	Խե Կարապետ (չարանակութ.):
5 ԱՐՇԻԼԵԱՆ	1077	Երկ և մնաղ (րանատակղծութիւն):
6 ԲԱՂԱՆԹԱՐ ԱԼԵԲԱՆԻՐ	1078	Յ. Յախաննիսեանի րանատակղծ.
7 ԲԱՂՈՂԵԱՆ ՋԱՌԻԿ	1094	Էստօնական առ ստղիլ (րանատա.):
8 Տ.ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ (Ղլարցի)	1100	Բարակացաւի ծաղման պատճառ.
9 Լ. Ս.	1105	«Յեցեր»:
10 Յ. ՏԷՐ-ՄԵՐԱԲԵԱՆՅ.	1109	Կրօնի դատադրքեր:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ	1116	Ամուսկ Բրօնիկ:
12 ԽՄԲ.	1127	«Մարծ»-ի նամակադրա թիւեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՅՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротшица, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1889

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 1889

Յ Ո Ւ Լ Ի Ս

1889 № 7

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 22-го Іюня, 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41.

ԱՅՑ ԹԻԻՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(հայ տուրիստի յիշողութիւններէց)

ԼԵԻՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն 1)

III.

ՏԱՍԵՈՒԹ ՕՐ ԿԱՐԻՆՈՒՄ

...Բնակեալ ի կեանս իւրեանց
Իբրև ի Թանձրամած խաւարի
Լ ոգիքն արգելեալք ի մարմնի
Իբրև զկենդանի ի գերեզմանի...

ԵՂԻՇԷ:

Մենք գտնուում ենք Բարձր-Հայքի կենդրոնում, Կարին քաղաքի մօտ, աւելի քան 6000 ոտնաչափ բարձր ծովի մակերևոյթից: Արև է և կէսօրից անց: Շրջակայ բնութիւնը թաղած է նոր եկած ձիւնի տակ: Աջ ու ձախ բարձրաւանդակների վերայ զետեղւած ամբողջութիւնների միայն սրածայր երկար ցիցերն են երևում ձիւնի թանձր խաւի տակից: Մեր առջև Կարինն է, իսկ աւելի հեռու՝ Կարինի դաշտը և յետոյ հօրիզօնում՝ սարերը: Ահա՛ անցանք Թօփ-Դաղի մօտից և արդէն քաղաքի հաստ պարիսպների տակն ենք: Այդ պարիսպների շարունակութիւնը աջ և ձախ կաղմում են վիթխարի սարերի մի շարք: Այնպէս որ մօտքը արևելեան կողմից թէ

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 4 և 5 համարները:

դէպի քաղաքը և թէ Կարինի գաշտը փակւած է և ամուր պաշտպանւած:

Խալիլի և երկու ձիաւոր տաճիկների հետ, որոնք Դավաբօյնու սարը բարձրանալիս ընկերացան մեզ, անցաւ պարսպի մէջ երեւցող երկար կամարակապ անցքով և մտաւ քաղաքը: Դարբասների մօտ կանգնած էին տաճիկ պահապան զինւորներ, իսկ աջ կողմը գտնւող մի շինութեան առջև—մի քանի պաշտօնեաներ: Ոչ ոք ինձ չ'արգելեց շարունակել ճանապարհս: Բայց ո՞ր դիմել այդ անծանօթ քաղաքում, ո՞րտեղ իջնել:

Հասան-ղալայի խաների պէս իջևաններից զգւել էի, իսկ թէ քաղաքում կայ փոքր ի շատէ մարդավարի տեղ մի քանի օր, գուցէ և շաբաթ ապրելու մինչև իմ Մուշ գնալս վճուիլը՝ այդ չը դիտէի ոչ ես, ոչ էլ Խալիլը: Ես մտաբերեցի էջմիածնի բարեկամներին խորհուրդը՝ Կարին հասնելուն պէս դիմել Սանասարեան վարժարանի պատւելի ուսուցիչներին, որոնց հիւրասիրութեան ու քաղաքավարութեան վերայ նոքա այնքան մեծ վստահութիւն ունէին, որ աւելորդ էլ էին համարել մինչև անգամ յանձնարարական նամակ տալու ինձ: Վճուեցի դիմել այդ ազնիւ էջմիածններին և խնդրել, որ օգնեն ինձ Կարինի «հիւրասէր» հայերից մէկի տան մէջ մի յարմար սենեակ վարձելու:

—Դու տա՛ր ինձ ուղղակի հայոց մեծ մէքդէբը, որը շինել է մի հարուստ ռուսահայ, ասացի ես Խալիլին. (այդ կերպ միայն կարելի էր հասարակ տաճիկին հասկացնել Սանասարեան վարժարանի մասին):

Ուղեցոյցս ինձ տարաւ քաղաքի դռներից սկսող մի լայն երկար փողոցով, որի երկու կողմից կամ բաց տեղեր էին կամ փլած պատերի ու տների մի շարք: Թէև դեռ ցերեկայ ժամի մօտ չէր, բայց փողոցներում չէր երևում եւրոպական քաղաքներին յատուկ շարժում ու կենդանութիւնը: Ահա՛ անցնում ենք մի կարմիր-մոխրագոյն քարեայ տան առջևից, որի հարթ կոտրի վերայ կանգնած են մի քանի տաճիկ էջմիածններ. նոցա ծոյլ ու թմրած դէմքերը արտայայտում են բոսնական զարմանք ու հետաքրքրութիւն ինձ տեսնելիս: Ես քշում եմ ձիս համարեա ամալի փողոցով, ուր հազիւ են պատահում մի երկու անցնող կամ ուղտապաններ իրանց ալանդակ

անասուններով: Ոչ մի կառք կամ սահնակ չի երևում: Մտնում ենք մի փոքրիկ հրապարակ, ուր կանգնած են գիւղացիների սայլերը՝ լծած եզ ու գոմէշներով և բարձած յարդ, խոտ, աթար ու ցախ: Սայլերի մօտ, հայ և տաճիկ շինականների շուրջը, աղմուկ հանելով խռնւում է ֆէսաւոր ամբոխը: Սակարկութիւն անողները տաք-տաք վիճում են կամ իրար ձեռք բռնած ուժգին անվերջ թափահարում, որ նշանակում է թէ համաձայնութիւն կայացաւ: Դէպի այս փոքրիկ, կեղտոտ շուկան ամեն կողմից նայում են իրար կողքի շարւած, առջևից բաց կրպակները, փոները ու ողորմելի արհեստանոցները: Փողոցները և շուկան լիքն են մուսուլմանների առանձին հովանաւորութեան տակ գտնուող զգւելի շներով: Անցնելով այդ շուկայից, մասնք մի մռայլ, նեղ փողոց, որը դուրս բերաւ ինձ քաղաքի համարեա հակառակ ծայրը: Նոր փողոց բացւեց մեր առաջ, որը ճիւղաւորւում էր աջ ու ձախ: Այդ նոր փողոցը մտնելիս դէմ ու դէմ կանգնած է մի երկյարկանի կարմիր-մոխրագոյն քարեայ շինութիւն, որի կամարաձև մուտքի զլխին հայերէն վերնագիրը ցոյց է տալիս, թէ դա հայոց առաջնորդարանն է: Այդ շինութեան աջ կողմից շարունակւում էր մի բարձր պատ, որի միւս կողմից երևում էր Կարինի միակ հայոց եկեղեցին փայտեայ անշուք զանգակատնով: Անտեղ, ուր խրոխտ դէպի երկինք են բարձրանում ուղղահաւատների ջամիների մինարէները, այնտեղ պէտք է խոնարհած կուշ գայ ու մուսուլմանի աչքին չ'ընկնի քրիստոնէական եկեղեցու զանգակատունը:

Ղեռ նոր էի մտել այդ փողոցը և առաջնորդարանի մօտից ուզում էի ծուլել դէպի փողոցի աջ ճիւղաւորութիւնը, երբ յանկարծ առջևս տնկւեց մի տաճիկ պաշտօնեայ: Դա այստեղի «բօլխ-էֆէնդի»-ներից էր (БОЛОДОЧНЫЙ): Այդ կոլով, շէկ միրուքաւոր, լիքը կարմիր թշերով և կանաչ-մոխրագոյն աչքերով «բօլխսը» կանգնեցրեց ինձ և սկսեց հարց ու փորձ անել, թէ ո՞վ եմ, ո՞րտեղից և ո՞ւր եմ գնում: Երբ ես գոհացում տւի նորա հարց ու փորձերին, նա ցոյց տւեց Սանասարեան վարժարանը, իսկ ինքը կանգնած նայում էր մինչև իմ տեղ հասնելը: Փողոցի աջ ճիւղաւորութեամբ գնալիս, առաջնորդարանից սկսող պատը շարունակւում է ձախ կռան վերայ: Մի քիչ հեռանալով բօլխ-էֆէնդուց, կանգնեցինք բարձր պատի մէջ շինած ամուր մեծ դարբասների առջև: Ես իջայ ձիուց և սկսեցի

զուռը ծեծել: Գուրս եկաւ մի երկարահասակ երիտասարդ և հարցրեց թէ ո՞վ եմ և ի՞նչ եմ կամենում:

Ես մի կերպ հասկացրի և նա հրաւիրեց ինձ վարժարանի «հիւրասենեակը»: Պատուիրելով Խալիլին սպասել զրան մօտ՝ ինքս մտալ լացն մեծ բակը, որի մէջ տեղում բարձրանում էր մի երկյարկանի կոկիկ շինութիւն (առաջ ազգային օրիորդաց վարժարանն է եղել): Մենք անցանք զորա մօտից և զիմեցինք բակի մի անկիւնում գտնուող ուրիշ նոր շինութեան:

Մաքուր փողբրիկ նախասենեակի աջ անկիւնում երևում էին դէպի վերև տանող փայտեայ աստիճանները: Իսկ մուտքի դէմ ու դէմ մի զուռ կար: Իմ անձանթ առաջնորդս մտաւ աջ դռնից և մի քանի վայրկեանից յետոյ բանալով՝ ինձ ներս հրաւիրեց: Դա հիւրասենեակն էր. — մի սիրուն, մաքուր և եւրոպական կօմֆօրտով կահաւորած սենեակ, որի սպիտակ պատերին կախած էին զեղեցիկ շրջանակներում երկու մեծ պատկերներ՝ Մակար կաթուղիկոսի և Մ. Սանասարեանի: Բարձր լուսամուտից թափանցում էր առատ լոյս: Մի անկիւնում կանգնած էր մի զեղեցիկ պահարան զրքերով: Անեակի մէջ տեղում կանաչ մահուտով ծածկած էր մի մեծ սեղան, շուրջը սիրուն կոկիկ նստարաններ: Սեղանի մօտ նստած էին մօտ 30 տարեկան երկու երիտասարդներ «ալաֆրանկա» խտակ, սև հագուստով, բարձր ալ ֆէսերը զլիններին: Մենք ներկայացանք միմեանց: Թխահեր էֆէնդին տաճկաց լեզուի ուսուցիչն էր, իսկ խարտեաշը (Էնճաֆէն)՝ ների ինձ շնորհալի պարոնը՝ մոռացել եմ թէ ի՞նչ առարկայի դասաւոր էր: Երկուսն էլ կարծեմ Պօլսեցիք էին: Դարբասի մօտ ինձ ընդունողը վարժարանի տնտես-կօշկակարն էր, որը իսկոյն հեռացաւ ծանուցանելու Մաղաթեան էֆէնդուն իմ մասին: Դեռ նոր էր կցւել մեր խօսակցութիւնը, երբ յանկարծ շտապով ներս մտաւ սենեակը մի փոքրահասակ, երկար սև միրուքով, կապոյտ ակնոցներով մի պարոն՝ անգլիացի ջէնտըլմէնի պէս հազնւած և տաճկական բարձր ալ ֆէսը զլինին: Դա վարժարանի երեք տեսուչներից զլխաւոր զեկաւարը՝ Յ. Մաղաթեանն էր: Թէև ներկայանալով, ես պատմեցի ամենը, ինչ հարկաւոր էր իմ անձնաւորութիւնը ճանաչել տալու, բաց նա հազիւ կարողանալով սքօղել իւր անբաւականութիւնը և թերահաւատութիւնը, սպասում էր երեւի մի որ և է յանձնարարական նամակի. իսկ ես,

բացի իմ անցածութիւնց, ոչինչ շօշափելի և կասկածանք փարատող վկայագիր չ'ունէի: Հիմա եմ ափսոսում, որ տաճկաց պօլիցիայից առաջ, Յ. Մաղաթեանին չը ներկայացրի իմ անցածութիւնը: Մենք կանգնած մնացած էինք: Մաղաթեան էֆէնդին նկատեց.

—Խնդրեմ պ... նախ և առաջ գտէք ձեզ համար մի տեղ և տեղաւորւեցէք, որովհետև վարժարանի դրան մօտ ձիերով կանգնել չի կարելի, իսկ յետոյ՝ կը տեսնենք...

—Ներողութիւն, բայց հէնց այդ է պատճառը իմ այստեղ դիմելու, որ այնքան բարի գտնւէք՝ իջևանելու տեղ ցոյց տաք, կամ հիւրանոց, կամ մի որ և է հայի տուն:

Պ. Մաղաթեանը պատուիրեց կօշկակար Աւագին տանել ինձ մի ոմն Յովհաննէս աղա Աստուրեանի «խան»-ը: Նս դուրս եկաց վարժարանից: Անցնելով մի քանի սակաւամարդ փողոցներով, մտանք կրկին այն շուկան, որը արդէն տեսել էինք: Դէպի այդ փողքիկ հրապարակը նայում էր մի եռյարկանի կարմիր-մոխրագոյն քարից շինած տուն, որի միայն երրորդ յարկը ունէր դէպի շուկան նայող պատուհաններ: Կամարաձև բաց մուտքի զլխին կախած յուշատախտակը կրում էր հետևեալ հայերէն բառերը. «Հիւրանոց, ընթերցարան և ճաշարան»: Մտանք մի փողքիկ բակ, ուղղակի մուտքի ձախ կողմում երևացող մութ սանդուղքների մաշւած ու ցեխոտած աստիճաններով բարձրացանք և դուրս եկանք երկրորդ յարկի փողքիկ նրբանցքը, որի աջ պատում երևում էին չորս փողքիկ անճոռի դռներ, իւրաքանչիւրը միմի ճախարակով (ՃՈՔԵՆ), վրայից քաշ արած չւան, որի ծայրից կապած ծանրութիւնը փակել էր տալիս այդ մի փեղկեայ դուռը բանալիս:

Մշեցի ծառայ հաջի-Ղազարը կանչեց վերեւից (ընթերցարան-թէյարան-ղայֆէարանից) հիւրանոց պահող Յովհաննէս աղա Աստուրեանին: Այդ յաղթանդամ, գեղեցիկ դեռ երիտասարդ տղամարդը մի տիպ էր խստասօղ Բարձր-Հայքի քաջառողջ հայերի, որոնք չը նայած դարերով կրած ամենաանտանելի, ծանր, մաշող պայմաններին, դեռ ևս չեն ալլասեռւել: Վերին աստիճանի քաղաքավարի և հրապուրիչ ձևեր ունէր պարոնը թէ խօսելիս և թէ վարւելիս: Նա յայտնեց, որ երկու տեսակ «օղաներ» («էնէալ») կան. ներքևի յարկում յարմարութիւններից զուրկ և արժանագին, և երկրորդում՝ այնպիսի սենեակ-

ներ, որ տեսնում եմ այժմ և բոլոր այն յարմարութիւններով, որ կարելի է միայն Վարինում ցանկալ: Պէտք է նկատել, որ այս հիւրանոցը մի քանի տարի է միայն որ բացւել է և միակն է իւր տեսակում Վարինի մէջ. իսկ առհասարակ այստեղի «խաները» շատ էլ հեռու չեն Հասան-ղալացում տեսածից: Լաւ սենեակներից ազատ էին երկուսը. յարմարութիւնները և գինը հաւասար: Սենեակի վարձը ամսական մի ոսկի ու կէս (14 բուբլի) էր, օրեկան՝ 5 ղուբուշ: Վառելիքը առանձին է կենողի հաշուով: Ինքնահեռ չի արւում, որովհետև ամբողջ հիւրանոցում միայն մի հատ է (Ռուսաստանից է բերւում), այն էլ թէյարան-ընթերցարանի համար միշտ հարկաւոր է: Կամայ ակամայ պէտք է բոլոր պայմաններին ի հարկէ համաձայնէի:

Ճախարակաւոր ղուռը բացւեց, նորա ետեւից գտնւող կապոյտ ներկած ղուռը նոյնպէս և մենք, գլուխներս խոնարհելով, մտանք երգում քաղաքի ամենալաւ հիւրանոցի ամենալաւ համարներից մէկը: Իրերս ներս բերին: Վերջացրի Խալիլի հետ հաշիւս (նորա վարձը մի ձիու համար Զվինից մինչև Կարին 50 ղուբուշ էր, մօտ 5 բուբլի, կերակրելը և բոլոր ճանապարհի ծախսը ինձանից) և տալով նորան մի սպիտակ մէջիդիէ իբրև «բաշխիշ» ու մի նամակ յոյն «հէքիմբաշու» անունով, ճանապարհ գցեցի: Տնտես-կոշկակարը նոյնպէս հեռացաւ և սենեակը մօտաւ մշեցի ծառան՝ Յովհաննէս աղային յայտնելու, որ «մի մարդ կուզէ քեզի տեսնել վարը»: Նորան կանչողը յետոյ բանից ղուրս եկաւ, որ Սանասարեան վարժարանի վերոյիշեալ տնտես-կոշկակար էՖէնդին էր, որին պ. Մաղաթեանը յանձնարարել էր յայտնել Յովհաննէս աղային հետեւեալը. «Ատ ոռսահաջը մեզի անծանօթ մէկն է. մենք նրան չենք ճանչնար. յանկարծակի եկաւ մեզի մօտ և կ'ըսէ թէ Ռուսիահն է. Էջմիածնայ վարժապետների անունը կ'ուտայ, բայց նամակ մը չ'ունի. կասկածելի մարդ մը է. մարդասպան մը կերևի կամ չարագործ ու փախստական ոմն. իմացիր՝ անցաթուղթ ունի՞ր...» Այդ խօսքերի ազդեցութեան տակ Յովհաննէս աղան մօտաւ կրկին սենեակս և չը կորցնելով իւր քաղաքավարական ձևերը, ասաց թէ պօլիցիան ճիշդ տեղեկութիւններ է պահանջում եկւորների մասին և ինքը, Յովհաննէս աղան, իբրև հիւրանոցի տէր, պարտական է վաղը անպատճառ յայտնել պօլիցիային, թէ ո՞վ է իր «միսաֆիրը» (հիւրը): Ես յանձ-

նեցի նորան իմ անցաթուղթը, որի վերայ Կարսի տաճկական հիւպատոսը արել էր իւր նկատողութիւնները: Հիւրանոցի տէրը ուշադրութեամբ քննելով և կարգալով անցաթուղթս համոզւեց երևի, որ ոչինչ կասկածելու բան չը կայ և որ Սանասարեանների երևակայութիւնը շատ մեծ թռիչքներ է գործում: Մի քանի բոպէից յետոյ նա հեռացաւ՝ միամտացնելու Աւագին, ասելով թէ այդ մարդու բոլոր թղթերը կարգին են, օրինաւոր և օսմանեան հիւպատոսից ու սահմանադրւած, նշանադրւած:

Հիմա մի ծանօթութիւն տանք ընթերցողին Կարինի ամենաերևելի հիւրանոցի ամենաշքեղ համարներից մէկի մասին: Ճախարակաւոր հասարակ և յետոյ կապոյտ փոքրիկ դռնից մտնում էք համարս, ուղղակի դռան հանդէպ սենեակի մի մասը՝ բաժանւած է կապոյտ ներկած փայտեայ վանդակով, որի ետևից ընկած են մի քանի կոտրտած և անպէտք կահկարասիք ծածկած փողիով: Ամբողջ սենեակը 10 քալ երկարութիւն ունէր և համարեա նոյնքան լայնութիւն: Յաճր առաստաղը կապոյտ ներկած տախտակներից էր. պատերին կպցրած էին մոխրագոյն աժանագին պատուանդներ: Երեք պատուհան նայում էին դէպի նեղ փողոցը կամ, աւելի ճիշդն ասած, տների և բաղանիքների կողմը, որովհետև փողոցը տեսնելու համար պէտք է մարդ ճակատը կպցնէր պատուհանի ապակիներին: Իբրև լուսամուտների վարագոյրներ՝ ծառայում էին կարմիր շիւայի կտորներ: Յատակը դժւար էր զանազանել՝ փայտի՞ց էր թէ հողից, այնքան անտաշ տախտակամածը չորացած ցեխից հողի գոյն էր ստացել: Պատուհանների տակ, պատի բոլոր երկարութեամբ, մի կիսադիւանի պէս բան էր դրած՝ հասարակ չթի կոտրով ծածկած, մի շարք խոտով լքցրած քառակուսի կոշտ բարձերով պատերին յենած: Պատերից մէկի մօտ տեղացի արհեստաւորների ճաշակին համեմատ շինած մի գահաւորակ, միւսի մօտ՝ անկողնակալը և կողքին՝ մի սեղան երկու կոտրած հասարակ աթոռներով: Սենեակի մէջ տեղում («սօբան») էր (եթէ չէր) փռւած: Չընայած որ Կարինում ձմեռը երկար է լինում և խիստ, բայց և այնպէս, այնտեղի մարդիկ դեռևս ձմրան ոչ մի յարմարութիւնների տեղեակ չեն. ոչ գիտեն կրկնակի պատուհաններ շինել, ոչ էլ կարգին վառարաններ պատի մէջ: Իմ սենեակումս ցրտից ես չէի կարող ոչ վերարկուս, ոչ էլ կրկնակի շիւկներս ու գլխարկս հա-

նել: Երբ հաջի-Ղազարը վառեց չսօբան, ծուխը լքցեց սենեակը և կուրացնում էր ու խեղդում: Ճխնելոյզի մէջ ագռաւները բոյն էին դրել և փակել ծուխի համար անցքը, այնպէս որ պէտք է պատերից մէկը ծակէին և խտակելով ծուխի համար ճանապարհ բանալին ճխնելոյզում: Մինչ այդ բոլորը կատարւում էր, ես շրջելով նըրբանցքում տեղեկացայ հիւրանոցի միւս կենողների մասին: Համարներից մէկում երկու ռուս ծառայողներ էին՝ չէրքէզի հագուստով. դոքա Սլթւայ կողմերից էին և ինչ որ պրիստամիւսների օգնականներ էին: Տաճիկ տեղական վարչութիւնը խլել էր նոցա հրացանները և առանձին հսկողութիւն էր նշանակած նրանց վերայ: Ռուսաց հիւպատոսարանի պահանջները անկատար էին մնացել. և մինչև որ բոլորովին չը հեռանային այդ մարդիկ Կարինից, նրանց հրացանները չէին վերադարձնելու: Ներքեւի յարկում կենում էր եգիպտական զօրքի մի գնդապետ, որին նոյնպէս հսկողութեան տակ էին պահում և արգելել էին Կարինից դուրս գալ, մինչև որ Եգիպտոս կառավարութիւնից տւած հեռագրին՝ թէ ի՞նչ մարդ է այդ զինւորականը՝ պատասխան չը գար:

Ժամի 6-ին, տեղական սովորութիւնների համեմատ, հիւրանոցը փակւում է և հիւրանոցի տէրը գնում է իւր տունը: Դեռ ժամի 9 էր երեկոյեան. դուրսը մութն էր, պատուհանիս դէմ ու դէմ գըտընող ջամիի բարձր մինարէն լուսաւորւած էր: Ժամանակ առ ժամանակ թնդանօթի որոտներ էին լսւում. մահմեդական աշխարհը տօնում էր իւր մեծ մարգարէի ծննդեան օրը: Մի քանի ժամանակից յետոյ հանգան ճրագները, դադարեցին որոտների ձայները և բնական խաւարը ու թմրութիւնը տիրեց այդ քաղաքին: Մեռելային լուութիւնը ընդմիջւում էր ժամանակաւորապէս շների լէզէօնների կատաղի հաչիւնով, կամ հեռու պահականոցներից լսող զինւոր-պահապանի փողի մեղամաղձոտ ձայնով:

Վերջապէս հասաց ուրեմն Կարին: Մինչև այժմ տեսած և լրտածս միայն անսահման թախիժ, վիշտ և մորմոք էին յարուցանում իմ մէջ, բայց դեռ շատ բան անորոշ էր ինձ համար: Ես քնեցի, յուսալով որ շուտով ամեն բան կը պարզւի ինձ համար և գուցէ մխիթարական կողմեր ևս ցոյց տայ Կարինը թիւրքա-հայերի կեանքի վերաբերեալ...

Միւս օրը, ուրբաթ նոյեմբերի 4-ին, առաւօտեան ժամի 10 էր, երբ ես բարձրանում էի փոքրիկ նրբանցքի մի ծայրին երևող հին, մաշված սանդուղքներով վերևի յարկը՝ ընթերցարան-թէյարանը: Դուռը բանալով մտայ մի նեղ և երկար դահլիճ: Այդ դռնից աջ մի այլ դուռ էր երևում, որը տանում էր դէպի մի փոքրիկ սենեակ, ուր թէյ և դաչֆէ էր պատրաստում, նարգիլէներն էին շարւած և այլն, մի խօսքով ծառաների և պատրաստութիւնների համար սենեակ էր դա: Սորա կից պատի խորութիւնում «բուֆէտն» էր. դարանների (ПОЛКА) վերայ շարւած էր մի քանի շիշ րօմ, ծխախոտի կապոցներ և արկղիկներ, ապակեայ բզուղներ (БАНКА) քարի պէս կարծրացած նկանակներով (МОНЕШКА) կամ աղանձած «փստաբախամով»: Դահլիճի հակառակ պատը նայում էր դէպի շուկան իր բազմաթիւ մեծ պատուհաններով, որոնցից իւրաքանչիւրի վերևից կախած էին կարմիր վարագոյրներ: Պատուհաններին դրած էին խեցիկներ ծաղիկներով: Պատերը ծածկւած էին հասարակ պատառներով: Տախտակած առաստաղը կապոյտ դոյնով էր ներկւած, ինչպէս և պատուհանների բոլոր փայտեայ մասերը: Տախտակամածը դժար էր զանազանել գետնից՝ այնքան չորացած ցեխ կար վրան: Դահլիճի մէջտեղում զետեղւած էր «սօբան», դահլիճի երկու ծայրին՝ մի մի մեծ բլիւարդի սեղաններ: Պատերի մօտ շարւած էին մի կարգ աթոռներ և գահաւորակներ՝ առաջներին դրած սեղաններ, մարմարաշէն երեսներով: Դահլիճի ձախաղը զարդարւած էր Փաղի-Շահի՝ Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի՝ իւղանկար պատկերով շրջանակում, որը կախւած էր պատին կպցրած կոլով կտրած կապոյտ կտաւի կտորի մէջ տեղում: Այդ արեւատական երկնքի վերայ ոսկեզօծ և արծաթեզօծ թղթերից լուսին և աստղեր էին կտրուած և կպցրած կտաւից, շրջանակի չորս բոլորը: Փաղի-Շահի պատկերի երկու կողմից կախած էին մի մի մեծ հայելի:

Դահլիճում բաւական մեծ բազմութիւն կար: Նա անցայ և նստեցի մի անկիւնում ու թէյ պատւիրեցի ինձ համար: Զը նայած որ առաւօտ էր, այնու ամենայնիւ երկու բլիւարդի սեղանի շուրջը ևս կանգնած էին երկար փայտերը ձեռներին անգործ հայեր և տաճիկներ և աղմուկ-զոյիւնով բլիւարդ էին խաղում: Տաճկաստանում ամեն բան գլխիվայր է. օրւայ այն ժամանակը, երբ կրթւած եր-

կիրներում գործով են զբաղւած—այստեղ անգործ էֆէնդի ու ազաները զւարճանում են. իսկ երբ եւրոպացիք օրական աշխատութիւնից յետոյ երեկոները գնում են զանազան կլուբներ, թատրոններ, կօնցերտներ և այլն՝ զւարճանալու ու հանգստանալու, տաճկաստանցիք կամ, հետեւելով հաւերի ու աքլորների օրինակին, փակւում են իրանց տներում և կամ... բաղանիքներում տաճկական զւարճութիւններ են անում... Տաճիկները չեն հաւանում «ալաֆրանկա» (էսթրապէն) ժամերի հաշիւը. նրանց մօտ երբ արեւը մայր է մտնում, վերջանում է և օրը և լրանում է 12 ժամը և յետոյ էլի սկսւում է նոր հաշիւ: Որովհետեւ արեւի մայր մտնելը տարւայ մէջ հաստատ և միշտ նոյն ժամում էի լինում, այլ փոփոխւում է՝ այդ պատճառով էի էլ կարելի ասել թէ տաճկական ժամի 12-ը ճիշդ «ալաֆրանկա» ժամի ո՞րն է. նոյեմբերին դա մօտաւորապէս հաւասար է ժամի 5-ին: Բիլիարդ խաղալը միակ թոյլատրւած զւարճութիւնն է Վարինում:

Երբ Ներսէս պատրիարքը կենդանի էր, այստեղի հայերը փոքր առ փոքր սկսել էին զարթնել մօտաւոր-բարոյական թմրութիւնից: 1879 թւականին թատրոնական ընկերութիւն էր կազմւել, ներկայացումներ էին տալիս, մատենադարան էին ուզում բանալ, մինչև անգամ տպարան և լրագիր էլ էին կամենում ունենալ, բայց... «կորեալ ժողովողն, թագեալ նաւահանգիստն, ելիք օղնականն, լուեաց ձայնն յորդորեցուցիչ... բարձալ քահանայապետն, որ զերասանակս ի բռնն առեալ՝ ուղղէր զդէմնն, և սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս...»:

Թէ մեծ և թէ փոքր, թէ հարուստ և թէ աղքատ Վարինում բիլիարդ են խաղում: Սրճարանում յաճախ կարելի է պատահել տաճիկ մագործներին անգամ, որոնք իրանց գործը մի քանի ժամով թողնում են և կեղտոտ ցնցոտիները հագներին վազում են ու մտնում զայֆէարան-ընթերցարանը մի մի ֆինջան զայֆէ խմելու և բիլիարդ խաղալու: Բոլոր տարածքը կամ տարւածքը հազիւ մի քանի կոպէկի է հասնում: Տարւողը մի քանի փարա պէտք է վճարի հիւրանոցի տիրոջ և, պայմանին նայած, բացի այդ (աւելի ունեւորները) մի քառորդ հօխա աղանձած «փստաբաղամ» կամ 10—20 հատ «ցիգար» (պապիրոս) վերցնի բուֆէտից և տայ տանողին: Ծիծա-

ղելի է տեսնել, թէ ինչպէս մի որ և է խրոխտ գայմագամ (պրիստա) կամ սպայ ածում է իւր թաշկինակը մի քանի փարալի տարած աղանձած «փստաբաղամը», և ուրախ ուրախ, յաղթական զոչիւններ արձակելով հեռանում է Կահլիճից: Երկիրս աղքատ լինելով, սարսափելի տգիտութեան և անկարգութեան շնորհիւ փողն էլ թանգ է. չը նայած որ մի բաժակ թէյը կամ զայֆէն 10 փարա (2 կոպ.) արժէ, այնու ամենայնիւ այդ խրոխտ տաճիկ հազարապետները, հարիւրապետները, յիսնապետները ու գայմագամները չեն կարող միշտ վճարել խմած մի երկու բաժակի համար. և ամեն մէկը այդպիսով 3—4 ոսկու պարտք ունի չը վճարած հիւրանոցի տիրոջ. նա էլ չի կարող պահանջել. պէտք է հաճոյանալով, շողոքորթութիւններ անելով սպասի մինչև որ տաճիկը բարեհաճի ամսականը ստանալիս զոնէ մի ոսկի վճարել ¹⁾: Բայց դեռ Կարինի հայերը փառք են տալիս Աստուծուն, որ զոնէ մաս մաս, շողոքորթելով ստանում են իրանց փողերը, իսկ գաւառներում, Մուշի և ուրիշ կողմերում, տաճիկը ինչ որ ուզի, կարող է վերցնել և ինչ բարեհաճի՝ այն կը վճարի և «գեափուրը» ծպտուն հանել չի կարող, թէ ոչ—սրի հարւածը կամ ծեծը կը լինի նրան պատասխան: Մուշի կողմերում բացի քրդերի բարբարոսութիւնից, տաճիկների հարստահարութիւնները նոյնպէս անտանելի են. հայ արհեստաւորին, բանտրին ամեն տաճիկ իրաւունք է համարում հարկադրել ձրիապէս իւր համար աշխատելու: Մոլեռանգութիւնը և սարսափելի տգիտութիւնը թոյլ չեն տալիս տաճիկին մի բոպէ մտածել անգամ թէ «գեափուրն» էլ իւր պէս մի մարդ է, և գուցէ իրանից առաւել ևս օգտակար հպատակ կառավարութեան:

Այդ դահլիճը միևնոյն ժամանակ և «ընթերցարան» է. այդտեղ ստացւում է Պօլսից 1 հայերէն լրագիր՝ «Արևելք», 2 տաճիկերէն թերթ և 1 Ֆրանսերէն-անգլիերէն լրագիր (Oriental Advertiser): Ահա բոլորը, ինչ որ ստացւում է «ընթերցարանում». ոչ մի զիրք չը կայ: Զը նայած որ ուրիշ երկիրներում մի սովորական բան է, որ թէյարանները, կաթնարանները, զարեջրատները և այլն ստանում

¹⁾ 40 փարան մի զուրուշ է (մօտ 10 կոպ.), իսկ 103 զուրուշը մի օսմանեան լիւրս (սակ Ռօֆֆէ):

են յաճախողների համար մի-երկու թերթ, առանց այդ տեղերին «ընթերցարան» անունը տալու կամ պահողներին «տիրեկտեօն», ինչպէս էրգրումում. այնու ամենայնիւ պէտք չէ զարմանալ, քանի որ տաճկաստանցիներին մնում է գոնէ մեծ մեծ անուններով միութարւել: Պօլսի հայերից ի՞նչ կարող են սովորել գաւառացիք: Այդ ազգային մեծ ապուշանոց-գոթանոցում (և ոչ «մտաւոր մեծ կենտրոնում», ինչպէս իրանց են կոչում պօլսեցիք) ամեն բան սահմանափակում է փքուն, գեղեցիկ խօսքերով. «սահմանադրութիւն», «յառաջադիմութիւն», «մտաւոր շարժում», «մեծ ազգասէր», «մեծ հանճար», «երեւելի քաղաքագէտ էֆէնդի» և այլն և այլն խօսքերը նոյննշանակութիւնը ունին պօլսեցիների համար, ինչ որ պարծենկոտ երեխաների համար մեծերից լսած և առանց հասկանալու արտասանող բառերը: Նրեք չի էլ կարելի հաւատալ պօլսեցիների անկեղծութեան, երբ նրանք կոկորզիլոսի արտասունքներ են թափում թիւրքա-հայաստանցիների թշառութիւնների վերայ. որովհետեւ շատ են ագէտ, փշացած և շնչին, որ կարողանան խորը զգալ, իրերի դրութիւնը ըմբռնել և մի գործ կատարել: Ի՞նչ շինեցին նոքա ահա 30 տարի է իրանց «ազգային սահմանադրութիւնով» և «ազգային ժողովով», ուր մի կարգին մարդ չը կայ և բոլորը զանազան սեղանաւորներ, վաճառականներ և պաշտօնեայ էֆէնդիներ կամ թեթեւոյիկներ են: Եւ եթէ ուզելու լինինք իմանալ այդ անամօթ ժամավաճառների և անսիրտ էֆէնդիների արածների արգասիքը, պիտի տեսնենք որ կամ փնասէ եղել, կամ միմեծ գրօ և կամ անմիտ ծառերով և գովասանքներով լքցրած թղթերի առպրակներ: Բայց թողնենք այդ...

Գահաւորակներից մէկի վերայ կիսապառկած էր մի տաճիկ մօլլա և չիբուխը քաշելով կիսաձայն կարդում էր մի տաճկերէն թերթ: Մի սեղանի առջև նստած էր մի տաճիկ սպայ և այս ու այն կողմ էր շուռ տալիս մի այլ տաճկերէն թերթ: Յոյն դեղագործներից մէկը խորասուզած էր անգլիերէն-ֆրանսերէն լրագրի ընթերցանութեան մէջ. ինձնից ոչ այնքան հեռու մի սեղանի առջև նստած էր «ալաֆրանկա» հագնւած, ֆէսը գլխին, սև մերուքաւոր և ակնոցները քթին մի հայ էֆէնդի և «Արեւելք» էր կարդում ու նարդիկէն ծծում: Բայց ահա՛ ներս մտաւ մի շնորհալի կերպով հագնւ-

Լաժ արտաքուստ եւրոպականացած էֆէնդի և այդ երկուսը սկսեցին ֆրանսերէն կոտրատել. երեւում էր, որ դոքա պօլսեցիներէ ջրից էին խմել և նրանց հացից կերել... Բոլոր յոյները իրար հետ միմիայն յունարէն էին խօսում, թէև նրանց մէջ էլ կային Պօլսում ուսում առածներ. բայց միայն հայի յատկութիւնն է՝ շուտ մոռանալ իւր լեզուն: Տեղացի հայերից նոքա, որոնք Պօլսի մթնոլորտում չեն ապրել և Ֆրանսիայում չեն եղել, խօսում են հայերէն իրար հետ, բայց ընդհանրապէս տիրող լեզուն տաճկերէնն է:

Դահլիճում բազմաթիւ էին պարսապ նստած և խաղացողներին դիտող մարդիկ: Յոյն Կօստի անունով ծառան, որը հիանալի խօսում էր հայերէն, այս կամ այն կողմն էր դնում, սրան-նրան զայցֆէ կամ թէյ մատուցանում, նարգիլէ բերում: Բիլիարդի սեղաններից մէկի մօտ կանգնած էր Յովհաննէս աղան և պատից կախած համրիչի վերայ խաղի հաշիւը պահում:

Ահա՛ մօտաւ սենեակը մի մշեցի պատանի սևացած հիւժեալ զէմքով, նիհար երկար մարմինը ցնցոտիների մէջ փաթաթած, գլխին դրած մի պատառոտած արախչի. նա ուսերի ետևից ձգած ունի մի արկղիկ՝ կօշիկներ սրբելու պարագաները մէջը: Այդ բօջաչին մի քանի փարայով ցանկացողների կօշիկներն էր սրբում: Նա մօտաւ դահլիճը, երկիւղածութեամբ մի անկիւնում կանգնեց և սկսեց պտտեցնել իւր հայկական մեծ մեծ, հեղ ու թախծալից սև աչքերը: Յոյն մաքրասէր զեղազործ էֆէնդիներից մինը կանչեց նորան և մեկնեց իւր ոտները. մշեցին չօքեց նորա ոտների տակ, հանեց ուսից արկղիկը, նրա միջից էլ պարագաները և խնամքով բարձրացնելով էֆէնդիի ոտը՝ դրեց արկղիկի վերայ ու սկսեց սրբել: Հաջը իւր բնիկ երկրում հանդիստ ու ապահովութիւն չը կարողանալով զսնել և ամաչելով մուրալուց, պսնդխոտութեան մէջ ամեն աշխատանք յանձն առած՝ իւր համար մի կտոր հաց է ճարում. — իսկ եկւոր տաճիկը, որը իւր անընդունակութեամբ և բարբարոսութեամբ սնանկութեան մատնելով երկիրը ինքն էլ քաղցածութիւնից մեռնում է՝ լաւադոյն է համարում դժւար տեղը ընկած ժամանակը մուրալ. և ճիշդ. մինչ ես գիտում էի մշեցուն, դահլիճի դուռը բացւեց և ներս մտան երկու առողջ, բայց աղքատ տաճիկներ, որոնք սկսեցին մօտենալ բոլորին և ողորմութիւն խնդրել. տուղները էլի հացեր էին...

Ես թէյս վերջացրել էի, երբ սենեակը մտաւ մի պօլիցիական. զա երեկւայ շիկահեր «բօլիսը»՝ Ալի-էֆէնդին էր: Նորան տեսնելով Յովհաննէս աղան, իսկոյն մօտեցաւ, շողոքորթական ձևերով բարեւեց և հրամայեց ծառային էֆէնդու համար զայֆէ բերել. ի հարկէ, կերած-խմածի համար «բօլիս-էֆէնդին» ոչինչ չի վճարում: Նա կիսաձայն մի բանից հարց ու փորձ էր անում հիւրանոցի տիրոջ և ժամանակ առ ժամանակ դէպի իմ կողմը նայում: Յետոյ վերկենալով, Յովհաննէս աղայի հետ մօտեցաւ ինձ: Հիւրանոցի տէրը ասաց ինձ, թէ Ալի-էֆէնդին ցանկանում է տեսնել իմ անցածութիւնը: Առհասարակ սովորութիւն է այստեղ բաւականանալ հիւրանոցի տիրոջ մատենում նշանակաւածով «միսաֆիր»-ի մասին. բայց այժմ կասկածոտ տաճիկը ուզում էր իւր աչքերով տեսնել իմ թղթերը: Ես տւի իրան. նա քննական աչքով զննեց, յետոյ զրպանից մի թուղթ հանեց ու սկսեց ինչ որ գրել:

— Կարելի՞ է ձեր անցածութիւնը տանել սարայը (հասակարան-ը), հարցրեց նա:

— Ինչու չէ, եթէ շուտ կը վերադարձնէք, որովհետեւ իբրեւ ռուսահպատակ՝ պէտք է ներկայացնեմ ռուսաց հիւպատոսարանին, պատասխանեցի ես:

— Անպատճառ վաղը կը բերեմ: Ինչո՞ւ էք եկել Երզրում, յանկարծ հարցրեց նա:

— Գնալու եմ Մուշի ս. Կարապետ ուխտ:

— Այսպէս ո՛ւշ:

— Հանգամանքները չը ներեցին աւելի շուտ, և ի՛նչ զարմանալու բան է, քանի որ դուք զիտէք, որ մի երկու օր ինձնից առաջ մի ռուսահայ այստեղից ճանապարհ ընկաւ ս. Կարապետ:

Յովհաննէս աղան, որը օգնում էր ինձ դժւար ընկած տեղը տաճիկերէն խօսելիս, յիշեցրեց «բօլիսին» այն Նոր-Նախիջևանցի վաճառականի մասին, որը մի երկու օր էր միայն, որ զնացել էր ս. Կարապետ և կրկին պիտի վերադառնար:

— Լա՛ւ, դարձեալ հարցրեց Ալի-էֆէնդին, բայց ձեր անցածութիւնը Կարսի մեր հիւպատոսը գրել է, որ նախ Վան էք գնալու և յետոյ դէպի Կարին անցնելու:

— Ես ճիշդ որ առաջ այդպէս էի մտադիր ս. Կարապետ գնալ,

բայց ընկեր չը գտնելով ուղղակի Վան գնալու, եկայ որ այստեղից անցնեմ ս. Կարապետ:

— Իսկ յետոյ ո՞ւր պիտի գնաք:

— Որովհետեւ ուշացայ, գուցէ ուղղակի ս. Կարապետից վերադառնամ Երզրում, բայց շատ կարելի է, որ դէպի Վան էլ գնամ:

— Եթէ վերադառնաք այստեղ, յետոյ ո՞ւր պիտի գնաք:

— Տրապիզոն, Ստամբուլ, Ֆրանգստուն, Գերմանիա և ուր քէֆս է... պատասխանեցի համբերութիւնս հատած ու զուրս եկայ դահլիճից, վերջ գնելու համար անթիւ հարցերին:

Պօլիցիական կազմակերպութիւնը նոր է Կարինում. հայերի երեւակայական շարժումների արմատները որոնելու համար են «բօլիսները»: Քաղաքի ամեն մի թաղ ունի երկու «բօլիս» (ОБОЛОДОЧНЫЙ) ու մի «բաշ-բօլիս» (ПОЛИЦЕЙСКИЙ ПРИСТАВЪ). հասարակ պօլիցիականներ (ГОРДОВОЙ) չը կան:

Ես զուրս եկայ հիւրանոցից ու սկսեցի շրջել քաղաքում: Կարինի ամենամեծ և իստակ փողոցը այն է, ուր զտնուում են եւրոպական զանազան հիւպատոսարանները, բողոքական միսսիօնարների ուսումնարանը և տունը: Ամերիկացի միսսիօնարների վարժարանի շինութիւնը և իրանց միսսիօնարների բնակարանը ռուսաց հիւպատոսարանի տան հետ, որը պատկանում է մի ռուսահայ Մ.-ին, քաղաքիս ամենալաւ տներիցն են: Նոյն փողոցում կան ուղտերի համար խաներ, որոնց առջև փողոցի մէջ տեղում դիզւած են այդ անասունների կղկղանքի բլուրներ, որոնց վերայ բազմած են լինում շների ընտանիքներ իրանց լակոտներով: Այդ Կարինի «պրօսպեկտ»-ի վերայ գտնւող տներից շատերը ողորմելի աւերակների են նման: Եթէ այդ տաճկական անճոռնի ճաշակով շինած տները մի քանի յարկանի են՝ առաջի յարկը բոլորովին զուրկ է լուսամուտից կամ մի երկու թղթածածկ դռնակներ ունի, երկրորդ յարկը պատշգամբաբար զուրս է պրծած դէպի փողոցը և թէպէտ պատուհաններ կան, բայց շատ քիչերը ունին ապակիներ, այլ կամ թղթով են ծածկւած լինում կամ փայտեայ վանդակներով ու տախտակներով: Լուսամուտները պատի մէջ շինւած են առանց որ և է սիմետրիայի, մինը մեծ, միւսը փոքր, մէկը վերև, միւսը ներքև: Եթէ լինում է երրորդ յարկ, նա էլ երկրորդի վերաբերեալ նոյն կերպ է շինւած լինում, որպէս երկ-

րորդը առաջինի, այսինքն՝ պատշգամբաբար երկրորդի վերայ առաջ է դուրս պրծած: Քաղաքի ծուռ ու մուռ փողոցներից շատերը այնքան նեղ են, որ մի բեռնած անասուն անցնելիս համարեա տեղ չի մնում կողքերից: Մի քանի փողոցների աներն ու պատերը աւելի աւերակների ողորմելի կոյտ են ներկայացնում, քան թէ մի վարչական և առևտրական կենտրոնի շինութիւններ. բայց դեռ վերջին տարիներս, պատերազմից յետոյ, Կարինը լաւացել է, ասում են... Ամբողջ Կարինում (եթէ չը հաշենք եւրոպական հիւպատոսներին) երկու կառք կայ. մինը պատկանում է մի հարուստ անդամալոյժ տաճկի, միւսը՝ մի հայի, որը վարձով է տալիս Տրապիզոն գնացող ունեւոր ճանապարհորդներին իւր կոտորած կառքը: Այդ կառքը և ուրիշ ծառայութիւններ է անում: Օրինակ, ինձ պատմում էին, որ մի քանի ամիս առաջ Կարին էր եկել մի յոյն առաւմնաբոյժ, որը հէնց ապրում է եղել նոյն համարում, որտեղ ես այժմ: Այդ հէքիմբաշին վարձել էր այդ կառքը և ամեն օր նստում էր նրա մէջ, առնելով հետը իւր արհեստին վերաբերեալ բոլոր պարագաները և շրջում էր քաղաքում՝ բղաւելով. «հա՛ առաւ եմ հանում, առաւ եմ բժշկում!» ինչպէս որ մեզանում կինտօները փողոցներում են շրջում՝ «ա՛յ ալուչա, ալուչա» կամ մի ուրիշ բան կանչում: Երբ մէկը ուզում էր բժշկւել, իսկոյն կառքը կանգնում էր և փողոցի մէջ տեղում հէքիմբաշին կամ ունեւորիքով հիւանդի առաւմն էր հանում կամ դեղ տալիս նրան ու կրկին շարունակում իւր բժշկական պտոցը փողոցներում:

Քաղաքիս բոլոր փողոցներում, մանաւանդ հրապարակներում, շրջում են խումբ խումբ շներ ամեն չափ ու հասակի: Դէպի այդ կենդանիները մի առանձին սէր ու յարգանք են զգում ուղղահաւատները: Եւ զարմանալի էլ չէ: Տաճիկները հասկացողութիւն չ'ունին, թէ ի՞նչ է քաղաքի մաքրութեան համար առանձին ծախս անելը. նրանք սլահում են այդ անթիւ շների բաղմութիւնը, որպէս ղի վայելելով մուսուլմանների յարգանքը և հովանաւորութիւնը՝ աճելով աճեն ու բազմանան և տներից ուղղակի փողոցները թափուղ կոտորտանքները ու անմաքրութիւնները և փողոցներում ու հրապարակներում մորթուող անասունների մնացորդները կամ սատկածների դիակները ունչացնեն:

Կարինում հաղիւ 20 ծառ լինի. հասարակական զբօսատեղ, այգի կամ ծառուղի ծիծաղելի կը լինէր սպասել այս տաճկական քաղաքում. իսկ բիզ բիզ ցցւած քարերով ծածկւած զերեղմանատներ՝ ո՛րքան կամենաք:

Ճաշելու արդէն ժամանակն էր, երբ ես վերադարձայ հիւրանոցը: Բարձրանալով երկրորդ յարկի նրբանցքը՝ ձախ կռան վերայ գտնւող մի դռնից մտայ մի փոքրիկ նախասենեակ հողի յատակով: Այդ նախասենեակից ձախ մի դուռ ուղղակի բացւում էր դէպի մի կտուր, որը մի և նոյն ժամանակ և ճանապարհ էր դէպի խոհանոցը. իսկ ուղղակի իմ հանդէպ կախւած էր մի հին կապերտ, որ ծածկում էր ինձանից միւս կողմում գտնւող ճաշարանը: Բարձրացնելով կապերտի մի ծայրը՝ մտայ ճաշարանը, որը զաճաճ պատերով միջակ մեծութեան սենեակ էր: Ձախ կողմից երեք մեծ պատուհաններ դէպի վերոյիշեալ կտուրն էին նայում: Սենեակում, մուտքի դէմ ու դէմ գտնւող պատի մէջ, մի քառակուսի ծակ էր բացւած դէպի խոհանոցը. կերակուրը ստացւում էր այդ ծակից: Ճաշարանի մէջ տեղում մի մեծ սեղան էր դրած ըսպիտակ հասարակ սփռոցով ծածկած և մի քանի հին աթոռներ շուրջը: Ճաշարանի մի անկիւնում կրակով «մանղալն» էր: Մի քանի հոգի վերարկուներով, կրկնակօշիկներով ու ֆէսերով նստոտած սեղանի շուրջը՝ ճաշում էին: Այս ճաշարանը Կարինի ամենաարիստոկրատիական, մաքուր և թանգ «րեստորանն» էր. նորան պահում էր մի ախալցխացի հայ, որը իւր կերակուր պատրաստելու հմուտութեան և եւրոպական ճաշակի մասին աւելի էր կարծում, քան Պարիզից Մօսկա եկած մի որ և է երևելի ֆրանսիացի խոհարար: Հասարակ ախալցխացի խոհարարը կարիւնցիներին եւրոպական ճաշակ էր սովորեցնում. на безрыбье и рыба!

Ինձնից յետոյ իսկոյն ճաշարանը մտաւ Յովհաննէս աղան և սկսեցինք միասին ճաշել: Ես նրան հարցնում էի ներկայ եղողների մասին:

Ճաշողներից երեք մաքուր հագնւած երիտասարդները տեղիս յունաց վարժարանի ուսուցիչներն էին. յոյների վարժարանը Կարինի միւս դպրոցներից ամենականոնաւորն է. ուսուցիչները պատշաճաւոր պատրաստութիւն ստացած երիտասարդներ են և ստանում են կարգին ռոճիկ ու ապրում մարդավարի: Նրանց մօտ նստած էր դեղա-

գործի համազգեստով մի երիտասարդ՝ նոյնպէս յոյն (հայերին Հայաստանում պաշտօն չեն տալիս)։ Բացի դոցանից նստած էին՝ մի տաճիկ սպայ, մի հայկաթօլիկ՝ ռուսաց հիւպատոսարանի թարգմանը, անբարոյական մէկը, և մի ծեր ֆրանսիացի ինժեներ վիշապի բերանով և թրաշած զարհուրելի տգեղ դէմքով, որը իբր թէ ճանապարհների վերայ գլխաւոր հսկող ինժեներն էր, սակայն բացի հարբելուց ու ռոճիկ ստանալուց, ուրիշ ոչ մի բանով նա չէր զբաղւած, զիտենալով որ «ինժեներ» անունն էլ, ինչպէս շատ ուրիշ բաներ ծածկաստանում, ձևի համար է։ Սեղանի մի ծայրին նստած էր մի բողոքական հայ «աօքթեօն», նրա մօտ՝ մի արծաթեթ գեղեցիկ երիտասարդ, «ալաֆըրանկա» մաքուր հագնւած, ֆէսը գլխին. դա մի նշանաւոր քիւրդ փաշայի որդի էր։ Նրա հայրը իբրև ապստամբ մի ցեղապետ իւր բաղմաթիւ բարբարոսութիւնների համար բերւած էր Երզրում և մեծ պատուով ու ամսական 10 ոսկի ռոճիկով պահւում էր այն պայմանով, որ Կարինից դուրս չը գնայ։ Այդպէս է պատժւում ծածկաստանում կառավարութեան դէմ քիւրդ ապստամբը. իսկ երբ քիւրդերը կամ չէրքէզները միմիայն հայոց զիւղեր են թալանում ու հրդեհում, հայեր են կոտորում ու ողջ ողջ աչրում, հայ աղջիկներ ու կանայք են բռնաբարում ու առևանգում—մի թեթև պատիժ անգամ չը կայ նրանց համար։ Միայն երբ բոլոր բարբարոսութիւնների լուրը հասնում է Եւրոպային, այն ժամանակ կառավարութիւնը դիմում է իւր սովորական միջոցներին՝ ոչնչացնելու համար լուրերի անախորժ տպաւորութիւնը նրա ղեսպանները յայտարարում են, որ այդ հայերի դանգատները սուտ են կամ չափազանցացրած, կամ ասում են թէ այդ մեր քրդերը չեն արել, այլ Պարսկաստանից Հայաստան անցած թափառական ցեղերը, թէև այդ լինի այնքան հեռու սահմանից, որքան օրինակ Մուշն է։

Ճաշողներից մի քանիսը գինի պահանջեցին, բայց որովհետև արգելւած էր հիւրանոցում գինի գործ ածելը, ուստի մշեցի հաջի-Ղազարը շորերի տակին բռնած բերեց մի կուժ Խարբերդի գինի, և լցրեց ցանկացողների ջրի բաժակները։ Ամեն մէկը մի քիչ խմեց և դրեց իւր բաժակը գետնին, ոտերի մօտ, աթոռի տակ, որպէս զի օտարկանութիւնը յանկարծ մոտեցնով սեղանի վերայ գինի չը տեսնի։

Ինձ զարմացրեց թէ ինչո՞ւ առհասարակ այդքան քիչ են

ճաշողների թուում տէրութեան ծառայողները: Պատճառը այն էր, որ շատ քիչերը տաճիկ պաշտօնեաներից կարողութիւն ունէին ամեն օր այս «երեւելի» րեստորանում ճաշելու: Զը նայած որ կերակրի մի բաժինը 60 փարսա արժէր (15 կոպ.), այնու ամենայնիւ շատերը միջոց չ'ունէին յաճախել ճաշարանը: Տաճիկ պաշտօնեաները ու զինւորական ծառայողները իրանց ռոճկի միմիայն մի մասն են փողով ստանում, իսկ միւս մասի փոխարէն նրանց տալիս են մի թուղթ, ուր աստիճանի համեմատ նշանակւած են լինում այն կենսական պիտոյքները, որ իրաւունք ունի իւրաքանչիւրը նոցանից ստանալ «կօնդրատչի»-ից (ПОДРЯДЧИКЪ): Օրինակ, եթէ յիսնապետը ունի իրաւունք ստանալ օրեկան մի յայտնի քանակութիւնով հաց, միս, իւղ, ձու, շաքար, թէյ, վառելիք, ձիու համար դարման, զարի և այլն, հազարապետը իւր աստիճանով աւելի բարձր լինելով՝ աւելի մեծ քանակութիւնով է ստանում նոյն պիտոյքները: Այսպէս զիցուք, հարիւրապետը իրաւունք ունի օրեկան 4 հաց ստանալ, հազարապետը կ'օն դրատչիից կը ստանայ 8 հաց և այլն: Ամեն մի ծառայող կարող է կ'օն դրատչիից իւր ստանալիք պիտոյքների իրաւունքը ամբողջապէս կամ մասամբ ծախել ում կամենում է և ստանալ փոխարէնը փող: Շատերը հէնց այդպէս էլ անում են և ստացած փողով ճաշում են հիւրանոցներում:

Ճաշից յետոյ ես առանձնացայ իմ սենեակը և մտածում էի այն օրւայ տեսածիս ու լսածիս վերայ: Զիշդ որ ողբալու աշխարհ է Հայաստանը և մարտիրոս ժողովուրդ է հայոց ազգը:

Կարինը, ինչպէս և Հայաստանի ամեն մի թիղ հողը, միշտ օտարները ձեռքից ձեռք են խել.— յոյն, պարսիկ, արաբ, թուրք, թաթար և այլն Հայաստանը շինել էին ասպարէզ ամեն տեսակ բարբարոսութիւնների: Դեռ հինգերորդ դարում Կարինը, որ երևի այն ժամանակ մի աննշան գիւղ էր, յունաց ձեռքումն էր և Անատոլի անունով զօրավարը ամրացնելով նորան քաղաք շինեց և ի պատիւ իւր Թէոդոս կայսեր—Թէոդո-Պօլիս անունը տւեց հայկական աննշան Կարինին: Հայաստանում գերակշռութիւն ունենալու համար Յունաց և պարսից մէջ եղած անթիւ կռիւների ժամանակ անտէր երկիրը թշնամիներից կամ մէկի կամ միւսի ձեռքն էր ընկնում, մինչև որ V ը դարում հայերի զլխին մի այլ պատուհաս էլ թափւեց՝ ա-

բաբայիք, որոնք առաւել ևս մեծ բարբարոսութիւններով աւերեցին թշուառ երկիրը և խլեցին նորան յոյներից: Արաբացիք Թէօդո-Պօլսին Արզուրում՝ այսինքն երկիր ուռումնների (Հոռում, յոյն) անունը տւին: Յոյների և արաբների մէջ պատերազմները շարունակուում էին, մինչև որ XI դարում մի աւելի ևս կատաղի թշնամի՝ թաթարները՝ թափուեցին Հայաստան: Ողբալի Հայաստանը սարսափելի եղեռնագործութիւնների ասպարէզ դարձաւ. Հայերը գունդ գունդ սկսեցին գաղթել իրանց երկրից: Լանգթէմուրներ իրանց անգութ արշաւանքներով մի կողմից, սովը միւս՝ ամաչացրին ամբողջ Հայաստանը և Հասցրին նրա ժողովուրդը թշուառութեան վերջին ծայրը: Անվերջ պատերազմներից յետոյ թաթար ցեղերից մինը (տաճիկ) XV դարում հաստատուում է Հայաստանում: Կարինը այնուհետև դառնում է տաճկական քաղաք: Զարմանալի է, որ այսքան փոփոխութիւններից յետոյ անկարելի է դոնել այժմ Կարինում որ և է հետքեր, չիշատակներ հայկական անցեալ կուլտուրայից:

Կարինը Թիւրքաց-Հայաստանի և առհասարակ Փոքր-Ասիայի ամենամեծ վարչական-առևտրական կենդրոնն է. նա էրզրումի վիլայէթի գլխաւոր քաղաքն է: «Վիլայէթը» կարելի է համեմատել ուսաց նահանգների կամ աւելի ճիշդ «область»-ների հետ, որովհետև վալին՝ որին տեղական հայերը «կուսակալ» են ասում՝ վիլայէթի ընդհանուր կառավարիչը, պետը, գեներալ-նահանգապետների իրաւունքները ունի և նշանակւում է Սուլթանից: Վալիից է կախած վիլայէթի բոլոր վարչութիւնը և իրականապէս նորա ինքնիշխանութեան ոչ չափ կայ և ոչ սահման: Վիլայէթը բաժանւում է «սանջակների» (округъ, уѣздъ), որոնց գլխաւոր վարչական անձինք միւլթե սարիֆներն են (начальники округа, уѣзда. տեղական հայերը անւանում են «կառավարիչ»): սանջակին տալիս են և «միւլթեսարըֆլըղ» անունը: Սանջակում միւլթեսարիֆը վալիի կատարեալ ներկայացուցիչն է. նորանից է ստանում նա հրահանգներ և նորան է գեկուցանում: Սանջակը իւր կողմից բաժանւում է «դէզէ»-ների (участокъ), որոնց գլխաւոր կառավարիչները գալմագամներն են (приставъ): Միշտ վալիի սեպհական ցանկութիւնից է կախւած նշանակել ո՛ւմ և ո՛ր պաշտօնի մէջ ուզում է: Ղէզէն բաժանւում է «նահիլէների» (обшество, волость), որոնցից իւրաքանչիւրի գլխաւոր վարչական անձը

միւլդիւրն է, որին ընտրուած է միւթեսարիֆը, իսկ հաստատուած է վալին: Ամեն մի գիւղ ունի իւր մուխտարը, որին de jure պէտք է ընտրէ ժողովուրդը, իսկ de facto ընտրուած է միւլդիրը: Ամեն մի պաշտօնեայ կախումն ունի իւր զիրքով իրանից մեծից զանազան պարագաներով: Փոքրը հաստատ է իւր տեղում, մինչև որ իրան հովանաւորող մեծը տաք տաք նստած է իւր տեղում: Բայց իւրաքանչիւր պաշտօնի համար, իբրև միջոցի այնպիսի յետ ընկած տեղում պզտոր ջրի մէջ ձուկ որսալով հարստանալով՝ տնկած են բազմաթիւ ծակ աչքեր, որոնք ոչ մի միջոց չեն խնայում հասնելու իրանց փափազներին ու տենչանքներին: Երգրումի վիլայէթը կազմւած է երեք սանջակներից — Կարինի, Բայազէդի և Նրզնկայի. ուրեմն, ինչպէս վերը ասածից պարզ է, զրանցից ամեն մէկում նստած է մի մի միւթեսարիֆ: Կենդրոնական (Կարինի) սանջակի ¹⁾ միւթեսարիֆը վալիի բացակայութեան ժամանակ բռնում է նորա տեղը: Երգրումի սանջակը բաժանուած է հետևեալ 10 ղէզէների — Կարինի դաշտը, որից արեւմուտք գտնուած է՝ Դերջան. հարաւ՝ Խընուս. հիւսիս և հիւսիս-արեւելք՝ Բայբուրտ, Իսպիր և Կեսգիւմ, Թորթում, Քղի. արեւելք՝ Բասեան. հարաւ-արեւելք՝ Թօփրաք-դալա (Սլաշկերտ) և Ղարաքիլիսէ: Ամեն մէկը այս ղէզէներից ուրեմն գաջմագամլըղ է, այսինքն իւրաքանչիւրում մի մի գաջմագամ է նստում: Մենք անցանք Բասեանով, որի գլխաւոր քաղաքը Հասան-դալան էր և այժմ Կարինի դաշտումն ենք, Բարձր-Հայքի կենդրոնումն:

Իմ հաւաքած տեղեկութիւններին նայած, (Տաճկաստանում կարգին վիճակագրութեան մասին նոյնքան հասկացողութիւն ունին, որքան և կարգին կառավարութեան) Կարին քաղաքում ընդամենը (մօտաւորապէս) 10000 տուն բնակիչ կայ: Այդ թւից

2500 տուն հայ-լուսաւորչական.

120 » հայ-կաթոլիկ.

35 » հայ-բողոքական.

75 » յոյն.

Իսկ մնացեալը տաճիկ: Բայց պէտք է ի նկատի ունենալ, որ «հայ

¹⁾ Ինչպէս օրինակ Карсеская область-ի Карсескій округ-ը կենդրոնական округ համարէինք:

տունս ասելով պէտք է միշտ աւելի շունչ հաշել քան տաճիկ, որոնք չեն սիրում պսակաւ եղբայրներով միասին ապրել, այնպէս որ չընայած տաճիկների տների թւի մեծ առաւելութեան, նրանց շունչերի թիւը համեմատաբար այնքան էլ մեծ չէ հայերից: Մօտաւորապէս կարելի է ասել, որ հայերի թիւը 26 հազար կը լինի, իսկ տաճիկներինը՝ 36 հազար, թէ արական և թէ իգական սեռը հաշւած, մօտ 8 հարիւր էլ յոյներ կը լինին, բացի այդ մի 2 հարիւր հոգի էլ պարսիկներ և այլ ազգութիւնների մարդիկ կարելի է հաշւել:

Տաճիկները գլխաւորապէս կալւածատէրեր են, զինւորական և այլ ծառայողներ, թէև այն պաշտօնները, որոնք պահանջում են փոքր իշատէ գիտութիւն ու ուսում, օրինակ՝ դեղագործ, բժիշկ, հեռագրատան ծառայող—օտարներ են լինում, գլխաւորապէս յոյները. որովհետև Տաճկա-Հայաստանում հայերին պաշտօն չեն տալիս: Թիւրքերը արհեստներ չը գիտեն. նրանց մէջ շատ են մագործներ, կան և չնչին բաներ ծախող մանրավաճառներ: Հայերի մեծ մասը արհեստաւորներ են, յետոյ վաճառականներ ու գրամատերեր և սակաւ՝ ծառայողներ: Յոյները վաճառականներ և ծառայողներ են: Կարինում կան և պարսիկներ (աջամ), որոնք գլխաւորապէս մանրավաճառներ են:

Երգրումը պատերազմից առաջ բացի առևտրական-վարչական կենդրոն լինելուց, նաև ամբողջ Փոքր-Ասիայի՝ Անատոլեան զօրաբաժնի՝ (չօրպոս, օրպոս) գլխաւոր կայարանն էր, բայց ուս-տաճկական պատերազմից յետոյ տաճիկները քաշւելով «չէկ գեաւուրից», Թիւրքաց-Հայաստանի մէջ զոնւող զօրքի գլխաւոր կենդրոնատեղին փոխեցին Երզրումից Յրզնկայ, որը սահմանից աւելի հեռու է և Կարինից դէպի արևմուտք է գտնւում: Այդտեղ է նստում զօրաբաժնի ընդհանուր հրամանատարը (միւշիրը) ու նրա շտաբը: Անատոլեան զօրաբաժինը խաղաղ ժամանակը հազիւ ունի 30,000 զինուոր: Կարինը առաջնակարգ ամրութիւն է և տաճկաց կառավարութիւնը ոչինչ չի խնայում իւր կարողացածին չափ անառիկ շինել նրան:

Գտնւելով այն մեծ ճանապարհի վերայ, որը Տրապիզոնից Պարսկաստան է տանում, և լինելով Տաճկա-Հայաստանի այն գլխաւոր կենդրոնը, ուր Հայաստանի զանազան կողմերից՝ (Ալաշկերտ, Բայազէդ, Վան, Տիգրանակերտ, Բիթլիս (Բաղէշ), Սղերտ, Մուշ, Բալու, Խարբերդ, Արաբկեր, Չմշկաճագք, Երզնկա, Խնուս, Մանազկերտ, և

այն) հաւաքուամ են ամեն տեսակ բերքեր և ապրանքներ՝ Կարինը ունի նաև մեծ առևտրական նշանակութիւն։ Նա մի տեսակ օղակ է, որ կապում է հեռաւոր ասիական Արևելքը եւրոպական Արևմուտքի հետ։ Եթէ չը նայած իւր այդ դիրքին, նա այնու ամենայնիւ բաւականին աղքատ և ողորմելի է թէ տնտեսապէս և թէ քաղաքակրթութեան տարածման կողմից, դորա միակ պատճառը երկրիս ներկայ քաղաքական—վարչական կազմակերպութիւնն է։

Նս հետս վերցրել էի Մխիթարեանների հրատարակած Հայաստանի քարտէզը, որի վերայ փնտռում էի վերոյիշեալ տեղերը։ Նոր էի նորան ծախել և դրել ճանապարհորդական պալուստիս, երբ յանկարծ սենեկիս դուռը բացւեց և ներս մտաւ, առանց՝ նախապէս իմացնելու, Ալի-էֆէնդին «բօլխա»-ր։ Նս զարմացած այդ յանդդոնութեան վերայ, մօտեցայ նորան և հարցրի թէ ի՞նչ է կամենում։

—Հա՛, էֆէնդմ, դուք ասում էք, որ անպատճառ վա՞ղը բերեմ՝ ձեր անցաթուղթը, սկսեց նա դանդաղ արտասանելով ամեն մի խօսքը, որ ժամանակ վաստակի իւր խորամանկ պլազ աչքերը իւր չորս կողմը պտտեցնելու և կասկածոտութեամբ սենեակիս ամեն մի անկիւնը զննելու։

—Այո՛, անպատճառ վաղը, պատասխանեցի ես, հասկանալով նրա յանկարծակի այցելութեան նպատակը։

—Հէբէթ (է հարէէ), էֆէնդմ, հէբէթ, վաղը կը բերեմ. շա՛տ լաւ, ուրեմն կը բերեմ։ Շա՛տ ժամանակ այստեղ կը մնաք։

—Մի երկու շաբաթ, ասացի ես այնպէս ինձ ձեռացնելով, որ աւելի բացատրութիւններ տալ չեմ կամենում և մտադիր եմ հանգստանալ ճաշից յետոյ։

—Շա՛տ լաւ, ուրեմն վաղը կը բերեմ, կրկնեց նա մի վերջնական քննող հայեացք ձգելով իւր չորս կողմը և հեռանալով։

Նա յանկարծակի էր մտել՝ տեսնելու ի՞նչ կասկածաւոր բան կայ մօտս և լրտեսելու—չի՞ցէ թէ մի որ և է տաճկաստանցի հայի հետ տեսնել ու խօսել ունիմ։ Լաւ է, որ քարտէզը նա չը տեսաւ, եթէ ոչ ծածկա-Հայաստանում ամենամեծ քաղաքական յանցանքներից մէկը Հայաստանի քարտէզ ունենալն է։ Արեւը մայր մտնելու մօտ էր. ըստ տեղական սովորութեան շուտով հիւրանոցը փակւելու էր։ Նս բարձրացայ վերև թէյ խմելու։ Այնտեղ լիքն էին ամեն կարգի

հայեր, տաճիկներ և յոյներ և ծխում էին, բիլիարդ խաղում, վիճում և թէյ կամ ղալֆէ խմում:

Ահա՛ մօտաւոր ջամիի բարձր մինարէի պատշգամբում երեւաց մուկզղինը և իւր զիւ ձայնով ուղղահաւատների ազանը տուեց: Կամաց կամաց հիւրանոցից դուրս էին գալիս մարդիկ: Շուտով և ինքը հիւրանոցի տէրը՝ Յովհաննէս աղան՝ ինչպէս և ախալցխացի ճաշարանատէրը վերջացնելով իրանց հաշիւները պիտի կողպէին՝ մինը ընթերցարան-թէյարանը, միւսը իւր երեւելի րեստօրանը՝ և հեռանալին հիւրանոցից իրանց տները՝ թողնելով «խանում» միմիայն «միսաֆիր»-ներին (էֆ-ֆ) և մշեցի ծառայ հաջի-Ղազարին:

Հիւրանոցից բոլորովին գնալուց առաջ Յովհաննէս աղան մտաւ սենեակս. ես նորան պատմեցի Ալի-էֆէնդիի այցելութիւնը: Նա վախենալով հարցրեց, թէ արդեօք մի որ է կասկածելի բան չ'ունի՞մ իմ մօտ: Ես ցոյց տւի Մխիթարեանների հրատարակած հին քարտէզը: Նա զարհուրեց, ասելով թէ կորած է ինքը, եթէ բօլիսը մի այդպիսի բան տեսնի իւր հիւրանոցում և թէ լաւ է, որ մինչև նորա մշտնելը անգիտակցաբար ծածկել եմ, եթէ ոչ այդ մի ամենամեծ առիթ կը լինէր, որ պահանջէին ինձ մօտ խուզարկութիւն անելու: Նա խնդրեց կրկին, որ խնայեմ իրան և եթէ որ և է կասկածելի թղթեր ունեմ՝ իսկոյն ոչնչացնեմ: Ես հաւատացրի, որ աւելի ոչինչ չ'ունիմ և հանգստացնելու համար ասացի, թէ կը թագցնեմ քարտէզը մի որ և է տեղ: Տաճկաստանը մի կատարեալ տգիտութեան և խաւարի երկիր է. իսկ երբ սգէտի խելքում մի որ և է կասկածանք է յարուցւում, նա այն ժամանակ հասնում է մինչև սարսափելի անհեթեթութիւնների... Այո՛. «Որոց ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէ՝ յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ, յամենայն հողմոյ շարժի և յամենայն բանէ խռովի, և յամենայն իրաց դողայ. երազագէտ է այնպիսին ի կեանս իւրում, և յանգիւտ կորուստն»... յուղարկէ զերկիրն իւր—աւելացնենք մենք յարմարեցնելով այս խօսքերը տաճկաց կառավարութեան բռնած ընթացքին խեղճ, հլու-հպտակ հայերի վերաբերեալ Տաճկա-Հայաստանում:

Յուրտ, մռայլ սենեակումս վառեցի «սօբան» և, ինչպէս միշտ, վերաբրկով, կրկնակօշիկներով և գլխարկով նստած մտածում էի, թէ հայերի մէջ եմ՝ բաց հայերից հեռու, Հայաստանի մէջ՝ բաց

Հայրենիքիս կարօտ... Տաճկա-Հայաստան գիրք մուտք չ'ունի. ինձ յաջողւել էր հետս առնել մի ռուսերէն գիրք, որը արդէն կարդացել վերջացրել էի: Կարելի էր նստել յիշողութիւններս գրել, բայց այդ էլ խնդրել էր հիւրանոցի տէրը չը գրել, ով է իմանում ինձ խուզարկեն, առնեն կարգան և յետոյ մի որ և է խօսքի պատճառով նրան էլ բանի մէջ ձգեն: Խեղճը արդէն չորս տարի բանտում մնացել էր, համը գիտէր: Մնում էր մաքուր ծրագիրներ կազմէի՝ թէ Կարինում դեռ ո՞ւմ և ի՞նչ պէտք է տեսնել: Ամեն մի կիւրակէ իւրաքանչիւր մարդ իրաւունք ունի այցելել Սանասարեան վարժարանը, ուստի ես էլ մտադրեցի առաջիկայ կիւրակէ օրը դնալ վսեմաշուք էֆէնդիներին և նրանց զպրօցը տեսնել. յետոյ պէտք է ներկայանայի առաջնորդին, տեսնէի «ազգային» և բողոքականների ու կաթօլիկների ուսումնարանները:

Արդէն «սօբա»-ի կրակը մարել էր և սկսեակիս ընդհանուր տաքութիւնը կրկին անցել: Դեռ ժամի 10-ն էր, բայց ամբողջ քաղաքը քնած էր: Անթափանցելի խաւար էր դուրսը: Մեռելային լուութիւնը ժամանակ առ ժամանակ խանդարւում էր շների կատաղի հաչիւնով, հեռու պահականոցներից լսող զինւորական փողի ձայնով և փողոցով անցնող, հիւրագնացութիւնից ուշ վերադարձող մարդկանց խօսակցութիւնով: Աւելորդ էլ է նկատել, որ Կարինի փողոցներում լուսաւորութիւն չի լինում: Գիշերը շրջողները պարտական են հետները վառւած լապտերներ ունենալ թէ ճանապարհը տեսնելու համար և թէ դորանով ցոյց տալու պահապաններին, որ իրանք գողեր կամ կասկածաւոր մարդիկ չեն, այլ «Ֆաղր» քաղաքացիք:

(Կը շարունակւի)

ԻՄ ԳՐԻՉԸ—ԻՄ ԾԱՌԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Հեզաբարոյ և սիրելի
Մի հատ ունիմ ես ծառայ,
Որ իւր տիրոջ մինչ գերեզման
Հաւատարիմ կը մնայ:
Միշտ ուզածս կատարում է,
Հընազանդ է իմ կամքին.
Համբերութեամբ և անտըրտունջ
Խընամում է իմ հոգին:

Երբ սև թախիծ և դառն ցաւեր
Ինձ տանջում են չարաչար,
Յուսահատւած նա իմ սըրտին
Միշտ լինում է մըխիթար:
Ինչ բորբոքւած հրաբուխի պէս
Պըլպըլում է կըրծքիս տակ,
Նա խըլում է և աշխարհին
Նա յայտնում է համարձակ:

Թո՛ղ իմ բաղդըն ալսպէս լամառ
Օտար մընայ յաւիտեան,
Հոգու հանգիստ կը պարգևէ
Ինձ մըտերիմ իմ ծառան:
Թո՛ղ ես երբէք չը ճաշակիմ

Վայելչութեան բաժակից,—
Պատանեկան ցընորքներով
Թո՛ղ չը վառւեմ բընաւին.
Ծառայ ունիմ հաւատարիմ,
Որ երկնային սահմանից
Ոգևորիչ հօւր կը թափէ,
Կը բորբոքէ իմ հոգին:

—

Դըժնեայ զըրկանք և կոյր ծաղրանք
Թո՛ղ դաշնակցեն իմ դիմաց,
Թշնամութիւն և զըրպարտանք
Թո՛ղ ինձ քըշեն կուրացած.—
Ամենուրեք՝ հրեշտակի պէս՝
Ինձ կը հետեւէ ժըրաջան
Եւ համբերող և սիրտ տըւող
Իմ գըրիչըն, իմ ծառան:

Թիֆլիս, 1888 թ., 22 յունիսի:

ԱՐՏԱՍՈՒՔ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Երբ, ինչպէս երկինք, ամպում են աչքերս,
Եւ, ինչպէս անձրև, արցունք է ցօղում,—
Գիտցէք—այդ ժամին ցըրում են վըշտերս,
Եւ ես պարզ, պայծառ՝ նոր կեանք եմ առնում:

Բայց երբ ժամերով աչքերըս ամպած՝
Մի հատիկ կաթիլ արցունք չէ ցօղում,—
Գիտցէք—այդ ժամին տառապանք դառած՝
Գերեզմանական հանգիստ եմ խընդրում:

Մօսկւա. 1889 թ., մայիսի 21.

ԽԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ

ՍԱՐԳԻՍ ԱՏՐՊԵՏԵԱՆԻ

(Նարունակութիւնն ¹⁾)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ս Է Ր

ԺԲ.

Կ Ա Կ Ո Ս

Չ'անցաւ շատ ժամանակ, երբ Յովակիմ բէգը Պօլսից իմացաւ իւր ուղարկած դրամներէ կեղծ լինելը: Աստիկանութեան խուզարկութիւնը հասաւ Դաւթի խանութը, որը գննելուց յետոյ՝ Դաւթին ձերբակալեցին, իսկ խանութը կնքեցին: Դաւթին տարան բանտ, որին և մենք կը թողնենք մի առժամանակ գլուխը խոնարհած բանտապետի և նորա ստորադրեալների առաջը իւր գլխին եկած ձախորդութեան մասին խորհելու: Թողնենք նաև Յովակիմ բէգին իւր կանտօրում բոբբօքած, տէր-Կարապետին պաշտօնեաների ղռները չափչփելիս, Լուցիա խանումին՝ ցաւիցը նւաղած, քաղաքացիներն՝ արմանքի ու զարմանքի մէջ և ընթերցողի հետ մտնենք քաղաքի Մեծ-նոր խանը, առանց ուշք դարձնելու բէգագնների խանութաւորների կամ մաղա-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի 6-րդ համարը:

ղիները աշկերտների հրամանեցէքներուն, առաջ գնանք երկու հարիւր քաջ քարաւանսարայի խորը ու մտնենք Կակոսի զաջնան:

Տաճկական Հայաստանի քաղաքներում վաճառանոցները ամփոփու և քաղաքի մի առանձին մասում են գտնուում, հեռու ընտանեկան բնակութիւններից: Այս վաճառանոցները գրեթէ ամեն տեղ զանազան մասերի են բաժանւած՝ էաթտարների, բէզագների, դերձակների, կօշկակարների, ատաղծագործների, աղծալիների, ոսկերիչների, դարբինների, զասապների և այլն: Տեղ տեղ սոցա մէջ խառն երևում են փուռեր, խոհանոցներ, սրճանոցներ, շատ հազիւ զինետներ: Վաճառանոցների, նամանաւանդ թանկագին ապրանքներ ծախողների խանութների փողոցները ծածկւած են լինում կամարակապ կամ փայտածածկ, և փողոցների ծայրերում երկիւղել խոշոր դռներ ունին, որոնք արևը մայր մտնելիս՝ կողպւում և դուրս գալիս՝ բացւում են: Գուցէ գողութիւններն են պատճառը այս ծածկած բազարների յառաջանալուն. բայց մինչև այս օր էլ տաճկական քաղաքներում վաճառականները հաւաքւում են այն վաճառանոցները կամ խաները, որոնք աւելի ամուր ու ապահով են: Այս հանգամանքները փաշաներին ստիպել են իրանց փառքի ծայրայեղութեան հասնելու համար՝ շինել մի մի խան, բռնութեամբ առևտրականներով լցնել ու էվլադիէ վագիֆին յանձնելով, թողնել այդ կայքը իրանց հարեմներում սնուցած զաւակներին՝ թողանց թող հեշտ ու ծոյլ ապրելու համար:

Մեծ-նոր խանը արտաքուստ շատ շքեղ չէր, միայն դռների կողմի պատերի արտաքին երեսները զարդարւած էին մի հին շինութիւնից քանդւած սրբատաշ քարերով: Յիսուն սենեակներ ունէր, այդչափ էլ խանութ և ախոռ, մարագ ու սրճանոց: Մէկյարկանի էր ու փայտի ծածքով: Թէ սենեակների և թէ միջին անցքի առաստաղները սրբատաշ գերաններով էր ծածկւած՝ ութն անկիւնանի զմբէթաձև իրար վերայ շարւած, որոնց ամենաբարձր մասում գորշւում էին լուսամուտները: Այս ծածքը անւանում են զարնանդուշ: Այս խանը Կարինի առևտրականական հարստութեան կենդրոնը կարելի էր համարել և ամեն մի աչքում երեքից մինչև քսան հինգ հազար լիրայի ապրանք էր զետեղած:

Այս խանի մէջն էր Կակոսի սրճանոցը: Սա խանի մնացեալ սենեակներից տարբերւում էր արևելեան կողմը երկու պատի միջի

լուսամուտներովը և նրանց կրկին մեծութիւնովը: Զորս արշին բարձրութիւն ունէր, տաան և երկուսական արշին քառակուսի տարածութիւն: Արեւելեան լուսամուտների միջոցի պատում գտնուում էր զայֆայի օճախը: Անընդհատ ատրուշանների նման վառում էր կրակարանը, որի բոցերի առաջ արծաթի պէս փայլում էին զայֆայի ջրի կլեկած պղնձից ջէզ վէնեբը մի մի արշին բարձրութեամբ: Դոցա մօտ շարած էին նոյնպիսի փոքր ամաններ մաքուր և կոկ: Արտաքուստ վառարանի զարդարուն փայտէ շրջանակը գոյնզգոյն ներկած էր, որի կամարաձև ճակատի վերայ փորւած էին տերեւներով ծառի ճղներ, թռչուններ, ծաղիկներ, ոստեր ու կոկոններ և ամենաբարձր զազաթում աստղը մահիկի մէջ: Այս շրջանակի կողքերի արտաքին և ներքին երեսների վերայ կաւիճով քաշած էին զանազան գծեր, մեծ մասամբ կարճ և ուղղահայեաց շարքով, որոնք զայֆայի ասպառիկների տոմարի թերթերն էին: Ղայֆի արեւմտեան կողմը կապած էր սէքին երկու կանգուն բարձրութեամբ, որի վերայ բանում էր Կ. Պօլսեցի եւրոպական շորերի դերձիկ Հաջի Մկրտիչ աղան: Ղայֆի չորս բոլորը կապած էր փէքեայ երեք քառորդ կանգուն լայնութեամբ, որի վերայ մեխած էին ընտիր կարպետներ բաւական մաքուր: Պատերից կախած էին ոսկեզօծ շրջանակներով երկու հատ խոշոր հայելիներ, արեւելեան զարդ ու զարդարանքներով կանանց պատկերներ, կալիօնը կամ ներգիլէն ձեռքերը զայֆայ կամ օշարակ խմելիս: Մէջտեղը շինած էր մի քառակուսի սաժէն տարածութեամբ կրակարան, որի կլորակ ծակերի վերայ դրւած էին ֆէսի մետաղեայ կաղապարներ (կամ ութութուներ) զանազան մեծութեամբ և ձևով. դա մի նոր մօզա էր Կարինի համար. քսան փարայով նորոգում ու ձևաւորում էին ֆէսերը:

Կակոսը իւր եկամուտի կողմից նախանձելի դրութեան մէջ էր. ոչ թէ միայն խանի յայտնի վաճառականների ու նոցա երեւելի յաճախորդների համար զայֆայ էր մատակարարում, այլ սա իւր մաքրութիւնով, ֆէսի ութուներով, ճարպիկութիւնով ու ճարտարութիւնով գրաւել էր ողջ քաղաքացիների համարումը. դերձիկ Հաջի Մկրտիչ աղայի պատճառով էլ պակաս յաճախորդներ չէին գալիս սրճանոցը: Այստեղ յաճախում էին, եթէ կարելի է ասել, քաղաքի բոլոր արիստոկրատ, ինտելիգենտ և ծառայող դասակարգը ամենահարուստ վաճառականների հետ:

Այս սրճանոցում խաղ չը կար, ոչ դամայ, ոչ նարդի, ոչ թուղթ և ոչ էլ ջուխտ ճան (վեգ, ժեգ): Խաղը բոլորովին արտաքսւած էր. բայց օրը մինչի իրիկուն այցելուներն անպակաս էին: Ամեն տեսակ խօսակցութիւն ու գործ ունեցողները գալիս, նստում, խօսում, ղնում, վերցնում ու վերջացնում էին: Ահա երեք մարդ եկան և մի կողմը ծանր նստեցին, մի մի զայֆայ խմեցին, առանց բարձր ձայնի վերջացրին իրար մէջ իրանց առուտուրը: Գործը վերջացնելուց յետոյ՝ շատ անգամ պաշտօնապէս բազմութեանը յայտնում են թէ՛ ի՞նչ են կատարել և մի մի ֆինջան զայֆայով նոցա էլ պատւում: Այստեղ խռովածները հաշուում, ցաւածները բացատրում իրանց վիրաւորանքները և ամեն գործ պարզւում է: Կարճ խօսքով, սրճարանը մի տեսակ կլուբ, ժողովարան էր: Այստեղ էին խօսւում ամեն նորութիւններ, հարցեր, այստեղ վճռւում և այստեղից տարածւում քաղաքի ամեն կողմերում:

Կակոսը պանդուխտ էր Կարինում: Ինքը բնիկ Թ.-ից էր: Սա քսան և հինգ տարեկան էր, տարիքի համաձայն արագաշարժ, վառվռուռ, ժիր և արհեստին պատշաճ ասող, խօսող, ծիծաղեցնող մի երիտասարդ: Սորա բօյը, բօյսը, դուրեկան դէմքը, շէկ մազերը, քնքոյշ բեխերը, խոշոր ու ղէյթունի աչքերը, կարմրած այտերը, շարքն ու շարժւածքը և ուրախ ընդունելութիւնները ամենին իրան բարեկամ էին շինել: Սորա զայֆան մտնողը ուրիշ զայֆաներում ունեցած հաշիւը մաքրում էր և հեռանում: Կակոսը Կ. Պօլսում շատ տարիներ ծառայած լինելով, այնտեղի ձևով էր սարքել ամեն բան, որի մաքրութիւնը և նորութիւնները քաջում էր յաճախորդներին: Կակոսը զրաւել էր նոյնպէս Կարինի աղջիկների սիրտը: Թէև շատ օրիորդների մտքից անցնում էր այս շագանակագոյն մազերով երիտասարդին տէր ու պսակ ունենալ, բայց արդէն Կակոսը սոցանից մէկին իրան անուշ ջան էր ընտրել:

Կակոսի խելքը, միտքը, ուշքը ամբողջապէս դիւթել էր իւր սիրեկանը: Նորա պաշտելի պատկերը երբէք չէր հեռանում իւր երեւակայական տեսութիւնից, որով հոգեկան բարձրութիւն էր զգում Կակոսը: Անընդհատ մակաբերում էր այն տեսարանները, որտեղ հրեշտակային անմեղութեամբ, համեստ շարժմունքով, պարզ հազուատով, նազելի զիրքով և հմայիչ նայւածքով տեսել էր նորա շողշո-

դուն դէմքը, որը մագնիսի նման քաշել, պոկել ու տարել էր իւր սիրտը: Նա իրան միշտ մտաբերում էր աչքերը խոնարհած, ողջ մարմնովը ցնցւելով իւր սիրուհու լուսամուտների առջևից անցնելիս, որտեղ անգիտակցաբար աչքերը բարձրացնելով ասպակու ետևը նկատում էր նորա լուսարձակ ճակատը, կեռ ունքերն ու խոշոր աչքերը իւր վերայ ուղղած, որոնք դանդաղաբար հեռանում էին սենեակի խորը՝ առանց նայւածքը խտորելու: Կակոսի մտահայեացքի առաջ անջնջելի կերպով կանգնած էր իւր տարփաւորի անդրին, արևի ճառագայթների տակը, իրանց տան գաւթումը, գետի ափումը՝ պարտիզակի մօտ կապած չւանների վերայ լւացքը փռելիս: Անյաղաբար Կակոսը խելագարի նման զննում էր նորա իրանը մխնոցի (բա՛ն անէլա՜ շոբ) ու թոյլ շորերի տակից: Սիրտը ուռչում, շնչառութիւնը արգելւում և ականջը չէր լսում՝ ոգւով այս պատկերի բարձր ու սպիտակ վիզը, կիսամերկ ու շողշողուն կուրծքը, մինչև արմունկը բաց, ողորկ ու պլպլան դաստակները, բարակ շորերում ամփոփւած ու նոր զարգացած կրորակ ստիճները և արձակ մազերը քամու հետ ծածանելը երևակայելիս:

Կակոսը կուրացել էր իւր սիրուց, ընկել նորա անծայր ու անյատակ ծովը և ծփում նորա ալիքների վերայ, յուսալով հասնել մի օր խաղաղական նաւահանգիստը, որտեղ յաւիտեան պիտի վաչելէր երազած քաղցրութիւնը:

Կակոսի սրտին տիրացել էր Թաթոս աղայի աղջիկը — օրիորդ Տիրուհին:

ԺԳ.

Տ Ի Ր Ո Ւ Հ Ի Ն

Տիրուհին մի տասն և չորս տարեկան աղջիկ էր, ոչ շատ բարձր հասակով, բարակ կազմւածքով, սև սև աչքերով և թուխ մազերով, որոնք փալլում էին սև սաթի նման: Մի քիչ թուխ էր մորթը, ոչ թէ սև ու դեղին, այլ ճիշդ այն գոյնով, որին մեր ժողովուրդը ցորենագոյն է անւանում: Բաց չքնաղ էր նորա դէմքի գծադրութիւնը, իրար կցւած բարակ ու երկար նուրբ ունքերը, խոշոր աչքերը՝ բամբակի նման սպիտակուցներով, երկայն թերթիւնե-

րը, ողորկ, նուրբ ու բութօտար քիթը, վարդադոյն թշերը, կարմիր ու բարալիկ պոնկները—այս ամենը նորան տեսնող երիտասարդի սիրտն էր կտրատում, ոգին թռցնում, ուշքը տանում: Թէև քիչ նիհար էր այդ տարիքում, բայց առողջ կազմածքը լցւելու ապագայ էր խոստանում, այնպէս որ մի օր մօր կընդունէր տիպարը կը ստանար, առածի ասածի պէս՝

«Կտաւի քեանարն,

«Աղջկան էլ մայրն

«Հաւանի՛ր ու ա՛ռ:»

Մատաղ դէմքի վերայ հայելու պէս երևում էր սրտի անմեղութիւնը, բարեսրտութիւնը և առաքինութիւնը: Տխուր էր Տիրուհու դէմքը, այնպէս տրտմալի, որ կարծես կրճքի վերայ նստած լինէր մի թունաւոր օձ ու անդադար խածխծելով նորա սիրտը, կսկծացնելով միկտացնէր ու մաշէր: Քարասիրտ մարդը նորա ցաւալի դէմքը տեսնելիս՝ դուժ էր զգում և ակամայ սէր տածում դէպի նա: Նա ուղղութեան մի կենդանի օրինակ էր անառակների համար դէպի բարութիւնը փոխելու: Նորան ուրախացնելու համար հարուստը չէր խնայիլ իւր գանձը, աղքատը իւր աշխատանքը, երիտասարդը իւր արիւնը, ծերը իւր փաղաքշանքը, անմեղ հրեշտակն էլ իւր սրտի խոնարհութիւնը: Մէկ խօսքով, ապառաժի վրայի փշերի մէջ մի կոկոն վարդ էր:

Տիրուհին թէև չը գիտէր հաստատապէս թէ ի՞նչ բան էր իսկ սէրը, սիրում էր փոխադարձաբար Կակոսին: Այս սէրը մի անկեղծ համակրութիւն էր, որը օր ըստ օրէ սաստկանում էր և անկարող էր ընդհատելու: Տիրուհին ուրախանում էր նորան տեսնելիս՝ կամ նորա լաւը լսելիս, տխրում նրան չը տեսնելիս՝ կամ նրան չարախօսելիս: Կակոսը յաճախ անցնում էր նոցա դրան առջևից և գետի ափով դարի վար էր գնում զբօսնելու: Լարւած մեքենայի նման ամեն օր, միևնոյն ժամում, անցնում էր Կակոսը և այդ բոլոր պէններում Տիրուհին էլ նստած էր լինում իրանց պստի օղի («էնէալի») լուսամուտի մէջ և շատ անգամ Կակոսը փայտէ նօսը ճաղերի (փառ-դառ) միջից նկատում էր նորա գլուխը, ձեռքերը, շորերը և երբեմն էլ դէմքը: Կակոսի ամօթխածութիւնը, քայլերը, նամանաւանդ շրջապատողները արգելք էին լինում երկար ժամանակ վեր նայելու և

մի կամ երկու ակնթարթից յետոյ զլուխը կախած, պոկները (շքե-
նահները) սեղմելով հանգարտ ու լուռ, բայց խոր սրտիցը մի ա'խ
էր քաշում ու հեռանում: Այս ա'խերը, Կակոսի հայեացքը և ձե-
երը Տիրուհուն հաղորդում էին, որ իւր համար է տանջւում, դրա
համար իւր սէրը աւելի ու աւելի բորբոքւում էր:

Այս սիրոյ սկզբնապատճառը Տիրուհու մայրը՝ Լուցիա խանութն
էր եղել: Սա՛ իւր սովորութեան համաձայն՝ մի տօն օր այցելուների
միջից ետ էր պահել Կակոսին, խնդրելով որ այն օրը իրանց մօտ
ճաշէ: Նա ստիր (հարգապատիւ) արիւնսկցի պէս որդի ու ջան բառե-
րով խօսել, խօսեցրել, զարճացրել ու հազար ու մէկ պատիւներով
ճամբել էր, խօսք առնելով Կակոսից, չաճախ գտնւելու իրանց
սեղանի վերայ: Սրան էլ խոստացել էր օտարութեան մէջ երկրորդ
մայր դառնալու, իւր խնամոց տակն առնելով: Հէնց այդ օրւանից
Կակոսի սրտում մի կայծ ընկաւ և նոյն օրն իսկ սկսեց տարածւել
նորա մէջ:

Մի թշուառ տղայ, խելքը հասած օրից մինչի քսան և հինգ
տարեկան հասակը, մօր գրկից դուրս, հարազատների խնամքից հե-
ռու, թափառած տար աշխարհների, իւր կեանքը ծառայութեան
մէջ անցկացրած Կ. Պօլսի մեծատունների տներում կամ սրճանոց-
ներում ու սափրանոցներում և երկար տարիներ ծովերի վերայ շո-
գենաւերում անարգած, անպատւած, ծաղրւած ու խաչատաւե-
լած այդ շրջանների մէջ տէրերից ու մեծաւորներից, ի՞նչպիսի մեծ
բաղդաւորութիւն էր համարելու այդ ընդունելութիւնները՝ դժւար չէ
մակաբերել: Շատ ու անչափ փառք էր կապոյտ երկնքի, ծովի, փո-
ղոցների ու ներքնատների մէջ մեծացած մի տղի համար ազատ ու
մարդավարի մուտ գործելը Թաթոս աղայի նման մարդու տունը:

Լուցիա խանութը ճանապարհ էր բացել Կակոսին պարբերապէս
այցելելու իւր տունը: Նա որ առաջ տարին մէկ երկու անգամ, այն
էլ տօն ու տաղաւար օրերին, հազիւ հինգ-տասը բոպէի չափ այցե-
լում ու դուրս էր գալիս այդ տունը, այժմ ամեն կիւրակի օր կանչ-
ւում էր հէրիսա կամ խաշ ուտելու: Եթէ կանչւած էլ չը լինէր,
ճաշից յետոյ տան մի մօտաւոր բարեկամի հետ մի քիչ զբօսնելուց
յետոյ, գնում էր հանգստանալու և մի ֆինճան ղալֆայ խմելու:

Ձէ կարելի ճիշդն ասել, թէ՛ ի՞նչն էր ստիպում Լուցիա խա-

Նումին Կակոսի պէս մի զայճաջիին այդքան պատւելու. բայց շատ ճշմարիտ էր, որ նա խիստ համակրում էր այդ պանդխտին և տան սրտանց բարեկամի նման յարգում: Կակոսը իւր բնական յատկութիւններովը, զեղեցկութիւնով, առողջութիւնով, հանճարովը և բարեսրտութիւնովը արժանացել էր խանութի խնամքներին: Նորա դիրքովը և հարստութիւնովը չէին շլացել երբէք հաջի աղայներ, բայց նորա ազնիւ սրտի, մաքուր խղճի և անարատ անունին գերի էին դարձել: Կակոսը խիստ վայելուչ երիտասարդ էր, ինչպէս ասում էին՝ զիտեսութէ ազնւական զարմից լինէր: Բնաւ արհեստաւորի կերպարանք չ'ունէր և իւր եւրոպական նորելուկ տարազներով աւելի բժշկի ու կօնսուլի էր նմանում: Բնականի հետ արւեստականը խառնելով քաղաքում Կակոսը կուսխնձոր էր դարձել: Թէև սորանից շատ ու շատ զեղեցիկ տեսքով տղամարդիկ կային Կարինում, բայց Կակոսը իւր օտար լինելովը և հարաւում հազազիւտ չէկ մազերովը առաւելութիւններ ունէր: Գեղեցկութիւնը և հազազիւտութիւնը իւր ետեւը զցում է ծերերին էլ, երիտասարդներին էլ, հարուստներին էլ, աղքատներին էլ, զիտուններին էլ, անգէտներին էլ: Կամայ ակամայ ամեն մարդ սիրահար է զեղեցկին և նրան սիրում, համակրում, պաշտպանում և պահպանում է:

Լուցիա խանումը թէև ոչ ոքի չէր ասել, թէ Կակոսին այն աստիճան սիրում է, որ մինչև անգամ ցանկանում է փեսայ շինել, բայց իւր ձևերից մօտիկները զգում և կարծում էին, որ այդ մտադրութիւնն ունի: Եւ ի՞նչ կայ եղել, մի աղջիկ մի մանչու միշտ մատաղ է եղել ու պիտի լինի: Կակոսի պէս ժիր, խելքը զլուխը, աչքը բաց, բանիբուն երիտասարդին ո՞վ աղջիկ չէր տալ: Դուռ ու դրկից, բարեկամ, չարեկամ, նամանաւանդ պառաւներին նիւթ էր պէտք բամբասելու. նոքա արդէն նշանը փոխել պրծել էին:

Այսպէս Տիրուհին Կակոսին յաճախ տեսնելով սկզբում համակրել, աստիճան աստիճան տաքանալով մտերմացել, անհանգչելի կաջներով բռնել ու սիրել և վերջապէս իւր բոցավառ սիրտը ամբողջապէս նրան նւիրել էր: Այս սիրոյ կապը հիւսելու օգնել էին Տիրուհուն իրանից հասակով ընկերուհիները սոցա նախանձորդ անընդհատ ակնարկներով, հարցերով և զանազան պատմութիւններով: Այդ ընկերուհիներից այդպիսի զէպերում Տիրուհին թէև միշտ

փախել էր և խօսակցութիւնները լացակամած լսել, բայց իւր տարիքում լսելու և սովորելու հետաքրքրութիւնը խիստ զօրեղ լինելով, նոցա բերաններից դուրս եկած բոլոր բառերը իւր սրտի խորքերում անջինջ տառերով դրոշմել և զգացմունքները զարգացրել ու պնդացրել էր:

ԺԴ.

Ս Ի Ր Ո Յ Ժ Ա Մ Ե Ր

Կարինի տների կտուրները, Հայաստանի մեծագոյն մասի համաձայն, հողած են և երդիքները տարւայ եղանակների հետ փոխում են իրանց գոյները: Մալխին տեսնում ես կանաչազարդ տանիքների վերայ կանաչք նստած իրանց ձեռագործերով պարապելիս, ամառը ոսկեգոյն չորցած, աշունքը կրկին կանանչում են, իսկ ձմեռը կէս արշին բարձրութեամբ ձիւնը նստում է և երեխաները այդ տեղերում խաղում են ձնթօփ կամ ձիւնից մի գունդ զլորելով կոյտեր են շինում, դրանով բերդեր ու ամրոցներ հիմնում, զօրավարներ ու իշխաններ կարգադրում, իրար բերդեր առնում ու քանդում են: Գարնանամուտին էլ քերում են տանիքները հալոցին տունը չը կաթելու համար: Սովորաբար Կարինի տները երկյարկանի են, կան նաև մի յարկանի և սակաւ՝ եռյարկանի: Բայց ամեն տան տունը (խոհանոց) մի յարկանի է: Այսպէս տների տանիքները տեղ տեղ բարձր են, տեղ տեղ էլ ցածր և բարձր մասերը ցած երդիքների վերայ ունին մանր լուսամուտներ:

Հաճի աղայենց տանիքը երեք աստիճան բարձրութիւն ունէր, տան երդիքը, երկյարկանի սենեակների կտուրը և եռյարկանի մեծ օդի (սենեկ) բաջան: Երկյարկանի սենեակների կտուրը թէ իրանց և թէ դրացիների տան բարձր մասերով երեք կողմից պատած էր, միայն զետի կողմից բաց էր փողոցից տանն արշին բարձրութեամբ և նմանում էր քեօջքի: Այստեղ տաք և լաւ եղանակներում տանեցիք երեք-չորս դրկիցներով նստում և խօսակցելով պարապում էին: Կիւրակի և տօն օրերը Տիրուհու և իւր ընկերուհիների զբօսարանն էր, ժողովում, խաղում, խօսում, ուտում, խմում, մէկ խօսքով՝ ուրախ ժա-

մանակ էին անցկացնում: Այդ օրիորդների խմբում երբեմն մտնում էին նոյնպէս նոր հարսներ:

Այս աղջիկները Կարինի յայտնի օրիորդներ էին և եթէ կարելի է ասել՝ լուսաւորեալները: Սոքա բոլորն էլ կարդում էին, լաւ ձեռագործ գիտէին և տեղական շորերը թողած, եւրոպացի բժիշկների և կոնսիւլների կանանց հազած ձևերով դէյրայ էին հագնում: Այս օրիորդներին արգելւած էր զիր սովորել, կղերները զգուշացնում էին, որ չը լինի թէ դոքա կարողանան իրանց ուզած մարդուն նամակ գրել ու մեղանշել: Բայց արգելւած պտուղը միշտ աւելի քաղցր թւալով, աղջիկները տպագրի ձևով ածուխով կամ կաւիձով պատերի, դռների վերայ այնքան էին գրում ու ջնջում, որ բոլորն էր սովորել էին քիչ թէ շատ գրել և իրանց միտքը իրանց սովոր բառերով արտայայտել մի քանի տառասխալներով: Վարպետ կանայք թէև աղջիկներին կարգաւ սովորեցնում էին, բայց կարգացածը նրանցից ոչ ոք չէր կարող հասկանալ: Կարգացածներն էլ դրաբար գրքեր էին ի՞նչ պիտի հասկանային: Վա՛յ էն կարդալուն—կակազելով, քառասուն սխալով մի նախադասութիւն մի ժամում հազիւ էին կմկմում: Լուսաւորեալ ասելով պէտք չէ ուսեալ կամ զարգացած համարել, այլ սեւը ձերմկից ջոկող:

Սոցա խօսակցութեան նիւթը երեխայական էր և սովորաբար խաղալով, խնդալով, երգելով ու պարելով էին պարապած: Երբեմն պատմում էին զանազան առասպելներ ու հէքիաթներ, որոնք սուկացնում էին ու սաստիկ տխրացնում օրիորդներին: Յաճախ խօսում էին շորերի ու զարդերի, ոսկու ու արծաթի, մատանու ու մարգարտի, ապարանջանի ու օղերի վերայ. քննութեան առարկաները միայն դոքա էին: Լսած, տեսածները իրար հաղորդում էին: Մտերիմ ու սրտակիցները առանձնանալիս՝ իրանց սրտի խորքերում թաղւած զգացմունքներն ու գաղտնիքները, ցաւերն ու դարդերը չէին թազցնում: Այս հարցի վերայ աւելի լրջօրէն հայեացքներ էին դրում և ականջէ ականջ փոխում, անդադար չորս կողմերը նայելով, լրտեսողներից կամ մեծերից զգուշանալով: Սիրային արկածները շատ անգամ խորը թաղում էին տենչւածների մէջ և շատ խիստ մտերիմները ամիսներով հետևելուց յետոյ, մասամբ միայն կարողանում էին գուշակել և յաւիտեանս աներևոյթացնել այդ գաղտնիքները:

Ամառային շոգ եղանակներում, մի կիւրակի օր ճաշից յետոյ, երեք-չորս աղջիկներ ժողոված խաղում էին: Լուցիա խանումի սիրտն էլ նեղանալով՝ երգիք ելաւ: Այս միջոցին Պապը և Կակոսը փողոցից անցնում էին: Լուցիա խանումը սրանց տեսնելիս՝ ասաց.

—Աղբէ՛ր, երեխաները մօտքւել են, մի քիչ բազարից միրգ բեր ու արի՛, քեզ հետ խօսելիք ունիմ: Դառնալով Կակոսին՝ շարունակեց.

—Կակոս ջա՛ն, հսօր ո՛ւր էիր, ճաշին աչքս քեզ փնտռեց. վե՛ր արի, քիչ խօսենք:

—Շա՛տ լաւ, պատասխանեց Կակոսը, Պապ աղայի հետ կը զանք:

Լուցիա խանումը տուն մտաւ, սպասում էր հիւրերին: Աղջիկները իրանց խաղը շարունակեցին: Վերոնը և Կատարինէն աննշան ակնարկով Տիրուհուն աչքալոյս տւին, որը ժպտաց ու շիկնեցաւ: Երկու աղջիկների էլ տները իրանց ազգականները հաւաքելով՝ կանչւեցան և երեքը ազատ մնացին: Լուսլիւսը տիրեց: Այս միջոցին երգիքի ճանապարհով եկաւ Տիրուհու քեռին, աղլուխումը մի մեծ ձմերուկ և մի լաւ սեխ կապած ուեց Կատարինին: Կակոսն էլ սպիտակ ծաղկուն ապրեշումի մի մեծ թաշկինակով զանազան շաքարեղէններ ձեռին՝ իջաւ սանդուղքներից ու կապոցը երկնցուց Տիրուհուն, որը ձեռքիցն առաւ ու ամօթից կապտեց: Կակոսը առանց չորս բոլորը մոտիկ տալու՝ Պապ աղայի ետևից մտաւ տունը շնչասպառ:

Պողնոցներն ու դանակները բանանող Մարիամը բերեց, կտրտեց ձմերուկն ու սեխը, տանեցւոց բաժինը ներս տարաւ, մնացեալն էլ աղջիկները հաւաքւեցան կերան ու մաքրեցին չորս կողմը: Կրկին եկաւ Մարիամը, պնակներ բերեց ու շաքարեղէնները բաժանեց և ամեն մէկին պատուելուց յետոյ՝ մնացածը կապոցով ետ տարաւ: Մարիամը աշխատելիս, Վերոնը մօտեցաւ Տիրուհուն և մի քանի խօսք փափսաց նորա ականջում: Կատարինէն Մարիամի հետ զբաղած լինելով՝ չը նկատեց այս խօսակցութիւնը: Մարիամը ներս դնալուց քիչ յետոյ, Տիրուհին տուն գնաց և բանանողի ձեռքից առաւ ապրեշումէ թաշկինակը: Դորա վրայի մատիտով գրերը տեսաւ Տիրուհին, բայց որովհետեւ այնքան վարժ չէր, որ շուտով կարդար այդ գրերը, ծոցը դրեց կապոցը և վերադարձաւ ընկերուհիների մօտ: Նորա սիրտը սաստիկ բաբախում էր և հէնց այդ բաբախած տեղի վերայ դրած էր մոզական թաշկինակը, որը աւելի տագնապեցնում ու համբե-

րութիւնը կտրու՞մ էր: Աղլուխը, շերամի մանածի հիւսւածքը ու-
րախացնում էր նրան, մատիտի խազերը նորա մէջ զօրեղացնում էր
ցանկալի սիրոյ բոցերը և ամրապնդում յոյսերը: Օրը չէր մթնում.
արեւը չէր շարժւում և այդ ժամերն ու րոպէները անցնելը անտա-
նելի էր Տիրուհուն: Նա շտապում էր, վռազում էր՝ շո՛ւտ, շա՛տ
շուտ ուզում էր բաց անել, կարդալ կապարի հետքերը և գրւած
սիրալի խօսքերն ու բառերը անգիր անել, երգել, մրմնջալ նոյն խօս-
քերը: Անդադար առանձնանում ու համբուրում էր թաշկինակը,
քսում ճակատին, աչքերին, թշերին և տեղը դնելով՝ անմիջապէս
վերադառնում: Այդ աղլուխը նրան բերել էր իւր հոգով սիրածի
սրտիցը բղխած երանութիւնները, որից առնում էր պաշտւածի հօտը:

Թէև կամաց, բայց անցել էր ժամանակը. արեւը թեքւել ու
զովութիւնն ընկել: Իրիկւայ զանգերը հրաւիրել էին բարեպաշտ ժո-
ղովրդին դէպի աղօթատունը: Փողոցների անց ու դարձը սաստկացել էին
ծերերով, նամանաւանդ պառւաններով, որոնք առաջները խառնած
հարս ու աղջիկներին՝ ծանր ու բարակ շորորալէն դիմում էին եկե-
ղեցին: Տիրուհու ընկերները հեռացել էին, բացի Վերոնից, որը վա-
յելում էր ընկերուհու ամենամտերիմ սէրը: Լուցիա խանումը սովո-
րաբար տնեցոց առաջը խառնած՝ գնացել էր ժամ: Տանը մընա-
ցել էին ծառաները և Տիրուհին, որը Վերոնի հետ պստի օդան
(«էնէաէոմ») լուսամուտի առաջը նստած, բաց էին արել ապրեշումէ
աղլուխը, աշխատում գրերը կարդալու: Պէտք է ասած, որ Կակոսն
էլ Տիրուհու չափ հազիւ կարող էր գրել, բայց ամեն ջանք թա-
փել ու բաւականի խոշոր գրերով պարզ գրել էր: Տիրուհին և Վե-
րոնը իրար օգնելով՝ հազիւ կարողացան հետեւեալ տողերը կարդալ.

«Տիրուհի ջա՛ն, հոգուդ մատա՛ղ, թէ ինձ սիրում ես, աղաչում
եմ, էս դիշեր ժամը տասնումէկին դո՛ւրս արի երդիք: Ինձ կը գըտ-
նես մարազի և մեծ օճախի մէջ տեղը: Ենտեղ իրար սիրտ բանանք
և հասկանանք: Դուն ու քու Ստեղծողդ, ինչպէս գիտես՝ էնպէս
արա՛ւ:»

Տողերը դեռ չէին վերջացրած, երբ Կակոսն ու քեռին իրանց
դռնից անցան, գնացին եկեղեցի: Տիրուհին, շշկլած՝ չէր իմանում
ի՛նչ անէր: Երկու մատուղահաս օրիորդների սրտերն էլ սաստիկ բա-
բախում էին և լուութեամբ կամ իրար երես ու աչքերի

մէջ էին նայում, կամ աչքերը խփած՝ մոմտում էին, կամ էլ գիտինն էին նայում զողողալով: Շատ մոքեր անցան երկուսի էլ յիշողութիւնից, շատ խօսքեր դասաւորեցին իրանց կողորդում, բայց լեզուները կապւեցին, բերանները չը բացւեցին և ձայները դուրս չ'ելաւ իրար իմացնելու ցանկութիւնները և առանց որոշ վճռի բաժանւեցին:

Սգոստոս ամսում պարզ, մութ և աստեղազարդ գիշեր էր, կարծես մի մեծ ուրախութիւն էր կատարւում երկնքում: Ծիր-կաթինը կարծես երկնային հրեղէն լուսով լուսաւորւած էր և աստղերը սովորականից աւելի ճաճանչաւոր և աւելի բազմաթիւ լինէին: Ատուպներն էլ վերւելից վար թռչկոտելով, մի աստեղատնից միւսը անցնելով, գիտեմաս թէ՛ լրատարի կամ պատգամաւորի դեր էին կատարում: Հօրիզոնը երեք կողմից վիթխարի մութ լեռներով էր պատած և արևելեան կողմից ընդարձակ անծայր դաշտավայրով, որտեղ չը կար կենդանութեան շարժում: Հիւսիսում գտնւած բարձր և ուղղահայեաց կողերով ժայռերի գլխին տարածւած էր միջնաբերդը, որի լուսամուտներից ցոլացած լոյսերը հազիւ գանազանւում էին երկնակամարի աստղերից: Լեռների և ժայռերի կողերի վերայ ամֆիթատրոնի նման կլոր և իրար վերայ դարսւած տների լուսամուտներն, որ մի երկու ժամ առաջ ճրագալոյցի գիշերւայ պէս այնպէս գեղեցիկ լուսաւորւած և այդ լոյսերն էլ գետի պարզ ջրերում հայելու նման անդրադառնալով՝ այնպիսի մի չքնաղ տեսարան էին կազմած, որ մարդու զմայլեցնում ու սքանչեցնում էին, — արդէն հագել էին մթութեան և հանգստութեան քօղը, և խաղաղութիւնը տիրել էր ողջ քաղաքին: Գերեզմանական լուութիւնը խանգարում էր կարկաշատ և սրընթաց գետը, որը կատաղաբար խփւելով ժայռերին՝ ոլոր-մոլոր, ձագերը կորցրած վագրի նման մռնչելով հեռանում էր: Քաղաքի ամեն կողմը թագաւորում էր լուութիւնը:

Վակոսը մի ժամ առաջ եկել էր և կկած սպասում էր նշանակեալ տեղում: Տանը ամենքը հանգստացած էին, ոչ մի ձայն ու ծպտուն չը կար: Վակոսը երբեմն երբեմն զգուշութեամբ ծխում և մուխը արտաշնչելիս՝ անզգալի կերպով «ա՛խ» էր քաշում: Նրան այդտեղ մնալու ոչ ոք չէր արգելում, բացի դրացու շնից, որը յիսուն քայլ հեռու, մի տուն այն կողմը, ունում ու անդադար հաչե-

լով խանդարում էր միանգամայն իւր տիրոջ քունը: Որոշեալ ժամը եկել ու անցել էր: Կախուր, ժամացոյցը բռնած, զլանակի ճրագի լսի տակ անհամբեր հաշում էր ընդհանրն ու վայրկեանները: Նա մտածում էր, որ մի գուցէ կարգացած չը լինի իւր տոմսակը ու տեղեկութիւն չ'ունենայ: Բայց երբ մտածում էր, որ, ժամից դուրս գալուց յետոյ, Տիրուհին տանիքից ցոյց էր տւել թաշկինակը և հասկացրել նշաններով իւր կարգացած լինելը՝ չէր կարողանում լուծել խնդիրը: Յաճախ իրան յոյս էր տալիս մտածելով, որ կարող է սպասահել, նորա սենեակում կան ուրիշները, որոնք դեռ խոր քուն մտած չեն, որպէս զի կարողանայ աներկիւղ գալ: Բայց Կախուր, սպասելու սովոր լինելով, պատրաստ էր մինչի լոյս անընդհատ համբերելու: Այս առաջի անգամը չէր, նա մի տասը գիշեր ժամերով սպասել է՝ պատահմամբ նրան դուրս գալիս տեսնելու յուսով և դարտակ վերադարձել:

Տիրուհու քունը վաղօրօք կտրւել էր, նա իրիկնահացից յետոյ քաշւել էր իւր սենեակը և ձեռքն առնելով «Սրբոց — վարքը» կարդում էր: Մայրը եկել և խնդրել էր, որ բարձր կարգաց, որ ինքն էլ լսէ, բայց Տիրուհին մերժել էր զլսի ցաւը պատճառ բռնելով: Տիրուհին թէև կարդում էր, բայց խելքը ուրիշ տեղ էր: Անդադար մտնում էր մեծ օդան զանազան պատճառներով ու տեսնում ժամը քանիսն էր, կամ թէ բոլորն էլ քնե՞լ են: Բոլորին քնեցնելուց յետոյ, բացեց իւր պատի պահարանը, որը մի մատ հաստութեան տախտակով բաժանւում էր Վերոնի սենեակի պահարանից: Տախտակի միջից մի ոստ էր ընկած ու մի կլոր ծակ բացւած, որտեղից կարելի էր տեսնել Վերոնի ննջարանի մէջ գտնւած բոլոր առարկաները: Լաւ քննելուց յետոյ, ասաց ցած ձայնով.

— Վերոն, Վերոն:

— Պատրաստ եմ, պատասխանեց Վերոնը:

— Դէհ շո՛ւտ արա. ահա ես տախտակը հանում եմ:

— Եկայ, պատասխանեց, ու եկաւ պահարանից մտաւ Տիրուհու ննջարանը:

— Լա՛ւ հսկիր, աչքդ չորս բաց, երգիքի դրան ետեւը կա՛ց և մի բան պատահելիս՝ զգուշութեամբ դուրս արի առանց ձայն հանելու, ես կը գամ ներս և ամեն բան կարգի կը մտնի:

Երկու ընկերուհիները զգուշութեամբ դուրս եկան ննջարանից և ուղղեցին դրան կողմը: Վերոնք ներսը կանգնեց զողալով, Տիրուհին դուրս թռաւ, վազեց դէպի որոշեալ տեղը և մթնումը ընկաւ Կակոսի դիրկը:

— Կակոս ջա՛ն, դո՞ւ ես. սո՛ւս, լո՛ւռ, ձա՛յն մի՛ հանիր:

Կակոսը մոխրի մէջ չոքած, առել էր Տիրուհու աջ ձեռքը իւր ձեռքում ու բերնին մօտեցրած՝ անկուշտ համբուրում էր, միւս ձեռքը մէջքին տարածած: Տիրուհին թեւից քաշելով վերցրեց նրան, որը էլ չը կարողանալով համբերել, չը կարողանալով մինչև անգամ մի բառ արտասանել, իւր միտքը լիովին արտայայտելու համար տարածեց թեւերը Տիրուհուն գրկելու, որը թուլացած, այրւած ու պապակւած ջերմ սիրով ընկաւ Կակոսի կրծքի վերայ և թեւերովը պինդ փաթաթեց Կակոսի վզովը և վարդագոյն այտերը մօտեցրեց նորա շրթունքներին: Այս առաջին սիրոյ համբոյրն էր կտրիճի շրթունքներից, որ դրոշմեց կոյսի անարատ թշերի վերայ: Երկուսն էլ անմեղ էին և սէրը հաւասարապէս բորբոքւել էր երկուսի էլ սրտում: Ուրախութիւնից Կակոսի լեզուն բռնւել էր, խելքը թռել, իսկ Տիրուհին Կակոսի գրկումը նւաղել էր: Կակոսը ամուր սեղմած Տիրուհուն իւր կրծքի վերայ, երեսը երեսին դրած անշարժ, անշունչ ու անմռունչ սիրոյ նաւակում նստած ծփում էր: Ուրախութիւնից աչքն աստիճան տաքացել ու թուլացել էր, որ գրկած անմեղ հրեշտակի մարելը չէր զգում: Այս դրութեան մէջ մնացին մի քանի րոպէներ: Կակոսը նոր հոգի, նոր կեանք ստացած՝ դեռ շատ ժամեր կարող էր սպասել անվրդով, անզգայաբար նոյն դրութեան մէջ, բայց Վերոնի համբերութիւնը հասնելով՝ կանչեց.

— Պարո՛ն Կակոս, պարո՛ն Կակոս, Տիրուհի՛, Տիրուհի՛. ու Տիրուհու թեւից բռնելով դէս ու դէն էր շարժում կրկնելով— Տիրուհի՛, Կակո՛ս:

Տիրուհին սթափւեց: Կակոսը վար թողեց գրկից Տիրուհուն: Վերոնք ետ քաշեց: Կակոսը զողողալով ասաց.

— Տիրուհի ջա՛ն, էս խօ երազ չէ՞, զո՛րդ, էդ զո՞ւ ես, զու ինձ սիրում ե՞ս:

— Ի՛նչ երազի բան կայ, Կակո՛ս ջան. ե՛ս եմ, ե՛ս, մի՛ վախի՛:

— Դեռ էլ սորանից յետոյ իմն ես:

—Մինչև սև հող ու սև գերեզման մտնելս քուկդ եմ՝ սրտովս էլ, հոգովս էլ, կեանքովս էլ:

—Ա՛խ, մի ասի՛ր, խէր խօսիր ու հողիս մի՛ դաղիր: Քո կեանքդ, քո հոգիդ, քո սիրտդ իմն է և ես առանց դրանց չեմ կարող ապրել: Ա՛խ, զիտենաս թէ...

—Ջանանջա՛ն, գնա՛, հերի՛ք է, գնա՛, Վերոնը մեղք է, գնա՛, կարծես թէ էլի թուլանալու եմ, գնա՛, էլ չեմ կարող զիմանալ: Բայց թէ ինձ սիրում ես, թէ արևդ սիրում ես, ամեն գիշեր այս ժամին արի՛ ինձ տես ու յետոյ գնա՛ քնիր: Թէ գիշերը ինձ չը գտնես, ցերեկը դրան առջևից անցիր, որ գոնէ ես քեզ կարողանամ տեսնել: Ա՛խ, ի՛նչպէս տրոփում է սիրտս, առանց քեզ ես օր չ՛ունիմ: Գնա՛, գնա՛ հանգստացիր:

ԺԵ.

ԼՈՒՑԻԱ ԽԱՆՈՒՄԻ ՍԽԱԼՆԵՐԸ

Տիրուհին և Կակոսը գրեթէ ամեն գիշեր տեսակցել էին, խօսակցել և ժամանակ անցկացրել: Այս անկեղծ և սուրբ սիրոյ մասին բացի երկնքի լուսնից ու աստղերից և երկրի անշունչ առարկաներից՝ ոչ ոք տեղեկութիւն չ՛ուներ: Միայն Վերոնը, Տիրուհու մտերիմն ու հաւատարիմը, թէև ամեն բան տեսել, ամեն խօսք լսել և ամեն զաղտնիք իմացել էր, բայց մի անխօս արձան էր նոցա վերաբերութեամբ: Սէրը երկար ժամանակ այս անմեղ սրտերում աստիճան աստիճան ինչպէս բորբոքւած լինելը անհնար է նկարագրել: Տիրուհին, որ մի քնքոյշ ու թուլասիրտ արարած էր, այս ծանր հոգեկան տանջանքներում աւելի և աւելի տկարացաւ: Յաճախ նա հիւանդանում էր ջերմով կամ գլխացաւով և սաստիկ տաքութեան մէջ դէլիին տալիս ու շատ անգամ մրմնջում Կակոսի անունը: Լուցիա խանութը մի քանի անգամ լսել էր Կակոսի մասին Տիրուհու բերնից թռած զանազան սիրալիիր խօսքեր ու համոզւել հաւատարիմ բանանող Մարիամի ասած ճշմարիտ նկատողութիւններին:

Տիրուհին կցկտուր պատասխաններով խոստովանել էր մօրը իւր սէրը, բայց թաղցրել էր իրանց զաղտնի տեսակցութիւնները: Մայրը մեղմ էր վարւել, մինչև անգամ հաւանութեան սկէս ցոյց տւել և

խրատել էր հանդարտութեամբ համբերելու մինչի գործի վախճանը։ Տիրուհին սիրտ առած, ուրախութիւնից զժւած, պատրաստուել էր հէնց այդ խօսակցութեան գիշերը աւետելու իւր սիրելոյն մօր հաճութիւնը։

Բայց էլ ե՞րբ կը տանէր մօր քունը. աղջիկը սիրահարած, հիւանդ՝ ե՞րբ կը հանգստանար։ Քար ու երկաթ լինէր էլ չէր դիմանայ, մայրն ի՞նչ ձիւն տար գլխին։ Մթութեան հետ հանգստութիւնը թագաւորում էր քաղաքին։ Տիրուհին որոշ ժամին դուրս էր եկել իւր ննջարանից և մի քանի րոպէներ մութ արալուխում զանազան դռների առաջը ականջ դնելուց յետոյ՝ մօտեցել էր տանիքի դրան ու կամաց բաց անելով դուրս եկել։ Բաւական չէր տանիքի վերայ նստած սպիտակ ձեան քօղը, լեռնային հողմերը բարձրացել, փչում էին։ Յուրտը սաստիկ էր։ Տիրուհին մօր մեծ մուշտակում փաթաթւած՝ մօտեցել էր Կակոսին։ Լուցիա խանումը, որ մեծ օդայի դրան ներսի կողմից ականջ էր դնում և սպասում գործի վերջին, էլ չը կարողանալով համբերել, կատաղած դուրս եկաւ, ուղղւեց սոցա կողմը բարձր ձայնով՝ անէծքներով ու հայհոյանքներով անպատեց ու խայտառակեց սիրահարներին։ Կակոսն ու Տիրուհին շարած ձեռք ձեռքի տւին ու չոքեցին և արտասաւխառն աչքերով մեղայ էին կանչում։

—Ապերախտ, անհաւատի զաւա՛կ, ասաց կատաղած Լուցիա խանումը, էլ քեզ դռներո՛ւմն չը տեսնեմ, թէ չէ՛ շան պէս սատկեցնել կը տամ։ Կորի՛ր, կորի՛ր աչքիս առաջից։

Այս ասելով բռնեց Տիրուհու թւից և քաշքշելով ներս տարաւ ու պառկեցրեց։ Կակոսը սրտատրոփ Տիրուհու շրթունքներից Լուցիա խանումի հաւանութեան աւետիսը լսելուց և սիրուհու մօր նախատինքը ընդունելուց յետոյ՝ հեռացաւ։

Լուցիա խանումը իւր սկզբնական սխալները աչքի առաջ բերելով և նրանց վերայ մի լաւ խորհելով, այս մասին վճռել էր բոլորովին լռել։

Հետեւեալ օրը՝ զողերից ահ լինելը պատճառ բերելով, Լուցիա խանումը իրանց տան ետևը բարձր տախտակամած քաշել տւեց, դռների և լուսամուտների երկաթները նորոգել տւեց ու սիրահարների տեսնւելու բոլոր միջոցները խափանեց։ Կակոսի համար Անգերենց տան դուռը փակւեց։

Այս անցքից յետոյ մտածում էր Լուցիա խանումը մի կերպ վերջ տալ Տիրուհու ապագային: Նա թէև շատ համակրում էր Կակոսին և աղջկայ զէպի նա ունեցած սէրը տեսնելուց յետոյ՝ ուզում էր անմիջապէս նշանել, կարգել, բայց երեք մեծ արգելք կար նորա առաջը:

Նախ, որ հաճի Քաթոս աղան ոչնչով չէր համոզւում և չէր ցանկանում մի տակն ու վրէն անյայտ դաշտաջու աղջիկ տալ, այն էլ կնկաց խօսքով: Թէև Լուցիա խանումը կարող էր, աղջկայ սէրը յայտնելով, մի քիչ լացով, մի քիչ զօրով, մի քիչ էլ վախով էրկան համոզել և զործը զլուխ բերել, բայց ի՞նչ անէր, միայն հաճի Քաթոս աղայով զործը չէր զլուխ գալ:

Գլխաւոր արգելքը տէր-Վարապետն էր: Սա երբեմն կատակէ, երբեմն հաստատի ձևով ասում էր, թէ Տիրուհուն ինքը նշանել է: «Վաղուց է՝ ես Դաւթին որդի եմ կոչել, նա էլ ինձ հարս կը լինի»: Թէև ընտանեկան զործերում ոչ մի իրաւունք չ'ունէր տէր-Վարապետը, բայց կամքն ու խաթրը կոտրելով Լուցիա խանումը մեծ կորուսաներ կ'ունենար և հէնց այս կորուստները կազմում էին ամենանշանաւոր արգելքը:

Այս կորուստները ընտանեկան և ժառանգական զործերն էին, մի Գորդեան հանդուց, որի լուծման համար զոհ էին պահանջում մի աղջիկ Անդերենց տանից. և մայրը իւր ձեռքովը զենելու էր անմեղ մատաղը նախանձի և ատելութեան սեղանի վերայ:

Դժւար էր մօր համար բաժանել իւր աղջիկը սիրեկանից: Շատ ու շատ մորմոքում էր, բայց ի՞նչ արած, յաղթութեան համար քաջասրտութեամբ պէտք էր համբերել: Պատգամը կատարւելու էր: Ի՞նչպէս կարելի էր դիմադրել եօթը-բլրեայ աստիճաններով պատուանդանի վերայ ոսկուց ու փղոսկրից զուգած, ակով ու մարգարիտով զարդարած գահի վերայ բազմած եօթը զլխանի վիշապի պատգամախօսի վճռին, որ անքննելի, անփոփոխելի, անսխալական և անդառնալի էր, և առանց այս զոհի՝ զործի թնջուկը քանդուելու չէր:

Լուցիա խանումը շատ աղերսում էր, որ այս դառը բաժակը չը խմեցնեն իրան, շատ աղաչում էր, որ թեթևացնեն իւր լուծը, շատ լալիս էր, որ չը լացացնեն իւր առջինեկը. բայց ի զուր, միշտ ազատ

իւր կամքին էին թողնում որոշելու. կամ գառնուկին զոհել՝ կորուստը զտնելու համար և կամ հրաժարւել գանձերից ու աղջիկը վերկել՝ դատարկ ու աղքատ սիրահարի գիրկը հասցնելու համար:

Լուցիա խանութը ի՞նչպէս վճռէր հարցը. ոչ ժառանգութիւնից ուզում էր զրկւել և ոչ էլ աղջիկը վշտերի ու տառապանքների մատնել: Նա երբեմն իբրեւ մայր մտածում էր, աշխարհի ամեն վայելքներից ձեռք քաշելով, իւր բոլոր կրքերը մեռցնել մի միակ աղջկան երջանիկ կեանք տալու համար: Բայց անմիջապէս նախանձն ու փառասիրութիւնը այս միտքը բոլորովին անարդար էին համարում, նամանաւանդ որ նա իրան զրկելով, զրկելու էր իւր միակ որդուն, որը ոչնչով չէր զանազանւում Տիրուհուց և որը պիտի կանգնէր թշնամու աչքի դէմ իւր օծախի գլուխը: Մարտիրոսը, արու գաւազը, պիտի պահպանէր հայրենի տունը, գերդաստանի անունը և յաջորդութիւնը: Աւելի լաւ էր համարում աշխատել և մի կերպ Տիրուհուն համոզելով սառեցնել սէրը: Բայց ի՞նչ ատէր աղջկան, ինքն էր սիրոյ սկզբնապատճառը, ինքն էր բոբբոքեցրել և այս սընաքանդ ու մահատու սխալը ինքն էր գործել:

Երբեմն էլ, երբ նորա աչքի առաջ պատկերանում էր իւր հակառակորդների փառքն ու վայելքը և իւր եղբոր տնանկութիւնը, կրքերը շարժւում էին, ինքն էլ, կատաղութիւնից կրակ դարձած, աչքերը արիւնով լցրած, սիրտը բոբբոքած, գութը քարացած՝ ուղում էր լոկ իւր կամքը առաջ տանելու և վրէժը լուծելու համար զոհել ամեն ինչ, մինչև թշնամու տան հիմքերը լոյս արեզակը հանելը:

Լուցիա խանութը և իւր եղբայրը իրանց հօր չ'ունեցած ժառանգութիւնից էին զրկւած: Թէև հաստատապէս չ'եղածն էին կորցրել, բայց կարծիքով բիւրեր էին պտուում:

Յովակիմ բէգ Մելիք-Վարազեօղեանցը Կարինի ամենահարուստ, ամենանշանաւոր, Տաճկա-Հայաստանի, Պարսկա-Հայաստանի և Կովկասի քաղաքներում, նոյնպէս Կ. Պօլսում հռչակաւոր, Սուլթանից առանձին ֆէրմանով արտօնատէր վաճառական, արքունի Մէջլիզիէ առաջին կարգի նշանակիր և Կարինի տէրունական գանձարանի սարափը ստիր Լուցիա խանութի հօրեղբոր որդին էր: Յովակիմ բէգը և իւր եղբայրը Բէգլար բէգ Խան-էֆէնդին Լուցիա խանութի և նորա

եղբոր Պապի պէս հայրենի նիւթական ժառանգութիւնից զուրկ էին, բացի մի փայտաշէն խրճիթից, որը թողել էին Պարսկա-Հայաստանի Ա. գիւղաքաղաքում և, Պասկեիչի պատերազմից անմիջապէս յետոյ, Տաճկա-Հայաստանի դարտակաճ քաղաքներից Կարին եկել — տեղաւորել, առուտուրով պարապել ու մեծ հարստութեան տէր դարձել: Սոցա յառաջադիմութեան և հարստութեան ամենագլխաւոր աղբիւրը եղել են Օսմանեան կառավարութիւնը և Կ. Պօլսում ունեցած ազդեցիկ բարեկամները:

Պասկեիչի պատերազմից յետոյ՝ Արզրումի (Կարբինի) Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ գրեթէ սահմանի մօտ եղած բոլոր քաղաքների և գիւղերի քրիստոնեայ ժողովուրդները Ռուսաստան էին գաղթել ու այդ դարտակաճ տեղերում բարելի գործերի ասպարէզի վերայ արժանաւորներ չէին մնացել: Յովակիմ բէգը, ուր տրեխով, մի քանի անգամ Ա.-ից Կարին կտաւ, շիլա ու մանուսաց բերել ու ծախելուց յետոյ, գործերի յաջողութիւնից քաջալերւելով, հաստատուել էր այդտեղ: Այդ ժամանակ Կարինի վալի Աճմէդ փաշան Յովակիմ բէգի հետ բարեկամական կապերով կապւելով, նորա գործունէութեանը հաւանելով, նշանակւելէր նահանգի գանձարանին վերատեսուչ: Այդ ժամանակները քրիստոնեաների համար տաճկական պաշտօններում ամենաբարձր կէտը սարրաֆութիւնն էր: Եւ ուղիղ, որ նորոգութիւններից առաջ այդ պաշտօնը շատ իւզալի էր: Ինչե՛ր չէր կարող դիզել մի սարրաֆ, որին առանց կօնտրօլի յանձնուում էին մի վիլայէթի հազարաւոր եկամուտները: Սարրաֆի պարտականութիւնն էր ստացածի և դուրս տաճի հաշիւները զիտե՛նալ, գանձը իւր հսկողութեան և իշխանութեան տակը պահել ու պատասխանատու լինել: Սարրաֆները իրանց օգտին տոկոսով էին տալիս այդ գումարները, առևտուրի մէջ բանեցնում էին այդ փողերը, բայց ըստ պահանջին վճարում էին զինուորական և քաղաքական ծառայողների թոշակը, զօրքի ուտելիքի վճարքը և ուրիշ ծախքերը: Բացի այս, ստանում էին ողջ ստակ (ռոնէ ու արծաթ փող), դուրս էին տալիս փտած (պլէնչէ Կամ պլէնչախաւսն արծաթ), որից միշտ սարրաֆի քսակը մնում էր հարիւրին տասը կամ տասնուհինգ: Ունէին լաւ ռոճիկ և տասն էլ մարդու ու ձիու ուտեստ — հաց, միս, բրինձ, իւղ, շաքար, սուրճ, մում, փայտ, յարդ, խոտ և զարի: Սո-

քա իրաւունք ունէին զարդարած ձի նստելու, առաջը եէզակ (խառնոր զարդարած չի) խառնած, սէրայլ գնալու և քաղաքում ման գալու: Այս բոլոր բարիքների հետ կար նոյնպէս դառնութիւններ էլ: Եթէ սարրաֆը պահանջած ռոպէից քսան և չորս ժամ յետոյ պէտք եղած գումարը չը ներկայացնէր, նրան կախաղան կը հանէին ու ինչքը կը գրաւէին յարքունիս:

Այսպիսի պաշտօնով առաջ էր գնացել Յովակիմ բէգը: Սորան օգնութեան էր հասել և իւր եղբայր Բէզլար բէգը, որին եօթը տարեկան հասակում Պարսկաստանից գրկովն էր բերել Կարին, իւր հսկողութեան տակ մեծացրել և գործերում վարժեցրել: Բէզլար բէգը բացի մայրենի լեզուից, սովորել էր մաքուր տաճկերէն գրել ու կարդալ, մի կաթօլիկ վարդապետից էլ մի քիչ ֆրանսերէն և լաւ ուսումնասիրել տաճկած օրէնքները, որոնք նոր-նոր տարածուած էին իսալիֆի ընդարձակածաւալ պետութեան անկիւնները: Բէզլար բէգի առևտրական յաջողակ գործունէութեան և ժրջանութեան համար պարսից Շահզադէն իւր ձեռքով էր կախել կրծքից Արև-Առիւծի աստղը խանութեան տիտղոսով, Սուլթանն էլ Մէջիդիէի երկրորդ աստիճանով զարդարել շինքը և Ռուսաց կօնսուլն էլ Աննայի երրորդ աստիճանի խաչով: Մելիք-Ղարազեօղեանների համբաւը տարածել էր ողջ Տաճկաստանում:

Թէ Մելիք-Ղարազեօղեանները ո՛րքան կարողութիւն ունէին՝ այդ անյայտ էր, բայց նոցա հարստութիւնը անբաւ էր երևում: Կարինի բամբակեղէն, բրդեղէն, մետաքսեղէն, շաքարի, չալի, սուրճի, ռոմի, երկաթի, պղնձի, կաշու, ոչխարի և մալի նախիրների, ցորենի, գարու, կտաւատի ամենամեծ առևտուրը սոցա ձեռքն էր: Տէրութեան զօրքի պաշարը, հագնելիքը, վառելիքը, անասունների ալաֆը սոքա էին մատակարարում: Կառավարութեան եկամուտները, աշարը (պատանեդարչը քոյներէ), էգնամն ու բուսումը (կենդանի-ներէ կոթիլը), մաքսը, անտառները, աղի և աղջրերի հանքերը, բոլորը սոցա ձեռքով էր կառավարւում: Զը կար առևտրական գործունէութեան մի շրջան ամբողջ վիլայէթում, որտեղ Յովակիմ բէգի մատը խառնած չը լինէր:

Ոսկու և շարժական հարստութիւնների չափը թէ չէր երևում, անշարժ կապքերն էլ չէր կարելի ծածկել: Ել խաներ, էլ բաղեր, էլ

բաղանիքներ, էլ տներ, էլ փուռեր, էլ խանութներ, էլ ջրաղացներ, էլ գործարաններ օճառի, մոմի, ալքօհօլի, կաշու և այլն: Հապա զեղերը, արտերը, ագարակները, մարգերը, անտառները, բաղերը, պարտեզները, բանջարանոցները, լճերը, եղեգուտ ճահիճները, ո՞ր մէկը համարեմ, ո՞ր մէկը չիշեմ, որը փողով, որը խաթրով, որը զօրով տիրել ու տիրապետել էր: Նւ այս ճոխութիւնների տերերը՝ Մելիք-Ղարաբեօղեանները՝ Լուցիա խանումի հօրեղբօր որդիքն ու հակառակորդներն էին: Նոքա այնքան ճոխութեան և հարստութեան մէջ լողան, ինքը մի չնչին կարողութիւնով ապրի՞, իսկ եղբայրը բոլորովին դատարկ և ընտանիքի օրական ապրուստը հայթհայթելու անկարող: Դէ՛հ, մի՛ տրաքւիր, Լուցիա խանում եղիր ու մի՛ ցռքիր:

Լուցիա խանումի ատելութիւնը գլխաւորապէս սաստկացել էր նորա համար, որ Յովակիմ բէգը ի սկզբանէ Լուցիային շատ էր սիրում, սորա խօսքը երբէք չէր կոտրած, սորա սրտից անցածը կէտ առ կէտ կատարած էր բէգը. նորա մուտքը բոլորովին ազատ էր Մելիք-Ղարաբեօղեանց տանը և, իբրեւ տալ, չը քաշւելով հրամայելու, կարգադրելու, անօրինելու սովորած էր տան մէջ: Ինչպէս միայն մի քոյր՝ երկու եղբայրների սերնդի մէջ մեծ յարգանք ու սէր էր վայելում Յովակիմ բէգիցն ու եղբօրիցը: Անտանելի ցաւ էր բէգի սիրտը կոտրելը և երեսը շուռ տալը, որը հարսների յաղթութիւնն էր համարում Լուցիա խանումը և սաստիկ զայրութից յաճախ գլխացաւով ու սրտացաւով հիւանդանում էր:

Պապը ստորագրութեամբ Յովակիմ բէգից վեր առած և կորցրած փողի պատճառով չէր երեսից ընկնելը, այլ Լուցիայի մեծասրտութիւնից ու վայրահաշութիւնից: Յովակիմ բէգի համար այդ կորուստը նշանակութիւն չ'ունէր և յաճախ ասում էր, որ ինքը իւր ընտանեկան և ազգակցական պարտականութիւնը սիրով կատարել և ազատւել է, մեղքը Պապի և պատճառ եղողների գլխին, որոնք արժանի չէին եղել օրինաւորապէս վայելելու իրանց շնորհած բարիքները: Բայց նա սաստիկ վշտացել էր, երբ լսել էր, որ իւր սիրելի հօրեղբօր աղջիկը մի խնձոյքում ասել էր. — Ե՛հ, ի՞նչ անենք, որ եղբայրս այդ փողերը կորցրեց, թո՛ղ նորա բաժինում հաշւեն, բէգի հետ հաւասար բաժնի տէր է և իմ հօրեղբօրս որդին: — Այս խօսքերը կատաղացրել էր Յովակիմ բէգին և սաստիկ զայրացած, տան հարս-

ների վաղուցւայ խնդիրքի համաձայն, հրամայել էր, որ արգելեն Լուցիային իրան առջև երևելուց: Հարսներն, որ խիստ ձանձրացած էին դրա ել ու մուտից, նամանաւանդ, իբր տալ, տեղի անտեղի արած նկատողութիւններից՝ ուրախացել էին բէգի այդ տնօրինութիւնից: Լուցիայի ատելութիւնը տասնապատիկ սաստկացել էր և օրէ ցօր նախանձը աճում, բորբոքւում էր:

Լուցիա խանութը եղբօր համար աշխատելով՝ գլխաւոր պատճառն այն էր, որ նա արդէն մօտ երեսուն տարւայ հարս էր Անգերենց տանը, դատ անելու ժամանակամիջոցը կորցրել էր: Եթէ եղբօր բաժին դուրս բերէր, ինքն էլ դրանից մի մաս կը ստանար: Եղբօր անունով գործ տեսնելով՝ բամբասանքից աղատւում էր և ամեն տեղ ասում էր, որ—Աստուած իրան բաւականաչափ տւել էր, ինքը ոչնչի կարիք չ'ունէր, միայն աշխատում էր իւր ցնորած եղբօրը և նորա որդիերանց մի կտոր հացի տէր շինելու: Այսպէս մօտեւելով եղբօր փէշի տակը և պինդ բռնելով բժժածի պոչը՝ աղատւում էր Լուցիա խանութը քաղցած դատաւարի անարգ տիտղոսից:

Ժ. Զ.

ԼՈՒՅԻԱ ԽԱՆՈՒՄԻ ՍԽԱԼՆԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Տէր-Կարապետին յայտնի էր այս ամենը: Նա զանազան կատակներով ու ծաղրածութիւններով չիշեցնում էր Լուցիա խանութին իւր դատերը և միշտ ցոյց էր տալիս իբր թէ, նրան զայրացնելով, ուզում էր կուշտ կուշտ ծիծաղեցնել իրանց շրջապատողներին, բայց իսկութեամբ բորբոքում էր նորա ատելութիւնը: Այս կատակներում երբեմն հիմնաւոր փաստեր էր ցոյց տալիս դատի վերաբերմամբ: Օրինակի համար, նա ասում էր.—Արիւն քրտինքով դատող եղբօր հետ տանը բնբուլ կողինքում պառկող եղբայրը հաւասար ժառանգորդ է: Կամ թէ—Էրկայ իշխանութեան տակ ճնշւած կ'ինը դատ վարելու ժամանակամիջոցը (давность) անցկացրած էլ որ լինի, իրաւունքից չի զրկւում: Թէ բաժանմունք չը կայ ու միասին են ապրել՝ հաւասար իրաւունքի տէր են:

Ուղիղ որ տէր-Կարապետի խօսքերը ծիծաղ էին առաջ բերում, բայց Լուցիա խանութի գլխում քննութեան նիւթ էին դառ-

նում: Պապը թէև ցնդած էր, բայց քոյրը սատանից էլ երեք օր առաջ էր աշխարհ եկած: Վարդապետը լաւ ճանաչելով իւր խոստովանորդուն, գնդակը ճիշդ կրծքին էր խփում:

Տէր-Վարապետը ունէր այս գործում իւր շահերը, զուր տեղը չէր ցանկել նորա սրտում նախանձն ու ատելութիւնը. ուստի փութսն առած՝ գիշեր ցերեկ բորբոքում էր խանութի ներքին կրակը: Եթէ իւր օգուտները չ'ունենար, ինչի՞ն էր պէտք զայրացնել գնդին, այնպիսի զօրաւոր մէկին, որը միշտ կարող էր նորան վնասել: Վարդապետը անտարակոյս առիւծի նման ամենախելալի, ամենամեծ, ամեն... բաժինը իրան էր հաշուում:

Բայց թէ ի՞նչն էր ստիպում տէր-Վարապետին Տիրուհու ձեռքը Դաւթի համար խնդրելու, կամ թէ թո՛ղ չը լինէր Դաւիթը, լինէր Վակոսը, ի՞նչ տարբերութիւն կար: Ո՞վ կարող էր զրկել տէր-հօրը իւր բաժնից:—Ուղիղ էր, որ տէր-Վարապետին ոչ ոք չէր կարող մերժել իւր աշխատութիւնների համար ստանալիք վարձքից, բայց նոյնպէս ուղիղ էր, որ Դաւթի տէր-Վարապետի համար արած և անելիք ծառայութիւնները երբէք չէր կարող Վակոսը կատարել:

Տէր-հօր համար Դաւիթը մի հերոս էր, մի արի և քաջ զինւոր, մի բանաւոր և շնչաւոր մեքենայ, մի լրտես, մի կոյր հպատակ, մի աչքաբաց զործակատար, մի խելքը գլուխը միջնորդ, մի յնարան, մի գաւազան, մի պահապան, մի... մի... մի... մի... և այլն և այլն: Տէր-Վարապետն ինքն ու իւր գլուխն էր Վարինում. մարդ չ'ունէր և ոչ ոքի չէր հաւատալ: Նորան շատերը խնդրում էին ծառայել, բայց մարդու նա գործ չէր տւել: Նորա մշտական սպասաւորը, (տիրացուից ջոկ), նորա սենեկապետը, նորա խոհարարը, նորա ծառան, նորա ախոռապետը, մի խօսքով նորա բոլոր սպանները կատարողը մի խուլ ու մունջ տղայ էր: Իսկ իւր բոլոր գործերը ինքն էր կատարում, իւր չը կարողացածը՝ Դաւթին յանձնում: Դաւիթը վարդապետի հաւատարիմն էր: Տէր-Վարապետին մի մարդ հարկաւոր էր Դաւթի նման աչքաբաց, խելքը գլուխը, ուշքը վրէն, բանից տեղեակ և նամանաւանդ հաւատարիմ, Դաւթին էլ մի մեծ, մի տէր, որի շուքի տակը գործելով մարդ դառնար: Կարճ խօսքով, գլուխը էր խուլփը, գտել պուտուկը:

Տաճկաստանում, ինչպէս յայտնի է, հոգեւոր պետերը՝ զադին,

միւլթիւն, առաջնորդը, յաջորդը, բաբին ու բաբունապետը իւրաքանչիւր վիլայէթում, սանճազում ու զազայում աշխարհական, նահանգական և զաւառական վարչական ժողովների անդամ են: Ժողովներին թէև նախագահում էին պետութեան կողմից նշանակւած կառավարչապետները իրանց օգնականներով ու գլխաւոր քարտուղարներով, բայց կրօնականները միանալով ժողովրդի ներկայացուցիչների (ժողովի մնացեալ անդամների) հետ, մեծամասնութիւն էին կազմում և մեծ ազդեցութիւն բանեցնում բոլոր ծառայողների վերայ: Պէտք է իմանալ, որ ժողովրդի ներկայացուցիչները ընտրւում էին հոգևորականների միջնորդութեամբ. դրա համար աշխարհական պատգամաւորներն իրանց աթոռը պինդ բռնելու համար՝ հոգևորականների պոչից պոկ չէին զալիս: Վարչական անդամները իրանց կամքը առաջ տանելու համար՝ պարտաւորեալ անդամների սիրտը շահելու էին աշխատում և շատ անգամ փոխադարձաբար ձայն էին տալիս իրանց կուսակիցներին: Ժողովուրդը իւր որ և իցէ խնդիրքը կառավարչապետին ներկայացնելուց առաջ, գնում էր հոգևորականներին տեսնելու և նոցա պաշտպանութեանը ապաւինելու: Թէև արդարութեան, առւտրականութեան, հարկերի, զանձերի, պօլիցիայի և այլն ժողովներում հոգևորականները մուտք չ'ունէին, բայց այդ բոլոր ատեաններում եղած վճիռները կարող էին վարչական ատեանում քննութեան ենթարկել: Ուստի հոգևորականներից հասկացողները մեծ իրաւունք էին բանեցնում ծառայողների վերայ և շատ անգամ եղած ապօրինի գործերի մասին բողոք բարձրացնում, քննութիւններ նշանակել տալիս և խայտառակութեամբ պաշտօնագրերի անում շատ պարտազանց ծառայողների: Այս էլ պէտք է ասած, որ ծառայողներից շատերը յիմար, տգէտ, վախկոտ և իրանց կոչման անարժան անձինքներ էին ու իրանց պաշտօնները կաշառքով ու խնամութեամբ էին ձեռք բերել: Այս պատճառով ծառայողները միշտ հոգևորականների խօսքերն յարգում ու ազդեցիկների խնդիրքը անպայման կատարում էին:

Տէր-Աարապետը իւր հասկացողութիւնով, առողջ դատողութիւնով և ինչպէս նոր օրէնսդրութիւնների, նոյնպէս Առւերանի—Շէրիֆի—Շէրիաթի—Ահմէդիէյի լաւ հմուտ լինելով մեծ ազդեցութիւն ունէր բոլոր պաշտօնեաների վերայ և բարձր դիրք ունեցող-

ները նորան շատ յարգում էին: Նա, տեղն եկած ժամանակը, Ղուրա-
նից այնպիսի օրինակներ էր բերում, որ կ'ծան մոլլաները մինչև ան-
գամ խոնարհում էին նորա հմուտթեան և ճարտարախօսութեան
առաջ, լեզուները փորերը քաշելով: Այսպիսի բարձր դիրք ունենա-
լով քաղաքի մէջ, վարդապետը չէր կարող ամեն բոպէ գնալ տեսալ-
ցել այս ու այն ծառայողի հետ. Ձիւբբէն նորան արգելում էր:
Գրագրութիւնով նա երբէք չէր զիջանում գործ բռնելու, շատ քիչ
գրում ու դժւար ստորագրում էր: Նորա այս պէտքերը լրացնում
էր Դաւիթը: Նա, փորձելով Դաւթի գաղտնապահութիւնը, հա-
մարձակութիւնը, խոհեմութիւնը, խորամանկութիւնը և վարպետու-
թիւնը, հաւանել ու իրան գործակատար էր կարգել: Դաւիթը մտնելով
զանազան հիմնարկութիւններում պաշտօնեաների մօտ, այնպիսի
գործեր էր կարգադրում, որոնք տէր-Վարապետը կաշկանդւած լինե-
լով իւր դիրքում, չէր կարողանալ տարիների ընթացքում գլուխ
բերել: Տէր-Վարապետը հարկը պահանջած տեղերը շատ անգամ ու-
ղարկում էր մի գլուխ շաքար, մի քանի հօխալ դայֆալ, մի թոփ
սէվալի, մի ջիւբբացու չուխալ, մի քանի ոսկի և այլն և այլն. և
այս ծառայութիւնները կատարելու Դաւիթը միշտ պատրաստ էր:
Շատ անգամ հարկ էր լինում փոխանորդի կամ փաստաբանի զանա-
զան ատեաններում. Դաւիթը մուրճը ձեռքից վեր թողնելով, երե-
սի մուրը լւանում և սէթրի ու պանթալոնը հագնելով՝ դնում
իրաւաբանի աթոռի վերայ բազմում էր: Վերջապէս ամեն պարա-
գայում Դաւիթը վարդապետի գործերը առանց այլ և այլի ճշդու-
թամբ և նորա հրամանների ուղղութեամբ կատարում էր: Եւ այս-
պիսի մի մշակ վարձատրելու համար՝ վարդապետը Լուցիա խանու-
մից խնդրել էր Տիրուհու ձեռքը:

Դաւիթը վաղուց Տիրուհուն կին ունենալու փափագով տանջ-
ւում էր: Այս սէրը առաջացել էր ոչ թէ անկեղծութիւնից ու սըր-
բութիւնից, այլ շահասիրութիւնից: Դաւիթը գիտէր, որ հաճի Քա-
թոս աղան մի տասներկու կամ տասնուհինգ հազար ոսկու կարո-
ղութեան տէր մարդ էր, անշուշտ աղջկան այդ գումարից չորս-հինգ
հազար ոսկի մաս կը հասնէր: Այս գումարը թէև հաստատ էր, բայց
չէր կարող հրապուրել Դաւթին, նորա համար որ մի նշանաւոր
գումար չէր և այն էլ հաճի Քաթոս աղայի մահից յետոյ էր ստանա-

լու: Դաւթի խելքը գլխից հանողը նոյնպէս ժառանգական խնդիրն էր, Մելիք-Ղարազեօգեանցների թիակներով խառնած ոսկու ամբարները: Տիրուհուն իւր սիրասուն ամուսնացուի բաժինը իւր հաշւով հասցնում էր մինչև երեսունը հինգ հազար ոսկու: Այդ դրամագրքով մտածում էր իւր ապագայում ձեռնարկելիք զործերի վերայ և երբեմն այդ գումարը երեք անգամ բազմապատկում և հինգ անգամ էլ կրկնապատկելով՝ երեք միլիօն անգլիական ֆունտ ստերլինգի հասցնում:

Այս պատճառով նորա մտածմունքի միակ առարկաներն էին ամենահաստատ փաստեր զանելը զատը վաստակելու համար: Իւր խորամանկութեամբ, տէր-Վարապետի առաջնորդութեամբ և Կ. Պօլսի երևելի անձանց ազդեցութեամբ յոյս ունէր անպատճառ տանելու այդ զործը: Դաւիթը հաստատապէս սիրում էր այս ժառանգութիւնը, հետևապէս և այն էակը, որի պատճառով այս զանձը իւր ձեռքն էր անցնելու: Դաւիթը տուրբաժ այս երեակայութիւններով, մտքովն անգամ չէր անցկացնում թէ՛ արդեօք Տիրուհին նրան սիրելու կամ թէ՛ ընտանեկան յարաբերութիւնների մէջ նրան ուրախացնելու և բաղդաւորացնելու էր, թէ ոչ: Նա չէր էլ մտածում անգամ, որ Տիրուհին կամ նորա ծնողները մերժեն նորա առաջարկութիւնը, որովհետև նա համոզւած էր, որ տէր-Վարապետը իրանց երկուսի օգտի համար այս զործը կատարելու խոստացել էր և վարդապետը իւր միտքը դրած բանը կը կատարէր անպատճառ: Բացի այս, Լուցիա խանումը այս զործը վարդապետից և հետևաբար իրանից ջոկ ոչ ոքի չէր կարող յանձնել և քանի որ իրանց ձեռքով կատարելու էր, իւր ցանկութիւնը ինչի՞ գլուխ չը պիտի դար: Դեռ Դաւիթը նազ էր անում: Վարդապետը երբ Լուցիա խանումի ներկայութեամբ առաջարկութիւն էր անում, Դաւիթը չեմ ու չում էր անում՝ ժամանակ չ'ունիմ, տուն ու տեղ չ'ունիմ, աղքատ մէկն եմ, զործերս կարգի դնեմ և այլն և այլն պատասխաններով:

Ինչպէս վերևը յայտնեցինք, ցնդած ու ցնորած Պապը կամ կարծեցեալ ժառանգը Յովակիմ բէգից վեր առած հինգ հազար ոսկին քոռ ու փուշ անելուց յետոյ, իւր բաղդը յանձնել էր Լուցիա խանումին և տէր-Վարապետին: Սոքա էլ փոխանորդութիւն տւին

միւսիւ Յանեսին, որը մեծ փաստաբան էր և գործիք ժիզուիտների Ընկերութեան: Ժիզուիտներն պիտի պաշտպանէին զրկեալի դատը: Յովակիմ բէգը Պապին այդ փողը յանձնելիս իւր աներձագի՝ Խե Վարոյի հետ ընկեր էր շինել, որ կառավարեն գործերը: Խեին ու ցնորածին ընկերացնելով, Յովակիմ բէգը ցանկացել էր բարեխառնել այս երկութշուառների դրութիւնը և մի կտոր հացի տէր շինել. բայց դժբաղդաբար մին շուայլութեամբ վատնել էր, միւսն էլ ապրանքով ու փողով զողացել և սև օրերի համար պահ տուել քրոջն ու փեսին: Այս գումարի ինչպէս վատնուելը թէև յայտնի էր Յովակիմ բէգին, բայց — գլուխներն ուտէ — ասելով, իրանց մեղքը իրանց վզին էր թողել, զիտենալով որ ինքը իւր պարտականութիւնները զէպի իւր մերձաւորներին արդէն կատարած էր և աշխարհի տեղի ու անտեղի բամբասանքներից ազատած: Պապը, որ շարիւղ, մնացել էր, թէ ի՞նչպէս իւր ստորագրութիւնը ազատէր, յայտնի բան է, որ պատրաստ էր ամեն զիջութիւն անելու:

«Ճէրի»-ի համաձայն, երկու մասը հասնում է արու ժառանգներին, մի մասը՝ աղջիկներին: Դաւթի հաշւի համաձայն՝ հարիւր քառասուն հազար ոսկի Լուցիա խանումը բաժին էր ստանալու, հետեւապէս Պապին հասնելու էր երկու հարիւր ութսուն հազար ոսկի: Անհաւատալի՝ թիւ: Զի կարելի կարծել, որ Վարինի պէս փոքրիկ մի քաղաքում ապրող մարդ, մի սարրաֆ, առևտրական և արքունական գործերում կարողացած լինի երեսուն կամ քառասուն տարւայ ընթացքում ութ հարիւր քառասուն հազար ոսկի դարսել, որի երրորդ մասի համար հօրեղբօր զաւակները ժառանգական դատ էին ուղում բաց անել: Այո՛, անհաւատալի կը լինէր բոլորովին, եթէ աղքի առաջ չ'ունենայինք այսօր մի քանի «Մէճլիսներ» (Ժողով) իմամները (Վճիւ) միլիօնաւոր գումարներ Տաճկա-Հայաստանի զանազան քաղաքներում վճռած: Եթէ լաւ ուսումնասիրենք Տիգրանի եղ ու մեզր բղտող երկիրը, բնաւ չենք զարմանալ այս գումարի վերայ: Այս աշխարհում ոսկու, արծաթի կամ հարստութեան աղբիւրները այն աստիճան առատ են, որ, որչափ էլ անցեալում չար ձեռքերը փռչացրել են զոցա ակունքները, բայց զոքա էլի այնքան առատ են տալիս, որ միշտ հարստութիւնները ամբարանոցներում ու պահեստներում փչանում են: Ասածներիս օրինակ ենք տալիս իւրաքանչիւր

տարւայ ամեն մի վիլայէթից հարիւր հազարներով Հերոդոտի նկարագրած խոշոր զմահանի ոչխարները, որոնք դէպի Ատրիք, Փիւնիկէ, Հրէաստան, Արաբիա, Եգիպտոս և խորերն են տարւում, արջառները դէպի Փոքր-Ասիա, մինչի Զմիւռնիա և Կ. Պօլսի զռները, ցորենը, կոսւատը՝ Մարսէյլ և այլն և այլն:

Այսպիսի մի մեծ զումարի անուն լսելիս՝ Պապը երազ էր կարծում, Դաւիթը զոգոզում, Լուցիա խանումը հրճւում, իսկ տէր-Վարապետը կարմրում էր: Պապը ոչ միայն բոլոր ծախսերն իւր բաժնից էր խոստանում տալ, այլ իրան մնալիք բաժնի մի քառորդը նոյնպէս տէր-Վարապետին էր բաշխում իւր հոգու փրկութեան համար:

Տիրուհու և Կակոսի բռնած օրից երեք չորս օր յետոյ վարապետը Լուցիա խանումենց մեծ օդէն (*«էնէալ»*) նստած էր: Լուցիա խանումը պատմել էր մի առ մի դեռահասների զլսին եկած անցքերը: Տէր-Վարապետը բոլորովին սառը կերպով լսել և միշտ գործի վերաբերեալ կարճ հարցերով ընդմիջել էր պատմութիւնը: Վերջապէս կծու, բայց ոչ բարկացոտ կերպով յանդիմանել էր Լուցիա խանումին:

—Դու չե՞ս զիտեր, ասում էր, որ կրակը վառօդի մօտ չեն տանիլ: Սխալ դու ի՞նչպէս մայր ես, ի՞նչպէս աղջկայ տէր ես, երբ քո պարտականութիւններդ չես կատարում: Դու ո՞վ, Կակոսն ո՞վ: Շատ էլ սիրով ուզում էիր տալ, մի՞թէ կարելի է թողնել, որ գործը այդ դռներին հասնէ: Մարդ ուղարկէիր, յայտնէիր կամքդ, նշանը բերէր և մէկ-երկու ամսից յետոյ պսակէիր, տուն-տեղ անէիր, վերջացնէիր: Թողնել խեղճ աղջկան երթալու սատանի ճանկն ընկնելո՞ւ. այդպիսի խաղաղակութիւն քաղաքում իմացա՞ծ բան է: Քըսըր, փըսըր ականջիս ձէն էր հասնում, զիտէի թէ բամբասանք է: Տես թէ՛ ինչե՞ր են անցել մեր չորս բոլորը: Վանդակի թռչունը կատուի մօտ զի՛ր, զռները բա՛ց և կատուին պատւիրի՛ր, որ չ՛ուռէ: Ապրե՛ս, հազար ապրես, զորդ որ այդպիսի սխալ հազար մօրից մէկըն էլ չէր անիլ: Ելի չ՛ասի՝ մի լաւ մտածէ, զունն ո՞վ, զայճաջի Կակոսն ո՞վ: Են էլ զիտես, որ դորա համար հաճի աղան մեծ բերանը բանալով հազար հայհոյանքը մէկտեղ կը թափէ: Քո զիտենալու բանդ է, ինչպէս որ կ'ուզես:

Տէր-Վարդապետը շարունակում էր իւր մենախօսութիւնը և Լուցիա խանումը երբեմն երբեմն սրտի խորերից «ա'խ» քաշելով լուռ լսում էր: Թէև ցանկանում էր լաց լինել, բայց նորա կանացի թոյլ սիրտը կարծր քար էր դարձել, աչքերն էլ չոր ապառաժ, արտասունքի մի կաթիլ անգամ չէր հոսում նորա աչտերից:

—Ուրե՛մն, շարունակեց վարդապետը, գործն որ այդ դրութեան է հասել, հարկաւոր է օր առաջ նշանել պրծնել, էլ համբերելու ժամանակ չէ, պսակեցէք վերջացրէք:

Այս խօսքերը ասելիս՝ նա մի քննող հայեացք դցեց Լուցիա խանումի վերայ, նորա հոգու տրամադրութիւնը, սրտումը եղածը երեսի վերայ կարդալու համար: Բայց Լուցիա խանումի տարտամ դրութիւնը չէր թողնում նորան մի որոշ զիրք ստանալու. վարդապետն էլ ոչինչ չէր կարողանում հասկանալ: Վարդապետը անճարացած՝ սկսեց կարճ հարցերով խօսակցել՝ Լուցիա խանումի զաղտնիքը իմանալու համար:

—Ձարմանում եմ, թէ որ գործը այդ դրութեան էր, ինչի՞ ինձ բան չէիր ասում: Նս էլ խեղճ տղին խօսք չէի տալ: Նա էլ քիչ քիչ տաքացել է և հիմա բան խօսելիս՝ մրթմրթում է: Բաւական ժամանակ կայ, որ ինչ ասում եմ ձեր գործի մասին, չէ կատարում: Կարծես թէ իմացել է այս պատմութիւնները, շատ տրտում է և սիրտը կտորւած:

—Վարդապետ, ճշմարիտ որ ոչնչից տեղեկութիւն չ'ունէի: Ամենից թագցնել, ամենից պահել պարտքս էր, բայց քեզանից, դու ինքդ լաւ գիտես, որ ոչինչ չ'ունիմ ծածկելու:

—Ասա՛ր վեց ամիս, եօթն ամիս նոցա մէջ յարաբերութիւն լինի ու մայրը չ'իմանա՛յ: Մի՞թէ հաւատալու բան է, արի՛ ու համոզւիր:

—Ուրեմն մտածածներդ բոլորը «մոշլա» եղաւ, փտաւ, գնաց:

—Ի՞նչպէս անենք, վարդապետ:

—Ամենից լաւն է՝ ձեռքդ լա՛ւ՝ այն գործից: Դաւիթը մազի չափ անգամ էլ չի աշխատիլ, ես էլ նորա մօտ ամօթով մնացի: Կարող է զնալ զնդին մատնել և կորցնել մեզ: Մի խոր հաւաքանք քաշելուց յետոյ ասաց.—Քո խօսքերիդ համաձայն, ես նորան խօսք էի տւած, հիմա նորա գլխին կամ մեզ մի՛ բան եթէ պատահի, ևս իմ խղճիս

առաջ պիտի մնամ պարտական:

—Վա՛րդապետ, ես ոչինչ չէի խոստացել:

—Այո՛, պարզ չէիր ասել թէ՛ կը տամ, նշանը բերէք, բայց միշտ ասում էիր թէ՛ դեռ պստիկ է, մի քիչ համբերեցէք, տեսնենք: Աղջկայ տէրն էլ ասէ թէ՛ ահա՛ տարէք, անշուշտ մի քիչ նազ է անելու: Փողոցում գտած խօ՞ չէիք, տունը մնացած խօ՞ չէր: Դեռ անմեղ երեխայ էր: Նամանաւանդ որ իմ նորա համար արած մըշտական հարցերիս լռած ու չես պատասխանած: Զը գիտէի՞ր, որ լըռելը համաձայնութեան նշան էր: Ես ուրեմն մեղաւոր եմ:

—Վա՛րդապետ, շատ լաւ, բայց ի՞նչ արած, աղջիկը նորա վերայ տաքացել է, էլ պաղեցնելու յոյս չ'ունիմ:

—Դատարկ դատարկ մի՛ խօսիր. տաքացել է, մէկ-երկու ամսից յետոյ կը պաղի: Անմեղ երեխայ, նա ի՞նչ գիտէ այդպիսի բաներ: Խրար մօտենալով թէ տաքացել են, որ հեռանան՝ կը պաղին: Լա՛ւ պահպանիր, որ էլ չը կարողանան իրար տեսնել, մէկ էլ կը տեսնես քիչ քիչ սառեցան: Նամանաւանդ, որ հօրը ինչպէս պիտի գըլուխ երթաս: Ա՛յ կնիկ, հաճի աղան կը մեռնի թէ տեսնի Կակոսին օճախի գլուխը իբր փեսայ նստած: Բաղարում Կակոսը նորան տասը փարպի երկու Ֆինջան զայՖէ տալով՝ դուքանի առաջ մի ժամ կանգնած ծառայէ, տունը նորա գերդաստանը զայՖաչո՞ւն ծառայեն: Խրատի՛ր, խօսի՛ր, պրծաւ գնաց: Թէ աղջկան իրա կամքին թողնես, կամ դափուլուն կ'առնէ և կամ զուռնաչուն:

—Վա՛րդապետ, քանի որ խօսք եմ բաց անում՝ խրատում, այնքան տխրում ու օրէ օր ետ ետ է գնում: Տասն ու չորսից տասն և հինգերորդ տարին փոխեց, այնքան տխուր է, որ մատի չափ չը բարձրացաւ: Նիհարացել, մաշւել, կաշին ոսկորին է կպել:

—Զը գիտեմ, ես քո գործերի մէջ չեմ կարող խառնուել, էլի չ'ասի, ինչպէս որ կամքդ է, բայց... Կարծեմ թէ Դաւիթը, եթէ ցանկանայ, մենք քսան ու չորս ժամի մէջ կը կորչենք: Դու գիտես... Լա՛ւ մտածիր: Նիթէ ես մի քանի խօսք խօսեմ, կարծում եմ, որ ծիրուհին կը համոզւի ու ետ կը կանգնի ամենայն սիրով:

—Վա՛րդապետ, վա՛րդապետ, թէ էդ շնորհքն անես, մեր տունը կը փրկես, մենք քո ազատածներդ կը լինինք: Մի խօսքով, հըրաշքով մեղ բաղդաւորեցրած կը լինիս:

— Մեծ է Աստուած, մենք Նորանից երբէք յոյսերս կտրելու չենք, ինչ որ բարի է, թո՛ղ առաջնորդէ: Մենք մեր ամեն քայլը, ամեն գործը անելիս՝ պարտաւոր ենք յիշելու, որ մենք բարի և սուրբ սրտով անում ենք Նորա փառքի համար:

— Օրհնե՛ալ լինի Նորա կամքը. վա՛րդապետ, թէ կարող ես՝ փրկի՛ր:

— Տէրն յաջողէ:

— Ամէն:

— Դու էլ կը համոզւես այն ժամանակ և Դաւթի պէս դորժունեայ մէկին աղջկանդ ձեռքը չես խնայիլ:

— Ես աչսօր էլ կը տայի համաձայնութիւնս, եթէ աղջկանս խելքի բերած լինէի:

— Էդ բանով դու էլ բաղդաւոր կը լինես, աղջիկդ էլ, եթէ պորտդ էլ:

ԺԷ.

ՏԻՐՈՒՀԻՆ ՈՒԽՏԸ ՓՈՒՈՒՄ Է

Յետինք էր: Արեգակը իւր ոսկեշող, բայց նւազ տաք ճառագայթները գցել էր միջնաբերդի սարի փէշերում՝ գտնւած տների լուսամուտների ապակիների վերայ ու այդ տեղերից անդրադարձ ճառանչներով խոտացնելով ծակում էր մարդու աչքը: Կարծես լուսոյ աստղը իւր վերջին ժպիտովը ուզում էր մահկանացուներին հասկացնել թէ՛ ձեզ ես շատ եմ սիրում, թէև բնութեան օրէնքը կատարելով հեռանում եմ, բայց էլի չը զիմանալով ձեր սիրոյն, կը գամ ոչ շատ ուշ, և իմ շրջանս խենթացած այնքան արագ եմ կատարելու, որ դեռ հանգստութիւններդ չը վայելած՝ ինձ տեսնելու էք արևելքից, բարձր լեռների գագաթին, աւելի զւարթ և ծիծաղերես քան վերջալոյսիս:

Տիրուհին մօր առաջն ընկած գնում էր ժամ խոստովանելու: Նա ամբողջ շաբաթը պատրասուել էր, իւր բոլոր մեղքերը մէկ մէկ միտքը բերելով՝ ուզում էր թափել բոլորովին, քաւել զգջալով և առաջադրել էր յաւիտեան չը գործել այդ մեղքերը: Նա մարմնով հիւանդ էր և սաստիկ տառապում, բայց միայն հոգու առողջացնելուն,

դարմանելուն և խոցերից ու բծերից ազատելու համար էր հոգում: Անմե'ղ գառն, արդեօք ի՞նչ մեղքեր ունէր: Նա մի աղօթագրքի «Պատրաստութիւն խոստովանութեան» աղօթքները մի առ մի հանդարտութեամբ ու մտածութեամբ կարդացել էր և իւրաքանչիւր տողի ու տան վերջը կանգ առնելով մտածել թէ՛ արդեօք այդ տողերի մէջ յիշած մեղքերը գործե՞լ է: Նա ինքն իրան ասում էր. —Անցած օրը տանը ամեն մարդ իրան գործն էր կատարում և ես, հիւանդ եմ ասելով, խաբեցի ու ողջ օրն լուսամուտից դուրս նայելով անցկացրի: Ո՛րմէի որոնում. նա երկու անգամ եկաւ, անցաւ փողոցից և այդ միջոցներին ստացած ջղալին ցնցումներից անզգաց գլորւում էի: Այն իրիկուն աղօթելիս խելքս զլուխս չէր, աղօթելիս խառնւում էի և շատ անգամ ուխտածս աղօթքները կիսատ թողած՝ թմբել ու քնել եմ: Մօրս հրամանը ճշդութեամբ չը կատարեցի ու մեր խեղճ հացթուխին երկու մոմի տեղ հինգը տւի: Ճակատիս ոսկու հետ կտուց ունենալու համար՝ քանի անգամ հօրս խնդրեցի, աղաչեցի, լաց եղայ, ձեռք պաչեցի, խռովեցի մինչև առնել տւի: Կիրակի քեռուս ընծայած ոսկիները մինչև ճակատս չը կարեցի՝ ժամ չը գնացի:—

Տիրուհին այս բոլոր իւր կարծած մեղքերը խոստովանարանում վարդապետի առաջը չօքած մէկ մէկ խոստովանել էր. աւելացնելով թէ՛ ուրիշ ոչինչ չէր յիշում և սրտանց ցաւելով զրանց վերայ ու այն գործած մեղքերի վերայ, որոնք միտքը չէին գալիս՝ թողութիւն էր խնդրում վարդապետից, խոստանալով որ հաստատ միտքը զրել է այդ մեղքերի մէջ յաւիտեան էլ չը գլորւելու:

Տէր-Վարապետը անհամբեր սպասում էր Տիրուհուց իւր սիրային արկածների մասին խոստովանութիւնները լսել, բայց սաստիկ շփոթւած ու զարմացած էր նորա լուութեան վերայ: Տէր-Վարապետը մինչև վերջը հանդարտութեամբ լսել էր խոստովանորդու ներելի մեղքերը և միայն կցկտուր հարցերով հանգամանքները պատմել տւել: Տիրուհու աւարտելուց յետոյ, հերթը խոստովանահօրն էր եկել խըրատելու և զանազան հարցերով մնացեալ մեղքերը միտքը դցել տալու:

Հարցերից առաջ վարդապետը սկսեց հետեւեալ նախաբանական խրատը.

— Աղջի՛կս, ուռն ուռոց են շիտկում: Եթէ ծուռը թողնես՝
 « հաստանալուց յետոյ էլ չի ուղղւիլ: Դու դեռ այն թեթեւ ու թույլ
 « հասակումն ես, որ սատանայի չարաթոյն քամին քեզ իրան խա-
 « ղալիկ շինած՝ մէկ աջ է ծռում, մէկ ձախ, մէկ առաջ, մէկ ետ:
 « Եթէ այս հասակումդ քեզ չը շիտկես, այդ թեթեւ, փոքրիկ,
 « աչքի չը զարկող մեղքերը սովորական կը դառնան և այն աստի-
 « ճանի կը սևացնեն սիրտդ ու հոգիդ, որ մահացու մեղքի ծանրու-
 « թիւն ստանալով՝ կը քաշեն կը տանեն յաւիտենական խաւարը,
 « այն դժոխքը, որտեղ ժողովում են բարեզուծ Յիսուսի տեսութիւ-
 « նից զրկողները: Ա՛խ, քանի՛ քանի՛ անմեղներ, քանի՛ քանի՛
 « երեսնաներ դեռ վեց ու եօթը տարիներում մկրտած Նորա աւա-
 « զանում, դրոշմած քրիստոնէական կնքով, իրանց վատ ու չար
 « զործերով արժանացել են բաբելոնեան կրակին: Դու արդէն տա-
 « ռիքդ առած ես, խելքդ հասնում է, չարն ու բարին ճանաչում
 « ես, եթէ հիմկուց քեզ չ'ուղղես՝ էլ ե՞րբ ես ուղղելու: Մի ծռու
 « ու ծերացած ծառ, եթէ փայտահատը կտրելու լինի, անշուշտ ծռւած
 « կողմը կը գլորի, խօ՛չէ կարող այդ վերջին րոպէում ասել փայտա-
 « հատին. — Սպասի՛ր, որ ուղղւեմ: — Երեք ամիս առաջ քո վերջին
 « խոստովանանքիդ ժամանակ քեզ կրկնեցի, որ հեռանաս այդ մեղքերից,
 « ո՛ր է քո դիտաւորութիւններդ և առաջադրութիւններդ՝ հեռու
 « մնալու այդ մեղքերից: Ելի չ'ասի, սովորական են դարձել: Մտածի՛ր,
 « մտածի՛ր, որ աշխարհային մի քանի հոգսերդ՝ շորի, զարդի,
 « զբօսանքի և ուրիշ բաների համար աղաչանքներով, լացով և
 « ուրիշ միջոցներով ձեռք ես բերում, հապա յաւիտենակա՞նը: Մենք
 « աշխարհի վերայ եայլայ դուրս եկածներս, մի քանի տարւայ մեր
 « մարմնի համար որ ոչինչ չենք խնայում, ինչ՞ու մի քիչ էլ չենք
 « խորհում մեր հոգու համար, որ յաւիտենաս յաւիտենից ապրելու
 « է փառքերով կամ տանջանքներով և դրա ընտրութիւնը մեր
 « ձեռքն է: Կամքդ որ չես կարողանում կտրել և ստիպում ես
 « ծնողներիդ խոնարհել քո առաջ, հնազանդեցնում ես քո կրքերին,
 « էլ կարճ ես ասել, որ սիրում ես քո Ստեղծողիդ: Յաւի՛ր, ցաւի՛ր
 « այդ մեղքերիդ վերայ, չոքէ-չոք գնա՛, ընկի՛ր Տիրամօր պատկերի
 « առաջը և խոստացիր, որ էլ ոչ մի դէպքում չես դուրս գալու
 « ծնողներիդ կամքիցը: Ել ուրիշ մի մեղք չ'ունի՛ս արդեօք սրտիդ

« վերայ բեռնաւորւած, չարութիւններ՝ խօսքով, գործով, շարժմունքով, մտքով, երազով, նամանաւանդ զաղտնի ծնողներիցդ, շո՛ւտ խօսիր վերջացրո՛ւ, որ ստանաս արձակումդ:»

Տիրուհին դողալով բացասական նշան տւեց: Տէր-Վարապետը կատաղեց: Նա մանաւորապէս շեշտել էր «զաղտնի ծնողներիցդ» խօսքերը, որ գուցէ Տիրուհին ինքն սկսի պատմել այն բանը, որի համար հարցեր առաջարկելուց զգուշանում էր: Բայց երբ Տիրուհուն լռութիւնը երկու, երեք րոպէ տւեց, տէր-Վարապետը ասաց. — Լա՛ւ մտածիր, — ճակատը բռնի մէջ ամփոփելով, արմունկը նստարանի յենարանին կռթնեցնելով:

— «Ռու, ինչպէս երևում է, մի քիչ յետոյ շարունակեց վար-
« զապետը, մի բան ունիս շրթունքներիդ վերայ և չը գիտեմ թէ՛
« ի՞նչի չես կարողանում յայտնել: Դուցէ սատանան կապել է լե-
« զուդ, փակել է բերանդ, չի թողնում խօսելու: Կամ այդ հոգու
« ամենաոխտիւրիմ հակառակորդը քեզ քո մեղքերիդ վերայ դատա-
« ւոր է շինել և ինչպէս Եւային խաբեց, քեզ էլ ասում է. — Այս
« բանը մեղք չէ, այն բանը ոչինչ է և այլն և այլն: Բայց դու պիտի
« իմանաս, որ այստեղ ոչ թէ մարդու, այլ նոյն ինքն Քրիստոսի
« առաջն ես չոքած, Նա էլ այստեղ աներևոյթապէս նստած է: Դու
« լաւ գիտես, որ Նա ամեն բան գիտէ, ամեն խորհուրդ և ամեն
« զաղտնիք Նրան յայտնի է: Դու քո սրտումդ եղածները մանրա-
« մանաբար պիտի պատմես Նորա փոխանորդին, պիտի խոստովանես
« մի առ մի նորա բոլոր գիտեցածները քո բերանովդ, որպէս զի ստանաս
« կատարեալ թողութիւն, ինչ որ քեզ պատահել է, ինչ որ տեսել ես, ինչ
« որ մտքովդ անց ես կացրել, ինչ որ երեւակայել ես, ինչ որ լսել ես, առանց
« քննելու պիտի խօսես և քննողը մի՛թէ այն Ինքն է: Այս էլ գիտենաս,
« որ մի ամենաչնչին բան խոստովանանքից գիտութեամբ պահողը
« չաւիտեանս չաւիտենից կորած է, նրան սպասում է սանդարա-
« պետի դժոխքը, որտեղ նախ հոգւով և ապա հոգւով ու մարմնով
« այրւելու, դաղւելու, տապալկւելու, խորովւելու է և որ այդ տանջանք-
« ները նորոգւում են ամսէ ամիս երկնքի լուսնի պէս: Ես համոզ-
« ւած եմ, որ քո սիրտդ այնպէս կրթւած, վառւած է Տիրամօր
« սիրով, որ մեղանչելու բոլորովին անընդունակ է, բայց սատանան
« հէնց ոխերիմ թշնամի է այդպիսի մաքուր սրտերի և հաղարա-

« Լոր մտքերով, կարծիքներով ու չար խորհուրդներով տուրում է
 « դրանց: Դու այն աստիճանի վերայ ես, որտեղ սատանան անդադար
 « թէ արթուն և թէ երազում բերում, ներկայացնում է մտքի աչ-
 « քերի առաջը կտրիճ երիտասարդների, զեղեցկադէմ, զարդարած,
 « վայելուչ և ակամայ մարդու սիրտը կապում դոցա հետ, այնպէս
 « որ մարդը դոցա յաճախ տեսնելու մեծ փափազ ու իղձ է զգում:
 « Այս սատանայական պատկերը երբեմն այնպէս է լինում, որ մարդու
 « աչքի առջևից երբէք չի հեռանում: Լաւ զիտենաս, որ մենք՝ մահ-
 « կանացուներս՝ ունինք ինչպէս պահապան հրեշտակներ, նոյնպէս
 « և զհենական դէեր: Դեւերը չեն հեռանում մեզանից և մենք մատնե-
 « ւած ենք նոցա ձեռքը մեր նախամօր մեղքի պատճառով: Այդ
 « դէերը քեզ բացատրել հարկաւոր չէ, սուրբ Անտօն ճգնաւորի
 « վարքի մէջ կարդացած ես: Ասա՛, արդեօք քեզ մի այդպիսի փոր-
 « ձանք խօ չէ՞ պատահել, կամայ կամ ակամայ դու այդպիսի մի
 « դիւական թակարդ խօ՛ չե՞ս ընկել: »

Տէր-Վարապետը առանց խոստովանորդութեայ մտիկ տալու, ա-
 կանջը մօտեցրել էր ճաղերով (վանդակ) լուսամուտին և սպասում էր
 նրանից պատասխանի: Տիրուհին արձան էր կտրել, ոչ ձայն կար,
 ոչ խօսք և ոչ շարժում: Նա թէև ցանկանում էր մի բան խօսել,
 բայց կարծես բկից սեղմում էին և խեղդում: Սատիկ տանջւում էր:

Վրան արիւն-քրտինք թափւեց, աչքերը գոցւեցին, երեսը
 Բիթլիսու շիլայի պէս կարմրեց, շնչառութիւնը սաստկացաւ և սկսեց
 անմեղ երեխայի նման լալ, արտասուենքն էլ գոհարի նման սկսեցին
 թափւել՝ դլորւելով աչտերի վրայից: Վերջապէս բոլոր ճիղը թա-
 փեց, ուշքն հաւաքեց և կակազելով ու խեղդւած ձայնով ասաց.

— Այո՛, ես միշտ մէկին ունիմ իմ աչքիս առաջ, բայց դա...
 Ուժն սպառեցաւ ու էլ չը դիմանալով այդ տանջանքներին, չը կա-
 րողացաւ շարունակել և վրան մի ջղաջին սարսուռ գալով՝ թուլացաւ,
 բերանքովար ընկաւ ու կռթնեց իւր և խոստովանահօր մէջ դռնւած
 տախտակի պատի վերայ:

Խոստովանահայրը զգաց իւր տւած վէրքի խորութիւնը ու
 ցաւը, զգաց նոյնպէս, որ խոստովանորդու սիրտը այնպէս փքւել ու
 տազնապել էր, որ մի խօսք ևս խօսելու էլ կարողութիւն չէր մնա-
 ցել: Նորան սթափեցնելու յուսով մի քանի անգամ—Տիրուհի՛, Տիրու-

Հի'—կանչեց ցած ձայնով վարդապետը և համոզելով, որ այդ իրիկունը նրանից պատասխան ստանալն էլ անհնար է, դուրս եկաւ խոստովանարանից:

Խոստովանարանից դուրս գալուց յետոյ՝ վարդապետը աչքը չորս կողմը ածեց մթութեան մէջը մէկին որոնելով, որպէս զի տանէ խոստովանորդուն: Բարեբաղդաբար բոլոր ժամերները հեռացել էին և Լուցիա խանումը դեռ եկեղեցում հոգած աղօթում ու սպասում էր աղջկանը: Տէր-Վարապետը նորա կողմը դառնալով ասաց.

—Գիտես թէ՛ Տիրուհու սիրտն անցաւ, մոի'ր խոստովանատուն, ձեռքից բռնի'ր ու տա'ր տուն: Առաւօտ կանուխ ժամ եկէ՛ք, որ ժամերգութիւնից առաջ արձակում տամ, որ հաղորդւի:

Խոստովանարանի դռուը բանալուն պէս՝ Լուցիա խանումի սիրտը մորմոքւեց: (Մայր եղի'ր ու դիմացիր): Աչքից արտասունքի տեղ սրտից արիւն էր վազում:—Ա'խ, վա'յ, վա'յ—վազա'խ, քոռանա'մ, չորանա'մ, ամա'ն, Աստուած, Յիսուս, Մարիա'մ, ձիւնը գըլխուս, գետինը մտնէի, մարեցա'յ, թուլացա'յ աման, օ'՛Ֆ ամա'ն . . .

Էլ կցկոտուր խօսք չը մնաց, էլ անէծք ու նախատինք չը մնաց, որ Լուցիա խանումը չ'ասէր: Հապախ'նչ կը լինէր այն մարդու սիրտը այդ բոպէում նորան տեսնելիս. նա երբեմն ձեռքերն իրար էր զարկում, երբեմն ճակատը ճանգռտում կամ մազերը քաշում, երբեմն բռնունցքով սրտին խփում, երբեմն ծնկները տրորում, երբեմն գլուխը պատերին ու սանդուղքներին խփում. էլ ո'ր մէկը պատմես: Աստուծոյ առաջից ժամերներն վաղուց դուրս էին եկել ու ժամը դարտակւել էր. ժամուոյ քեռին լաւ վրայ հասաւ, վարդապետի օգնութեամբ Տիրուհուն շալակեց ու տուն տարաւ: Բարեբաղդաբար տունն էլ մօտ էր:

Մի քանի բոպէ յետոյ, Տիրուհին կողինքում անշունչ պառկած էր. հայրը, մայրը, եղբայրը, դրկիցներն ու մօտիկ ազգականներն շրջապատել էին կողինքը և ամեն եկող պառաւ մի դեղ էր առաջարկում: Սենեակը ցած ու փոքր, օձախը վառած, լուսամուտները թղթած՝ այնպէս որ շնչել չէր կարելի: Սաստիկ տաքութիւնից և բազմութիւնից սենեակի օդն անպիտանացած էր: Երկու-երեք ժամ տեւեց այս դրութիւնը: Տիրուհին իւր

ամենասիրելիների և ոչ մի փաղաքշական հարցին չէր պատասխանում: Կենաց-փայտի արծաթեայ տուփը զարդարած զոհարներով, մարգարիտներով ու սրբոց մասունքներով, ոսկեթելով բանւած թաւիշեայ քսակովը դրած էին Տիրուհու բարձի ետեւը: Մի քանի անգամ էլ օրհնած ջուր սրսկեցին, որ ծով դառնայ հիւանդի չորս բոլորը և ոչ մի դեւի նաւ չը կարողանայ անցնել ու մօտենալ տառապեալին:

Լուցիա խանումը անդադար համբուրելով իւր աղջկայ ճակատը՝ լացակամած ասում էր.—Տիրուհի ջա՛ն, մի բերանդ բա՛ց, մէկ պիտաք Քեզ Աստուած՝ ասա՛, մի Յիսուս — Մարիամ՝ կանչիր:

Տիրուհին թմրել էր: Նորա դէմքը, մի քիչ հանգստանալուց յետոյ, ուրախութեան նշաններ արտայայտեց սկզբում և հետզհետէ տխրելով դեղնեց ու գերեզմանական զոյն ստացաւ. ապա զւարթացաւ և կրկին պայծառացաւ հրեշտակային զեղեցկութեան անթառամ փայլով: Խեղճը սաստիկ տաքութիւն ունէր և անողորմ պառաւները չորս կողմից հաստ վերմակների ծայրերը փաթաթում ու ամուր սեղմում էին, որ չը պաղի տառապեալը: Վարդապետն եկաւ: Պառաւներն աղաչեցին, որ մի գլուխ Աւետարան կարդայ. բայց նոցա վերայ զայրացած, վատ յանցաւորի նման ձայնն էլ փորը քաշած, մօտեցաւ, հիւանդի զարկերակը քննեց, վրայի վերմակները վերցնել տւեց, մի թեթեւ վերմակ թողեց հիւանդի վերայ և մի լուսամուտի թուղթը պատռեց ու սենեակի օդը մաքրեց: Մի քանի րոպէից յետոյ Տիրուհին սթափւեց: Նորա վերայ տէր-Վարապետը բացեց բերանը.—Խելքերդ բան չի կտրում, ինչի՞ էք չարչարում երեխային, այդքան էլ կը տաքացնե՞ն սենեակը, այդքան էլ ծանր վերմակների տակ կը ճնշե՞ն մարդու, չիմար, ցնդած, ցնորած քաւթառնե՛ր:—

Տիրուհին այնպիսի երազներ էր տեսել, ուղիղ որ եթէ ծանր մեռնելու հիւանդ էլ որ լինէր, էլ չէր պառկիլ: Նորա վերայ երազն այնպէս էր ազդել, որ նա մի քանի ժամաց մէջ, մի քանի րոպէների մէջ փոխւել էր: Նա էլ չը ցանկացաւ կողինքին ծառայել:

Հետեւեալ օրը արշալոյսի շաւղի հետ Լուցիա խանումը առաջը խառնած Տիրուհուն՝ գնաց եկեղեցի: Տէր-Վրիգորը, որը այդ օրերը հիւր էր Կարինում, ժամերգութիւնը արդէն սկսել և տիրացունների հետ

քաղցր եղանակով և աղիողորմ ձայնով երգում էին զիշերային ժամերգութեան «Զարթի՛ք փառք իմ, զարթիք»-ը: Նրբեմն երբեմն եկեղեցու դուռը ճռնելով բացւում էր և քուները կտրած ծերերը կռացած, կռթնած իրանց զաւազաններին մտնում էին ժամ: Տէր-Վարապետը թէև դասում իւր աթոռի վերայ նստած մասնակցում էր ժամերգութեան, բայց խելքը և աչքը դրան վերայ սպասում էր անհամբեր իւր խոստովանողուն: Տիրուհուն տեսնելուն պէս, վարդապետը փիլոնը դրեց աթոռի վերայ և ոչխարը գտնող հովւի նման, ուրարը վիզը գցած, դնաց մտաւ խոստովանատուն:

Տիրուհին կանանց սանդուղքի կշտին երկրպագելով երկծունկ չոքեց, զղջման աղօթքը ասաց և կրկին երկրպագելով, աղօթագիրքէն ու վարդարանը մօրը յանձնեց, դնաց մտաւ խոստովանատուն, որտեղ իրան անհամբեր սպասում էր տէր-Վարապետը:

Տիրուհին առանց ընդհատելու և առանց կարմրելու պատմեց խոստովանահօրը իւր և Վակոսի մէջ տեղի ունեցած բոլոր անցքերը մանրամասնութիւններով և յայտնեց իւր զգւանքը ու այդ մեղքերից յաւիտեան փախչելու հատաստ դիտաւորութիւնը: Վարդապետը դրանց վերաբերեալ խրատները խօսելուց յետոյ, ապաշխարանքը որոշեց և ուզում էր արձակում տալ. Տիրուհին նրան ընդհատեց, ասելով, որ ուզում է իւր տարօրինակ երազը պատմել, խիղճը բոլորովին հանդարտեցնելու համար: Ուշի ուշով լսեց վարդապետը Տիրուհու հետեւեալ նկարագրութիւնը:

ԺԸ.

Ե Ր Ա Զ

—Գիշեր էր: Ես սովորական ժամին դուրս եկայ սենեակիցս և տանը ամենին խորը քնի մէջ գտնելով, համարձակ վազեցի, երդիքի դուռը բացի, դնացի Վակոսին մշտական թաքնւած տեղը, մեծ օճախի ետեւը գտայ: Ուրախութիւնս անչափ էր: Ճիշդ քառասուն օր էր, որ նորան չէի տեսել: Թէև փայլուն լուսինը իւր արծաթաշող լուսովը մեզ ուզում էր մատնել, բայց բարձրագագաթ լանկ-Թեմուրի աւերակ բերդը իւր երկնամերձ աշտարակովը մեր վերայ մի այնպիսի մութ վարագոյր էր գցել, որ հրեղէններից ջոկ մեզ տեսնող

չէր կարող պատահել: Կապոյտ երկնքի վերայ զիշերւաց թագուհին ասողերի լոյսը խաւարացրել էր և բամբակի քուլաների նման կտոր-կտոր նօսր ամպերն էլ կարծես երկնայինների աչքերն էին կապել, որ մեզ չը տեսնեն: Քաղաքը հանգստութիւն էր վայելում, բայց միջ-նաբերդի լեւան փէշերի վերայ զիզւած տների երկուսի լուսամուտ-ներից պլպլացող ազօտ և մարող լոյսերը նմանում էին չարանախանձ պառաւի-անգոր, կուչ եկած, թաղանթապատ ու ջրոտ աչքերին, որոնք դէպի մեզ դարձած՝ ցանկանում էին կարծես տեսնելու մեզ մեր սիրային բոպէներում: Ողջ բարձրութիւնը, կարծես, մի ահւելի, ահագին ձիւաղ լինէր գետի ափում բերանքսվար պառկած, զը-լուխը բարձրացրած և արմուկներին յենած: Գետափնեայ սպիտակ ծեփած տները նմանում էին բալիշի՝ նրա արմուկների տակը դրած, և երկու դեղնագոյն բարձր տները նրա բազուկներին: Լուսնի լոյսը շողշողացնելով այդ հրէշի իրանը նմանեցնում էր անսպառ լուսով ծածկւած անմահականներին: Մշտաշողշող, մարմարեայ, վիթխարի մերկ բազուկները կարծես զարդարւած լինէին շողակնեայ ապարան-ջաններով, որոնք պսպղում էին ճառագայթարձակ լուսով: Այս սոս-կալի պատկերը ինձ յիշեցնում էր առասպելներում յիշւած այն ջա-դու պառաւներին, որոնք տկար աչքերն ու ականջները սրած՝ գի-շերը մինչի լոյս պառկած լեռների զաղաթին ուշադրութեամբ զըն-նում ու քննում են, ականջները կախած լսում բոլոր գիշերային զաղտնիքները և արշալոյսի արեգական լուսոյ ճառագայթների հետ թափում ու սրսկում զանազան բամբասանքներ աշխարհի վերայ: Քուները կտրած, հաւախօսին վերկացած, երդիքներն ընկած, շատ խօսելուց դնչի միսն հալած պառաւներն էլ այդ աւետիսի լրերն ի-մանալով, մեծ ուրախութեամբ ընկնում են տնէ տուն, պատմում այդ նորութիւնները նոր-նոր յաւելածներով, մեծացնելով, փոքրացնե-լով, լայնացնելով, նեղացնելով, երկնցնելով, կարճացնելով, իրանց սրտի, կամքի, քմքի համաձայն սուտ ու մոտ վրադիրներով: Հէնց այդ առասպելական ջադու պառաւը կարծես ոչ շատ հեռուից դի-տում էր մեզ: Ժայռի վերայ կանգնած միջնաբերդի կլոր պարիսպը նմանում էր այդ քաւթառ ջադու զլխի կոկոշակին, որ պսպղում էր ոսկով ու մարգարտով, ահով ու աղամանդով և ակտունանքով զար-դարւած վարսակալի պէս: Այն աստիճան սոսկում էի այս տեսարանից, որ

կռնակս դարձրի նորա կողմը և շատ զգուշանում էի կրկին նորա դէմքը տեսնելուց։

Երբ ետ դարձայ, քթիս տակը կանգնած էր Կակոսը։ Ուրախութիւնս այնչափ էր, որ էլ չը սպասեցի, ուղղակի ընկայ Կակոսի գիրկը, փաթթեցի նորա վզովը և ամուր սեղմեցի նորա գլուխը իմ կրծքիս։ Կակոսը իւր ուժեղ թևերը կամարի պէս պատել էր մէջքս, հեկեկալով և արտասուելով թրջում էր սիրտս և քանի որ խելագարի նման շարժում էր գլուխը երկու ստինքներիս մէջ, ո՛հ, ողջ մարմինս թնդում ու ցնցւում էր։ Չարմանում էի ինձ վերայ, որ ի՛նչպէս դիմանում էի այդ ջղալին տառապանքներին (չէի զգում, որ նւաղած էի)։ Դեռ այս հերիք չէր, կատարեալ կերպով լսում էի Կակոսի հեկեկանքներում մրմնջած խօսքերը։ «Ա՛խ, ասում էր «նա, Տիրուհի ջա՛ն, քեզ ինձնից ուզում են խլել, քեզ ուզում են «մի շար գազանի ձանկը զցել։ Վա՛յ, վա՛խ, երբե՛ք, ո՛չ երբեք «ինձնից էլ մարդ չէ կարող քեզ խլել։ Դու իմն ես և յաւիտեան «իմն կը լինիս։ Ասա՛, ասա՛, Տիրուհի ջա՛ն, ասա՛ աղաչում եմ, «ոտքերդ ընկած պաղատում եմ, ինձ խօ չե՞ս մոռացել, խօ՛ միտ- «քըդ չե՞ս փոխել, խօ խոստումդ, երդումդ, ուխտդ չե՞ս մոռացել։ «Առանց քեզ ապրել, առանց քեզ շնչել, առանց քո ընկերու- «թեանը շրջել չեմ կարող, չէ՛։ Ասա՛, պաշտելի՛ս, ասա՛ աղաչում «եմ, ինձ կեանք ես տալու՝ ապրելու համար, թէ դատապար- «տում ես յաւիտեան ցնորւելու, խելագարւելու և փշանալու)։ Նա անդադար տրորելով իւր գլուխը կրծքիս վերայ՝ աղիողորմ ձայնով գժւածի նման ողևորւած կրկնում էր իւր ասածները, որոնք թմբուկի պէս հնչում էին ականջիս և երկաթէ գրչով կարծես զրգռելով զրւում սրտիս և ուղեղիս վերայ։ Այդ ձայնը, այդ եղանակը, այդ հնչումը, այդ բոլոր խօսքերը այնպէս տպաւորւել են մտքումս, որ կարծես յաւիտեան անհետանալու, ջնջւելու չեն երեւակայութեանս միջից։ Դեռ այս հերիք չէ, հապա նորա ողորմելի պատկերը, նորա թշւառ ձևը, նորա խեղճ հայեացքը, կարծես, հոգէառ Գաբրիէլից ժամանակաւոր կեանք էր խնդրում իւր դարեւոր մեղքերի վերայ լալու, զղջալու և քաւելու համար։

Կարող ես մակաբերել, թէ ես ի՛նչ զրութեան մէջ էի։ Սիրտս ի՛նչպէս բաբախում էր։ Ա՛հ, չեմ հասկանում թէ ի՛նչպէս այն ա-

նիծեալ օրից, երբ սեղանի վերայ նա նստած մերոնց հետ ճաշում էր, նորան հէրիսի պնակը տալիս՝ աչքս աչքին որ ընկաւ, էն ի՞նչ յարսուռ մտաւ հոգիս, էն ի՞նչ սէր ու համակրութիւն զգացի նորա համար, որ դեռ մինչի այս օր էլ ոչնչով չեմ կարողանում հեռացնել սրտիցս այդ զգացմունքը: Եւ այն օրից մինչև հիմա մեծանալով այդ անբացատրելի, սիրոս մաշող, հոգիս հալող, միտքս ու ուշքս ամբողջապէս գրաւող սէրը՝ տիրապետել է իմ կամքիս ու դատողութիւններիս: Նորա ամեն մի շարժումը, ամեն մի ձևը, ամեն մի խօսքը թռցնում էր խելքս զլիւիցս, նամանաւանդ որ արդէն վաղուց էր, որ չէի տեսել նորան, ուստի այնպէս կարօտել էի, այնպէս իղձս ու կրքերս բորբոքւել էին նորան տեսնելու ցանկութեամբ, որ ոչ թէ նորան կատարելապէս յուսադրել էի ուզում կամ հաւատացնել նորան իմ հաստատամտութիւնս ուստածներիս՝ այլ զործով կամենում էի ապացուցանել իմ դէպի նա ունեցած անկեղծ սէրս:...

Նախատեսել էի, որ ծնողներս ուզում են մեզ բաժանել, հեռացնել իրարից: Այդ բանը մեզ երկուսիս էլ մահ էր սպառնում: Ղրա համար մտադիր էի Վակոսի հետ փախչել և ազատուել: Իմ մահը ինձ չէր սարսափեցնում, բայց երեակայում էի, սէրս այն աստիճան կատաղի էր, որ նորա զլխին զալիք (Տէրը մի՛ արասցէ) մի որ և է փորձանք ինձ համար սոսկալի և անտանելի կարող էր լինել, մինչև անգամ մահացու: Ես, որ ամեն բան զոհելու պատրաստ էի, նորա հետ շնչելու, նորա շւաքում հանգչելու, նորա կողքին կաշնելու և նորա գրկումը հոգիս փչելու համար ինչե՞ր չէի անիլ: Ես, որ միայն նորա փոխադարձ սիրոյ մէջ տեսնում էի իմ ապագայ երջանկութիւնը և աշխարհային ամեն մի հաճոյքը նորա մի քաղցր նայւածքի հետ չէի փոխիլ, կարո՞ղ էի դիմանալ նրան տառապանքներում կամ վատ օրում տեսնելիս: Ես, որ ամիսներով նորա վերայ մտածելով էի օրերս մթնացրել, թէ քուն թէ զարթուն ամեն րոպէ նորա պատկերն էր խաղացել իմ աչքում, գիշեր, ցերեկ նորա հրեշտակային մեղեդիի նման քաղցր ձայնը հնչել իմ ուկանջներումս և ջղերումս՝ կարո՞ղ էի այլ ևս նորա խաթրը կոտորել: Վերջապէս ես, որ նախանձում էի էն օգին, որը նրան շրջապատում էր, էն շրերին, որ նա հագնում էր, էն թռչունին, որը

նորա գլխի վրայից թռչում էր, էն ճանճին, որ նորա մազի վերայ հանգչում էր՝ կարող էի տեսնել մի ուրիշի ծնկի վերայ գլուխը դրած ու քնած: Կարճ խօսքով, ամեն զոհողութեան պատրաստ էի:

Որչափ որ սիրտս բաբախում էր, ցանկութիւնս բորբոքւում և կոկորդիս, լեզուիս ու շրթունքներիս մկանները շարժւում էին, բայց ակամայ չէի կարողանում երկու խօսք արտասանելով Կակոսին մի առաջարկ անելու՝ չը զիտեմ, ամօթխածութիւնս էր, համեստութիւնս, դատողութիւնս, անհամարձակութիւնս, թէ ինչ որ արգելում էր ինձ:

Այդ անորոշ դրութիւնից ազատեց ինձ Կակոսը: Նա անվստահ իմ համաձայնութեանս, ծունր չոքած, ձեռներն իրար կցած, մատներն հիւսած, գլուխը ետ դցած, երեսն և աչքերն դէմքիս յառած, ցած բայց աղերսալի ձայնով ասաց.

« — Տիրուհի ջա՛ն, հոգի՛ս, ազատի՛ր ինձ տառապանքից:

« — Ի՛նչ ես խօսում, չեմ հասկանում, պատասխանեցի:

« — Մեռնո՛ւմ եմ, մեռնո՛ւմ, մի ճա՛ր, մի հնար արա՛, որ ապրենք:

« — Մի՛ վախիլ, ասացի, կը մեռնեմ և քեզնից ջոկ մարդու կին չեմ լինիլ:

« — Դու, ես գիտեմ, որ չես ուրանալ, բայց ծնողներդ երկուսիս էլ կը զոհեն:

« — Ոչինչ, ոչինչ, համբերենք:

« — Այո՛, համբերենք, ասաց հեգնական կերպով: Մի քիչ էլ որ համբերենք, քեզ ուրիշի տունը հարս կը տանեն:

« — Ի՛նչ անենք, ասացի, բացի համբերելուց ուրիշ միջոց չ'ունինք:

« — Այդպէ՛ս ուրեմն, գլուխը կախած պատասխանեց, ուխող մոռանո՛ւմ ես:

« — Ո՛չ, երբէ՛ք, երբէ՛ք, ասացի: Լաւ է, որ մեռնեմ, քան քեզ ուրանամ:

« — Բռնի կը տանեն քեզ և դու էլի կ'ասես՝ համբերենք:

« — Դու ասա՛, ի՛նչ անենք, հարցրի վերջապէս:

« — Փախչենք, մրմնջաց աչքերիս մէջ նայելով:

« — Փախչենք, փախչենք շուտով, պատասխանեցի դողդողալով:

Այս խօսքերի վերայ վեր կացաւ Կակոսը, քաշեց զլիսիցս ոսկու
ու մարգարտի շերտը և լուսամուտից տուն գցեց, ասելով.— դրանք
ճանապարհի անօթի զայլերին մեզ վերայ յարձակելու առիթ
կարող են տալ:— Լեղապատառ նստեցի շալակը և մեր տան ետևի
ճանապարհից սկսեցինք զառի վեր լեռան վերայ բարձրանալ: Ոչոք չը
կար փողոցում և ոչ մի պահապան շուն չէր հաչում: Յղը սաստիկ
տաք էր և կարծես թոնրի ջերմութեան նման զով քամի էր փը-
չում: Ո՛հ, սոսկում եմ, քանի որ յիշում եմ այն դրութիւնս: Ճա-
կատիս ոսկու հետ Ֆէսս ու վալէս գցել էր: Գլուխս բաց, երկար ու
սև մազերս արձակ թափւած էին թւերիս և տարածւած Կակոսի ու-
սերի վերայ: Նստալով դուրս գալուս պատճառով միայն սեւայի խըր-
խաս էի հագել, որի երկայն ու լայն թւերը ետ երթալով կռներս
մինչի արմունկը բացւել էին: Նստալով փաթաթւել էի Կակոսի
վզովը, նա էլ թւերը, կռնակը տարածելով կսկսեց սեղմել էր ազդ-
րերս: Ա՛հ, ամաչում եմ ասելու, մոռացել էի հագնելու մինչև ան-
գամ դուլպաներս և Կակոսն այնքան արագ էր գնում առանց կանգ
առնելու, որ հագած բաբուջներս ընկել էին ճանապարհին և ոտ-
քերս մինչև ծնկներս մերկ ծածանւում էին: Կարմիր դանաւուզ շա-
պիկիս կրծքի ոսկի կոճակը պատառել էր օղակը և բաց կուրծքս
ծածկում էր Կակոսի ալ Ֆէսով զլուխը: Նրբ լեռան գագաթին մօ-
տենալով էինք, Կակոսը մի ինչ որ բան էր մտածում, նա սկսեց դան-
դաղ շարժւել:

«— Ի՞նչ ունիս, շտապի՛ր, ասացի:

«— Խորհում եմ, ասաց, թէ լեռան գագաթից գնամ՝ գուցէ
« հրեշտակները նախանձելով քո բարութեան և անմեղութեան վերայ,
« քեզ ձեռքիցս երկինք թռցնեն, թէ տափով, գետի ափով երթամ,
« ջրի պառաւը քաշէ ու խլէ քեզ շալակիցս, թէ ճանապարհով գնամ,
« մարդիկ կը սիրահարւեն քո տեսքովդ ու անպատճառ կը յափշտա-
« կեն ինձանից: Ուստի աւելի լաւ եմ համարում՝ այս ուղղահայեաց
« ժայռերի կողերից անցնելով, թէև մի քիչ դժւարութեամբ, բայց
« ապահով վտանգներից զնանք հասնենք մի այր, մինչև տեսնենք
« ի՞նչ բարի օր և ի՞նչ բարի ճանապարհ կը բացւի արեւագալին
« մեզ համար:

Սարսափելի՛ տեսարան: Լանկ-թեմուրի լեռան կցւած լեռնաշղթայի

ժայռերի կողքերից թռչելու պէս վազում էր Կակոսը: Քաղաքը հարաւում էինք թողել և մենք ձորակի ուղղութեամբ, դէպի հիւսիս-արևելք, գետի աջ ափով և նրա ուղղութեամբ զնում էինք: Լուսինը մեզնից իւր երեսը միշտ պահել էր: Մութ ու վիթխարի ապառաժների ահեղ կողերից կաջճակի արագութեամբ ցատկոտում էր Կակոսը: Ես բոլորովին ինձ նորան յանձնած, այնպէս պինդ էի կպել նորա շալակը, որ ջուխտակի զոմշուկների լուծքերն էլ չէին կարող մեզ իրարից բաժանել: Թէև ահ ու վախիցս բան չը տեսնելու համար աչքերս շարունակ խփում էի, բայց իւրաքանչիւր ցնցումն ակամայ ստիպում էր բանալու: Գտնւում էինք լեռնաշղթայի զագաթից մի հարիւր ոտնաչափ ցած, իսկ վտակից կամ լեռների ստորոտից՝ մօտ երկու հազար ոտք բարձր: Վեր բարձրանալը կամ վար իջնելը անկարելի էր: Նւ եթէ դժբաղդաբար Կակոսի մի ոտքը սահէր, զլորւելով՝ սուր-անկիւն, սրակող և սրածայր կարծր քարերին զարնւելով՝ փշուր փշուր, կտոր կտոր կը հասնէինք մինչև գետի ափը, թողնելով ամենամեծ կտորը մեր ականջները՝ տունը բօթի նշան տանելու և միսերս թռչուններին ու ձկներին կերակրելու:

Քարափի վերայ չը կար ոչ ծառ, ոչ ծաղիկ, ոչ կակուղ հող և ոչ փափուկ խոտ. միայն տեղ տեղ գտնւում էին վայրի վարդի թփեր, որոնք աշունքը իրանց տերևները թափել, ցուրտ ու չոր քամուց չորացել էին: Բլբուկների հանդատարաններն ու օթւանները մարդկային ձեռքերից փախչելով այդ անմատչելի ժայռերում պատսպարւել էին և երբ մեզ իրանց կշտով անցկենալիս տեսան, իրանց վշտերը նորոգւած, սկսեցին միայն իրանց բնատուր սրածայր զէնքերովը պաշտպանւել և ասղանման փշերով երբեմն երբեմն մերկ սրունգներս այնպէս էին խայթում, որ կարծում էի թէ արիւնըս ջրի նման հոսում էր: Այդ դառը կսկիծները հերիք չէին, երբեմն երբեմն Կակոսը թռչկոտելիս հաւասարակշռութիւնը կորցնում էր, և այնպէս դէս ու դէն կռանում, որ կարծում էի թէ՛ էն էր, զլորւելու էինք մինչի անդունդը: Այդ բոպէին սիրտս այնպէս էր թրթռում, այնպէս էր բաբախում, այնպէս ուռչում, որ կարծես ուղում էր ծակել կուրծքս և դուրս գալ:

Բայց այն ի՛նչ զարմանալի ոյժ էր ստացել Կակոսը, այն ի՛նչ սիրտ էր, այն ի՛նչ կրակ ու բոց, այն ի՛նչ աշխոյժ: Կարծես երկա-

Թից լինէր նորա ոտքերը, պողովատից նորա ծնինները: Ո՛չ կանգ առնել, ո՛չ չորս կողմը նայել, ո՛չ հանգստանալ, ո՛չ մտածել, ո՛չ վախել, ո՛չ պլստել, ո՛չ սխալել, ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր արդելում մթումը իւր ուղին կորցնելու կամ նպատակից շեղւելու: Նա էլ սաստիկ տաք էր, բայց սովորականից բարձր չէր շնչում: Գլխից շոգին բարձրանում էր՝ բայց չէր քրտնում: Մինչև իմ մէկ անգամ աչքերս Թերթելը՝ նա տասնեակ քայլեր էր փոխում, մի՛նչև իմ մէկ հետ շնչելս՝ նա սարեր էր անցնում: Այն էր քաղաքից բաժանւել էինք, մէկ էլ ի՛նչ տեսնեմ, Կարմիր-Ժայռերում—Արնոտ քարափի մէջն էինք, քաղաքից երեք ժամ հեռու:

Ուղիղ որ արիւնոտ էր քարքարոտը և արիւնի հոտը մտնելով մարդու քիթը, ակամայ գգում էր սպանդանոցների զարշահոտութիւնները: Նուտով հեռացանք այդտեղից էլ և ահա ոչ շատ հեռու երևում էին Սև-Խաչ աւերակ շէնի կիսակործան եկեղեցին և փլփլկած բերդի աշտարակները: Հէնց այն էր, մտածում էի Թէ գիշերը այդ գիւղում մի քէհի տանը կը հանգստանանք, մէկ էլ Կակոսը ժայռի վերևից վայր մի երկայն ճեղքից ներս մտաւ մի մուլթայր: Ուզում էի ասել Թէ՛ Կակո՛ս, վախենում եմ, գնանք գիւղ, հեռանանք այս քարայրից, բայց կարծես Թէ բուկս սեղմում էին, ինձ խեղդում, ձայնս կոկորդիցս չէր դուրս գալիս: Այդ այրումն էլ կարծես Թէ սատակած շան հոտ կանգնած լինէր. ճիշդ նմանում էր տաք քուրսու կամ Թոնրի մէջ դրած ծծումբի ծխին, որտեղ բորոտներին են նստեցնում առողջացնելու համար: Ներս քաշածս շնչից նւաղում էի, արտասուները աղբիւրի պէս աչքերիցս Թափւում էր: Որչափ որ սեղմում էի բերանս ու քիթս, բայց անհնար էր, զգւելի շոգին կուլ էր գնում: Կակոսը այստեղ էլ շարունակում էր իւր արագ քայլերը: Սկզբումը մթումը ես ոչինչ չէի տեսնում, բայց վերջապէս նկատեցի, որ նորա քայլերը հեռու կրակի բոցի նման պլպլացող լոյսի կողմն էին ուղղւում: Որչափ որ առաջ էինք գնում, լոյսը աչքան խոշորանում և պարզւում էր:

Մէկ էլ ի՛նչ տեսնեմ, մի ահուկի գազան, որի աչքերից, քիթի ծակերից, լափն բերանից երևում էին նորա ներսում վառւած սուկալի կրակի բոցերը: Նա մթումը կանգնած՝ արձակել էր լոյսը չորս կողմը, աչնպէս որ կարելի էր որոշ տեսնել նորա կազմն ու ձևը:

Դորա մեծութիւնը խելքից ու մաքից դուրս բան էր: Ո՛չ սար, ո՛չ ձոր, ո՛չ աշխարհ, ոչնչով չէր կարելի համեմատել նորա ահռելի մեծութիւնը: Նորա երկու ականջները մեր քաղաքի երկու սարերից բարձր էին, նոցա հեռաւորութիւնների մէջ մեր քաղաքի պէս մի քանի տասնեակ երկրներ կարելի էր տեղաւորել: Այդ երկու ականջներից գոռում-գոչումով, կայծերով ու պէծերով ծուխ էր բարձրանում և այդ պէծերն թափւելով գետնի վերայ, վառում ու մոխիր էին դարձնում ամեն բան: Նորա աչքերից բղխած արտասուէքները խոշոր խոշոր կուլրի և նաւթի նման վառւած, բոնկած վիժում, թափւում էին անդադար փլփլալով: Նա իւր պնէի ծակերից դուրս էր շնչում կրակի բոցեր ամպերի նման խոշոր խոշոր, իսկ ներշնչելը սարսափելի սանդարամետական էր: Նորա ծծած օդի հետ աշխարհից բարձրանում էին սար, ձոր, ծով, չոր, ծառ, ծաղիկ, կենդանի, անկենդան, գազան, անասուն, մարդիկ, վերջապէս ամեն բան և այդ բոլորը փոշու նման նա կուլ էր տալիս իւր ներքին կրակը սաստկացնելու համար: Պարզ տեսայ, թէ ի՞նչպէս կուլ գնացին իմ մէկ քանի ընկերներս՝ Մազմանեց Գարանը, Նալբանդենց Փեփրոնը և Էլլարենց Մարիամը:

Այս որ տեսայ, մազերս փշաքաղւեցին ու կասկածներ ծնան իմ արտում: Մտածում էի, չը լինի՞ թէ Կակոսը իմ ձախակողմեան դէն է, որ Կակոսի կերպարանքով ինձ դժոխք է առաջնորդում: Այս բուպէական սոսկումիս միջոցին ո՞ւմ կարող էի զիմել: Միայն այսքան ղիտեմ, որ նւազած ու նւազած ձայնով ամեն ուժս հաւաքած՝ — Յիսուս, Մարիամ — ասելուն պէս, Կակոսը բերանքավար գլորւեց, փշուր փշուր եղաւ: Անհամարձակ աչքերս բարձրացրի տեսնեմ՝ որ գազանը չը կայ: Եւ դարձայ, տեսնեմ՝ այրի դրանն եւմ գտնուում: Սոսկումիցս էլ չը մնացի, դուրս եկայ: Կանգնած էի ժայռի եզերքին: Ճար չը կար, ճանապարհ չը կար, թե էլ չ'ունէի, որ թռչունի պէս ուղած տեղս թռչէի: Ետեւ՝ սարսափելի դժոխային հուր, առաջս՝ ուղղահայեաց ժայռոտ կողերով անյատակ ձոր ու ջուր: Ակամայ աչքերս երկինք բարձրացրի, (ինչպէս ամեն յուսահատուած անում է), այս անեկանելի դրութիւնից ազատւելու համար օգնութիւն խնդրեալ:

Երկինքն ողորմեց: Տիրամայրը անարժանիս վերայ գլթալով՝ ի-

ջել էր հանդէպի լերան գլուխը և ողջ սարը լուսոյ շաւղով փայլում էր: Նա վարդազոյն շապիկ էր հագած և ոսկեշող քօղ էր գցել գլխից մինչև ոտքերը: Դէմքը հրեղէն լուսով լուսաւորւած էր և թւերը կարծես տարածել էր մեղաւորիս գրկելու: Ձւածև ճառագայթաւոր մի լոյս շրջապատել էր նորան և այդ լոյսը անդրադարձել էր ձորի յատակից անցնող պարզ, հայելանման վտակի վճիտ ջրում: Ոչ մի ձայն չէր համարձակում բարձրանալու. լուել էր մինչև անգամ ձորի զեփուռը և կարկաշատ գետակը: Սարերը անշարժ համբար տալիս էին իրանց երկրպագութիւնը և կապոյտ երկնքի աստղերը աւելի ու աւելի սաստկացրել էին իրանց լոյսը՝ հանդիսի գիշերը շքեղացնելու: Ել չը զիմացայ, կարծես մէկը ինձ սիրտ տուց թռչելու, ընկնելու նորա ոտքերը: Այն էր կռներս տարածեցի, ոտքերս կտրեցի հողից, մէկը գօտիիցս ամուր բռնեց: Գլուխս ոլորեցի՝ տեսնեմ մի անմեղ հրեշտակ, գլուխը բաց, թւերը տարածած, մի ձեռին սուր, միւսում վահան, մի ոտքը գօտիս անցկացրած, միւսը օդում ծածանելով ինձ հանկարտ իջեցրեց ձորը, մինչի գետի ափը և կանգնեցրեց մի մեծ ապստամբի վերայ:

Իջնելիս մտածում էի հարցնել թէ՛—ո՞վ ես, այս ի՞նչ հրաշք է. բայց վախիցս շարժելու իսկ անկարող էի: Նրբ հանգստացայ քարի վերայ, ետ դարձայ հարցնելու, տեսնեմ, որ նա արդէն հեռացել էր: Միայն նա հասկացաւ իւր երկնային զօրութեամբ իմ միտքըս և այս խօսքերն արտասանեց ու աներևութացաւ.

—«Անարատ յղացեալ, ամենօրհնեալ Սուրբ Կուսի ետեւից գնա՛»:

Չոքեցի ապստամբի վերայ, աչքս բարձրացրի Տիրամօր կանգնած լերան գագաթը և սկսեցի «Ողջոյն քեզ Մարիամն: Նրբ երկըրպագեցի ու կրկին գլուխս բարձրացրի, տեսնեմ բիւրաւոր հրեշտակներով, աննկարագրելի լուսոյ ամպերով բարձրանում էր երկինք բազմելու իւր աթոռը՝ իւր սիրելի Որդու մօտ: Նրբեմն երբեմն ողորմելի ու զթած աչքերը իջեցնում էր երկրի վերայ, համր բարբառով կարծես ասում էր մարդկանց.— եղէ՛ք անմեղ և անարատ, որպէս զի վայելէք յաւիտենական փառքը: Հետզհետէ անմահական լոյսը փոքրացաւ, աներևութացաւ և նորա տեղը մնաց լուսոյ աստղը: Անգիւտ գանձը աչքիցս կորցնելուց յետոյ, երբ չորս բոլորս նայեցի, կրկին տեսայ խաւարը և վտակը, որ կարկաշտով խփում էր կանգ-

նաճս ժայռին ու անցնում: Բարձրածունի չոքած գոհութեան աղօթքս անելուց յետոյ, երբ բարձրանում էի սահեցայ, ընկայ ջուրը: Այդ սոսկումից զարթնեցի արիւն-քրտինքում կորած, աչքերս բաց արի, ինձ կողինքումս գտայ: Դուք այդ րոպէին տանն էիք, մնացեալը տեսաք:

ԺԹ.

ՀԱԼ ՈՒ ՄԱՇ

Տիրուհու այս խոստովանանքից յետոյ Լուցիա խանումը բոլորովին մոռացաւ Կախոսին և տէր-Կարապետի խորհրդի համաձայն ուշքը դարձրեց Դաւթի վերայ: Տիրուհին մինչև վերջը մերժեց մօր խնդիրքը և իւր վանք մանելու հաստատ մտադրութիւնը յայտնելով, կամաց կամաց սկսեց ձեռք քաշել աշխարհային վայելչութիւններից: Սորա այս մտադրութիւնը Լուցիա խանումին սոսկացնում ու ցնորեցնում էր: Հայ մօր համար որդին տան օճախն է, սիւնն է, թշնամու առաջ աղեղն ու վահանը, տէգն ու սուրն է, իսկ աղջիկը, դառն րոպէներում, ցաւի ու վշտի ժամերում, միակ մխիթարիչն ու սփոփիչն է կամ ամենաազդու սպեղանին:

Շատ մայրեր իրանց տառապանքները իրանց աղջկայ տւած քաջաբերութիւններով համբերութեամբ տարած ու մոռացած են: Հայ մօր անշահասէր,՝ ամենահաւատարիմ և ամենասերտ վշտակիցն ու ցաւակիցը՝ աղջիկն է: Տղաները շատ անգամ մոռանում են, յաճախ երես շուռ տալիս, անզգայանում, բայց աղջիկները լսւ գիտեն նորա յարգը և ցաւերի ու խոցերի դեղը: Լուցիա խանումը մխիթարել էր մօրը և յոյս ունէր աղջկանից փոխադարձն սոսանալու: Բայց Տիրուհու օտար աշխարհը գնալու և վանք քաշելու մտադրութիւնը կտրում, մարում էր այդ յոյսը: Փո՛ւշ աշխարհ...: Մարդու մտքից ինչե՞ր չի կարող անցնել: Այս մտքերը Լուցիա խանումին հալում, մաշում էին: Օրէ օր նա բարակ էր մանում:

Տիրուհին նոյն տեսիլքից յետոյ հաստատ միտքը դրեց մոռանալ Կախոսին: Բայց սէրը հանաք-մասխարութիւն չէր: Ամիսներով շարունակ սիրել, երազել, մտածել, երևակայել միմիայն սիրոյ առարկան՝ Կախոսը և մի անգամից մոռանալ:

Ինչպէս ասում են, հոգու հակառակ սատանան էլ անդադար Տիրուհու սրտի մէջ պատկերացնում էր Կակոսին: Տիրուհու համար ամեն շուք, ամեն շուկ, ամեն ձայն, ամեն ձուկ, քսքսոց, փախոց՝ Կակոսին էր: Գիշերներն էլ նորան էր երազում: Աղօթքի ժամանակն անգամ Կակոսը խանգարում էր նորա «հայր-մերն ու ողջոյնը»: Որչափ աշխատում էր հեռացնել իրանից այդ ակամայ իրան տիրապետող անվերջ երեւակացութիւնները, այնքան հալւում, մաշւում ու նւազում էր: Զուր աշխատում էր սթափւել այդ սիրոյ թմրութիւնից, զուր կորցնում էր իւր ոյժն ու սպառում արիւնը: Շատ ու շատ տկար էր Տիրուհին յաղթելու բնական պահանջին: Իւր յամառութիւնովը թառամեցրեց իւր գոյնը, թափւեց վարդագոյն այտերը, ընկան խոշոր աչքերը խոր փոստում, մարեցան լոյսի փայլփմունքը, կուչ եկան աչքի պոչերը, երկարելով երկարեցին թերթեւունքները, կապուտըրւեց ճակատը, սրացաւ քիթը, խորշոմեցան այտերը, թափւեցին ծամերը, կուզը դուրս եկաւ, ճոնները ծուեցին, մէկ խօսքով՝ գլխից մինչև կրնկները տիրեց ցաւը: Թէ միշտ կողկնքում էր, ոտքի վերայ էլ չէր: Ներս թէ դուրս՝ շալը ուսերից վար չէր գալիս:

Շատ անգամ նստում էր լուսամուտի առաջ, աչքերը պաղած մօտիկ էր տալիս կշկշալով վազող գետի վերայ. սահանքները, ալիքները, պղպջակները, քարերի վրայից փոշիանման վազող կաթիլները զրաւում էին ժամերով նորա հանդարտ հայեացքը: Քարերի, կղզիակների շուրջը և ափերի մօտը բուսած կանանչները նորան մտածութիւնների մէջ էին դրում: Գետի ալիքների հետ գնացող ծեղերն ու տաշեղներն նորա հայեացքը տանում էին ու հեռացնում քաղաքի հեռաւոր ծայրը, որոնց հետ ուշքն ու միտքը գնում հասնում էին մինչի անծանօթ ծովերը: Արեւ իւր առաջւան պայծառ լոյսը չունէր Տիրուհու համար, ճառագայթները չէին հասնում մինչի նորա սառած սիրտը, լուսինը պահւել էր մութ ամպերի ետեւը և աստղերը հանգել: Օգն էլ այն քաղցրութիւնը չէր տալիս նորա թոքերին, չէր զլարթացնում նորա ղէմքը, քամին նորա սառած ճակատն էլ չէր շոյում և սև սև մազերը ծածանում: Թառամել էր վարզը շատ կանուխ, առանց սոխակի ձայնը լսելու և նորան իւր թարմ թփերում ընդունելու:

Այս զրութեան մէջ յաճախ լեզուին էր տալիս ու ցաւերը ալիք-

ներին յանձնելով՝ տար աշխարհներ էր ուղարկում: Մեղմ մոմունջները, որ զողողալով դուրս էին դալիս նորա շրթունքներից, լուսամուտի վանդակների ծակերից դուրս թռչելով, կորչում էին անհուն եթերի մէջ: Միմիայն երբեմն այրւած ու խորովւած սրտի խորքերից ձեղքելով ու մոնչելով դուրս եկած ախտերն քամիների հետ դետի միւս ափն անցնելով՝ լուսամուտի գոգում նւաղած մի անձի ականջներին թնդանօթի բոմբիւնի պէս խփում, ջիղերը մորմոքում և հին ցաւերը նորոգում էին:

Մերթ թմրութիւնը կոխում էր վերան և երևակայում էր իւր կշտին նախկին սրտի սիրածին, խօսում էր հետը, համբուրում էր նորան, գգում ու շոյում: Այտերը կարմրում էին, աչքերը ցլում, հրճւում ու ծիծաղում: Շարժում էր գլուխը, ձեռքերը և ոտքերը, սիրտը սկսում էր սաստիկ բաբախել... մէկ էլ նւաղում էր: Այս զրութեան մէջ երբեմն լուսամուտի դռից գլորւում էր բազմոցի վերայ, երբեմն էլ քովիները օգնութեան էին հասնում ու վրան ջուր սրսկում, ուշքի էին բերում: Կարճ խօսքով, Տիրուհին մեռած էր, թաղած չէր:

Ի.

Վ Ա Ն Ք Ի Դ Ո Ւ Ռ Ը

Դաւիթը վաղուց ատելի էր Տիրուհուն, բանտարկութիւնից յետոյ էլ արհամարհելի դարձաւ: Քանի որ լսում էր, թէ իւր ձեռքն է ուզում այդ բանտից փախածը, ողջ մարմնով սոսկում էր ու սարսուում: Նշանելու խօսակցութիւնները իրանց տանը դադարել էին և Դաւիթը շահասիրական հաշիւներով շարունակում էր մտնել ու ելնել Անգերենց տունը: Անցան օրեր, անցան ժամանակներ՝ վարդապետը իւր խոստումը կամայ կամ ակամայ չը կարողացաւ կատարել:

Դաւիթը իւր երևակայած հաշիւներին աւելի շատ էր սիրահարւած, քան թէ Տիրուհուն: Նա, հազարաւոր ոսկիները մակաբերելիս՝ համարեա գժւում էր և մի ահաւոր տան կործանման սպասելով, փառաւոր ապահովւած ապագայի յոյս ունէր, որը չէր կարողացել ձեռք բերել ոչ իւր ճակատի քրտինքով, ոչ թւերի ուժով, ոչ խորամանկութեամբ և խաբէութեամբ և ոչ էլ խարդախութեամբ: Նրբ

աչքի առաջ էր բերում իւր ժառանգելիք անհամար կայքն ու կայանքը և իշխանավայել՝ ապարանքները, մտածութիւնների մէջ խորասուզւում և ապագային դրանց կառավարելու ու արժանաւորապէս վայելելու ծրագիրներ կազմում:

Այս դեռ հերիք չէր. Դաւիթը մտքով հեռանում էր աւելի և աւելի հեռու: Նա ինքն իրան խօսում էր:—Լուցիա խանումը ունի ժառանգութիւն հարիւր քառասուն հազար լիրալի. բարակացաւ որդու բաժինը դուրս գալուց յետոյ, իրան կը մնար երեսուն և հինգ հազար լիրալ: Դորանով մտածում էր, որ դժւար գլուխ կը գան իւր նպատակները: Ելի մի այդքան և աւելի գումարի կարիք կար: Եթէ շուտով ընդհատէր Մարտիրոսի կեանքը՝ այն ժամանակ կը հասնէր բաղձանքին. բայց այդ կէտը մութն էր և ժամանակն՝ անորոշ:

Դիտում էր, որ օրէ օր նւազում էր այդ երեխան և բժիշկների անօգուտ դեղերն ու փորձերն մօտեցնում էին նորա օրհասը: Բայց, ասում էր Դաւիթը, կարող է պատահել, հիւանդութիւնով երկար ու շատ տարիներ ապրել: Մարտիրոսը տարւաջ մէջ ինն ամիս կողինքն էր ընկած: Տասնութ զարունք էր տեսել, բայց կեանքի մէջ տասնութ անգամ կանանչ դալարների մէջ չէր նստել: Մանկութիւնից դորա համար կարւած շորերը անտիրական որբեր էին մաշել, եփւած կերակուրները՝ աղքատներն ու տնանկները կերել: Մի դառն պատիժ էր ու անտանելի վիշտ իւր ծնողների համար: Բայց քանի որ շնչում էր ու շարժւում, նա էր օրինաւոր ժառանգորդը, կամայ ակամայ հարկ էր նորան հպատակել:

Բաւական չէր Մարտիրոսի պատճառով ծնողների քաշած վիշտն ու տառապանքը, սորա վերայ աւելացել էր և Տիրուհու հալ ու մաշը: Տիրուհին մօրը յայտնել էր իւր վերջնական վճիռը, որ մեռնելը նախապատիւ էր համարում Դաւթի հետ պսակելուց: Լուցիա խանումը իւր աղջկայ այս որոշումը փոխել տալու ստիպողական միջոցներ գործ չը դրեց, յոյսը ապագայի փոփոխութիւնների վերայ դնելով՝ սպասում էր: Դաւթին էլ անուղղակի կերպով համարձակութիւն չէր տալիս խօսք ուղեւ: Տէր-Վարապետի միջոցով հազորդում էր Դաւթին, որ ինքը տւած պրծած է և աշխատում է աղջկանը համոզելու: Դաւիթն էլ այս յուսով սպասում էր հասնելու իւր երեւակացած բաղձանքներին:

Տիրուհին անփոփոխ միշտ իւր որոշման վերայ հաստատ մնաց. ատեց Դաւթին անընդհատ, բայց իւր ուշքն ու միտքը չէր բաժանուում Կակոսից: Դատողութիւնը բնազդման չէր կարողանում յաղթել: Սիրել էր ու անկարող էր ետ մնալու այդ սիրուց, թէև իրան յայտնի էր, որ այդ սէրը պիտի կրճէ իւր կուրծքը՝ դուրս գալ և իրան յաւիտենական հանգիստը իջեցնէ: Նաու անդամ աշխատում էր մոռանալ, ուզում էր հեռացնել իւր մտաւորական տեսութեան առաջից այն պատկերները, այն տեսարանները, որտեղ Կակոսը պաշտելի և պաշտողի դեր էր կատարել, բայց զուր էին անցնում իւր ջանքերը: Կակոսի տիպը, ձեռքերը կրճքին շարած, ոտների տակը ծունկ չոքած աղերսելիս՝ միշտ ամեն ակնթարթում նորա երևակայութեան մէջն էր: Երբեմն Տիրուհին այն ճանսպարհների վերայ էր դարձնում աչքերը, որտեղից յաճախ անցել էր Կակոսը իւր ընկերներով ու բարեկամներով ուռած, փքլած, հպարտացած իւր նազելու սիրովը, և այժմ այդ կողմերը աչքերին այնպէս էին թւում, իբր թէ Կակոսը զջլոտած, նիհարած, չամթից ընկերներին չ'երևալու համար պատերի տակն պահ էր մոնում: Այդ զգացումների մէջ երբեմն զոռում ու ճշում և սթափում էր:

Տիրուհին երկար այս ցաւերը չը կարողացաւ տանել, սաստիկ նիհարութիւնից ջղային ցաւեր ունեցաւ և սկսեց մարել: Առաջին անգամին սարսափեցին ծնողները, բայց վերջը վարժեցին. բարեբաղդաբար մարելը թոյլ տեսակից էր և երկու րոպէից աւել չէր տևում: Առաջ լացի նման ծիծաղում էր, արտասուենքը թափւում ակունքներից, յետոյ թւերն ու սրունգները ձգւում ու տատանւում էին և ամբողջ մարմնով դողում էր, հեռզհետէ նւաղում. շուտով սթափում և այլանդակաբար աչքերը բաց անելով՝ շուրջը մտիկ էր տալիս: Սկզբումը ուշ ուշ էր պատահում, վերջը սաստկացաւ և երեք օրը մի անգամ բռնում էր:

Հաճի Թաթոս աղան, նամանաւանդ Լուցիա խանումը, ցաւերի ու տանջանքների մէջ տապալւում էին, յուսահատ դիմում էին բժիշկների, սափրիչների, պառաւ կանանց, բայց ոչ ոք կարողացաւ օգնել: Զարկեցին, բաղխեցին ամեն տան դուռը ու դատարկ դարձան: Մայրական գութը ամեն տեսակ զիջումն անել տւեց Լուցիա խանումին: Սա իւր խոստովանահօրից զազտնի, դրացիներից թաղուն

Շէինոց գիւղի մօլլէն կանչել տւեց տունը: Մօլլէն թասին նայելուց և երկար ժամանակ հիւանդին հոտաւէտ ծխերի մէջ նստեցնելուց յետոյ, թուղթ ու գիր գրեց, կախեց հիւանդի վզից, և հաւատացնելով, որ այլ ևս զւերը նեղացնելու չեն տառապեալին՝ լաւ վարձատրութիւնով հեռացաւ: Մօլլի աշխատանքն էլ զուր անցաւ:

Աշնան վերջերը Եւրոպայի նշանաւոր բժիշկներ էին եկել Իլիջէի ջերմուկները քննելու: Սոցա համբաւը տարածւել էր ողջ նահանգում և ամեն կողմերից հիւանդներին, ցաւազարներին, ակտաւորներին սխեցին տանել Իլիջէի ջրերը: Բժիշկները լաւ գործ ունեցան և ճշմարիտն ասած՝ շատերին էլ օգնեցին: Շատերն էլ ջերմուկների օգնութեամբ առողջացան: Այդտեղ տարան նոյնպէս Մարտիրոսին ու Տիրուհուն: Բժիշկներն էլ չը կարողացան օգնել Անդերենց հիւանդներին, և յուսահատ ծնողները տուն էին վերադարձնելու իրանց մեղքերի պատիժները:

Իլիջէում գտնուում էր «Անարատ Յղութեան քոյրերի» ամառանոցը, որտեղ հաւաքւում էին ամառը սկարութիւն ունեցող կոյսերը: Փոքրիկ ծառատանի մէջ գտնուում էր երկյարկանի կոկիկ մի տուն, որի ներքևի մի սենեակը յատկացրած էր մատուռի համար, որտեղ ժամու պատարագ էին մատուցանում: Այդ օրերը Տրապիզոնից երկու կոյսեր էին եկել այդ ամառանոցը, որոնց հետ գտնուում էր ղեղնած ու նւազած մի նորընծայ վարդապետ: Ամեն օր Լուցիա խանումը Տիրուհու հետ գնում էր մատուռը պատարագ տեսնելու: Կոյսերը շատ անգամ սոցա վեր էին հրաւիրում մի մի բաժակ կաթնով զաչֆաչ խմելու: Երբեմն էլ Տիրուհին տանը նեղանալով՝ զալիս էր կոյսերի մօտ ժամանակ անցկացնելու: Մեծ քաղաքների մարդիկ փոքրիկ տեղերում իրար հետ աւելի սերտ յարաբերութիւն են կապում:

Մարտիրոսը այդ օրերը մրսել էր և սաստիկ ջերմութիւն ունէր: Լուցիան բոլորովին Մարտիրոսի հոգսերով էր և, իւր տանջանքները Տիրուհուց ծածկելու համար, նորան հեռացնում էր միշտ իւր մօտից: Տիրուհին համարեա տասն և հինգ օրւայ ազատ ժամանակները կուսանոցում անցկացրեց: Միշտ իւր հետ կարելու գործ էր տանում և երկու թելից աւել չէր կարողանում կարել: Խօսակցութիւնով էր անցկացնում ժամանակը և նորա հարցասիրութիւնը գոհացնում էր կոյս Մարթան:

—Քո՛յր իմ, ասաց մի օր Տիրուհին, ձեր կենդրոնական վանքում վարժարան էլ ունի՞ք:

—Է՛հ, ի՞նչ էք ասում, օրիո՛րդ, մեր ուսումնարանը իւր նմանը չ'ունի Կ. Պօլսում: Մեր մայրապետների առաջնորդութեամբ կուսացուների ոսկեթելերով կարած ձեռագործները Եւրոպայի թագուհիներին նւէր են ուղարկում: Անցեալ տարի թագաւորազուն մի իշխան իւր տիկնոջ հետ մեր վանքն այցելեց: Ես դեռ այնտեղ էի: Մի մետաքսէ պատի գորգի խիստ շատ հաւանեցին, որը մեծ-վեղիրին նամազլուղի համար էինք գործել, բայց սխալմամբ վերան երկու թւնիկի բանաւ լինելով, (կենդանու պատկերով գորգի վերայ մահ-մեղականները չեն աղօթում), մի ուրիշը գործեցինք, ուղարկեցինք ու այդ մնաց: Մեր մայրապետը խնդրեց, որ բարեհաճեն վանքի կողմից այդ գորգը չիշելիք ընդունեն: Նոքա տարան, բայց գիտե՞ս վանքը որքան նշանաւոր բարեկամներ ունեցաւ և ի՞նչ աստիճան բարձր անձերի սիրտը շահեց: Նրեք ամիս յետոյ վանքին երեք հարիւր ոսկի էին ուղարկել, որով մի կղպակ գնւեց Կ. Պօլսի Բէզէզթէնում, որ վանքին տարին երեսուն ոսկի մօտեք է բերում:

—Այդպիսի մեծ հիւրեր շա՞տ են գալիս:

—Ի՛նչպէս չէ: Տարին հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ, նւիրալներ, բէզեր, իշխաններ, դքսեր, մարքիզներ պատուում են մեր կուսանոցը:

—Ո՞րքան կոյսեր կան ձեր միաբանութեան մէջ:

—Շատուոր չենք, դեռ նոր է բացւած մեր ուխտը: Քառասուն և հինգ հոգի ենք, բայց պատրաստաւ տասն և երկու օրիորդներ էլ կան, որ առաջիկայ դեկտեմբերի իննին պիտի ուխտեն:

—Ա՛խ, երանի թէ մայրս ինձ ազատ թողնէր, ես էլ մի օր կարողանայի այդ սև շորերը հագած, վարդարանը կուշտս կախած՝ ձեր վանքին անդամ կոչւելու:

—Մա՞յրդ, մա՞յրդ. մի՞թէ նա հակառակում է ձեզ: Աստուած մի՛ արասցէ: Օրիո՛րդ, նա աշխարհին քարոզում է՝ սրբութիւն, ջերմեռանդութիւն, սէր և անձնուրացութիւն Յիսուսի և Նորա «ամենօրհնեալ անարատ յղացեալ մօր» համար, մի՞թէ կարծում ես, որ քո վանք մտնելը նորան հոգւով չը պիտի մխիթարէ:

—Շատ անգամ խնդրել եմ, աղաչել, պաղատել, լացել, կոծել, ձեռքն ու ոտքը համբուրել. բայց զո՛ւր, ոչնչով չեմ կարողացել նո-

րան կակդացնել, միշտ սատուել է, միշտ բարկացել և օրերով տրտմել ու տխրել իմ կամակորուժեան վերայ:

—Ո՛ր, օրիորդ, ո՛չ, սխալուում ես: Մայրդ աչքի առաջ ունենալով քո ղեռահասութիւնը և մտածելով, որ ղեռ չես մտած այն տարիքը, որտեղ կարելի է առողջ դատողութեամբ վճռել այսպիսի մի ծանր հարց, աղայական ցնորքների է վերածել քո խօսքերը և փորձել քո հաստատամտութիւնը: Բայց մի՞թէ կարծում ես, որ մայրդ կը փոխէ յաւիտեականութիւնը այս փուճ աշխարհի ունայն փառքերի հետ և քեզ կը խնայէ մեր լամենօրհնեալ անարատ յղացեալ մօրը» որդեգրելու:

—Քո՛յր, էլ ի՞նչ մեծ փառք պիտի ցանկամ աշխարհումս: Իմ աշխարհը անցաւ և ես միայն հոգեւոր զբաղմունքներում պիտի դռնեմ իմ միտիթարութիւնները:

—Եթէ հաստատ սրտով ցանկանում ես, ուրեմն կոչումն էլ ունիս և կը հասնես բաղձանքիդ:

—Ահա՛, ո՛րքան ժամանակ է, որ այդ մտադրութիւնը ունիմ:

—Քէ բարի է, Աստուած կատարէ, օրիորդ:

—Ամէ՛ն, ասաց քոյր Մարթան:

Լուութիւնը տիրեց մի քանի վայրկեան:

—Օրիորդ, ասաց քոյր Մարթան, որքա՛ն մեծ կը լինի մօրդ ուրախութիւնը, երբ մի օր յանկարծ քեզ այս կուսական քօղի տակ տեսնէ: Ուրախութիւնից խելքը պիտի թռցնէ և մայրական ջերմ համբոյրներով ծածկէ երեսդ: Ճասը տարի ես մօրս չը տեսայ: Նա էլ սկզբում շատ դէմ կացաւ իմ վանք քաշելու: Բայց երբ ինձ մեր Անկիւրի քաղաքում վանատուն բանալու ուղարկեց զերերջանիկ հայր Հասունը, զնացի ու մօրս տեսայ. նորա ուրախութեանը չափ չը կար: Բոլոր իմ ծանօթ աղջիկները, որոնցից շատերն արդէն մայրեր էին դարձել, ինձ երանի էին տալիս: Երկու օրւայ աշխարհի դառնութիւնների հետ ինչի՞ կապւենք:

—Մայրդ որ համաձայն չէր, ի՞նչպէս զնացիք:

—Դրանից էլ հեշտ բա՛ն: Մի կոյս էր եկել մեր քաղաքը, որ երկու աղջիկ տանէր Վ. Պօլիս՝ վանքը: Նա էլ խօսք մէկ արի այդ կոյսի հետ, զնացի մութն ու մութը ու, նոցա կառքի մէջ տեղաւորւելով, ձանապարհ ընկաց: Աստուած կանչել էր, ամեն կողմից էլ

յաջողւեց, ես մտայ վանքը, պատրաստուեցի, ուխտեցի և բաղձանքիս հասայ:

—Քեզ տարան, բայց գուցէ ինձ տանող չի լինի:

—Վանքի ղուռը բաց է մեր «ամենօրհնեալ անարատ յղացեալ մօր» գիրկը ղիմաւորողների համար: Յանկացողները ամեն օգնութիւն կը գտնեն:

—Ինձ չէ՞ք կարող ուղարկել, ասաց դողալով Տիրուհին:

—Ինչի՞նչ, երբ որ կամենաս:

—Նս միշտ պատրաստ եմ, կարմրելով ասաց Տիրուհին, ղուռե՞րբ կարող էք ուղարկել:

—Մենք շուտով ծանապարհ պիտի դուրս գանք:

—Ե՞րբ:

—Վաղը կամ միւս օրը:

—Ուրեմն միասին գնա՞նք:

—Եթէ ցանկանաս, տեղ շատ ունինք:

Տիրուհին բորբոքւեց և սիրտը սաստիկ բաբախում էր: Նորա երեւակայութիւնը թուաւ հեռու տեղեր և շրթունքները չէին շարժւում խօսելու: Քոյր Մարթան գնաց երկու, երեք սրահներ բերեց, հոտոտեց և հոտոտել տւեց Տիրուհուն: Մի քիչ լցրեց այդ սրահներից բուռը, արորեց Տիրուհու ճակատը և քունքերը: Տիրուհին ուշքի եկած, խեղդաւծ ձայնով ասաց.

—Քոյր, շատ շուտ ինձ այդ վանքը հասցրէք:

—Շա՛տ բարի, շա՛տ բարի, համբերէ այս իրիկուն, վաղը արշալոյսին կրկին արի՛ աչտոեղ և ծանապարհ դուրս գանք:

—Լա՛ւ, ես կը գամ շատ վաղ:

—Գիտե՞ս, օրիո՛րդ, ասաց քոյր Մարթան, մօրդ նեղութիւն մի՛ տալ, թող չ'իմանայ մինչև մեկնելդ ու վանք հասնելդ: Յետոյ կը գրես վանքից, որ քո փափագիդ և իրան բաղձանքին հասար: Այն ժամանակ ամեն բան կը մոռանայ և միշտ աղօթող կը լինի քեզ համար, որ մեր «ամենօրհնեալ անարատ յղացեալ մայրը» քեզ իւր շնորհքների մէջ պահէ: Նամանաւանդ, որ նա արդէն շատ նեղութիւն ունի այս օրերս ինամելով եղբօրդ՝ Մարտիրոսին, թող նորանով զբաղւի և շուտով քեզ մոռանայ, որպէս զի թեթեւանայ իւր բեռը:

—Շա՛տ բարի:

—Ոչնչի հոգ մի՛ քաշիլ, ամեն բան պատրաստած է մեր «ամենօրհնեալ անարատ յղացեալ մայրը» իւր սիրելիների համար: Դու միայն սովորական ժամից մի քիչ շուտ մատուռն արի՛:

Իլիջէի գալմագամը առաւօտը ժամի տասին իւր ձիաւոր ոստիկաններն Պարխար լեռների կողմերը ուղարկեց անցնող ու դարձող լազերին քննելու ու փնտռելու փախցրած մի քրիստոնեայ աղջկայ: Ամեն տեղ ասում էին՝ «անպատճառ լազերը տարան»:

Այդ օրը լազերը իրանց էշերի կարաւաններովը անցան դաշտից, մտան իրանց ձորերն ու անտառները՝ անհետացան: Սովորական երեւոյթ էր աղջիկ փախցնելը, էլ ո՛ւմ մեղքը կարելի էր առնել: Տիրուհուն փախցրել էին:

(Կը շարունակւի)

ԵՐԳ ԵՒ ՄԵՏԱՂ

ԱՐԾԻՒԵԱՆԻ

Երգիչը քեզ երգ նըւիրեց,
Մեծատունը — իւր ոսկին.
Երգիչը քեզ «կեանք» անւանեց,
Մեծատունը — «սիրուն կին»...

«Տո՛ւր ինձ ձեռքդ» — հարուստն ասաց —
«Իմ ողջ գանձը քեզ պարգև».
Իսկ երգիչը սիրուց տանջւած՝
Միայն ողբաց քո առջև...

Բայց դո՛ւ, զաւակ փարթամ կեանքի,
Երգչի երգը մերժեցիր
Եւ քո սիրտը ժանգ-մետաղի
Խաւար փայլին զոհեցիր...

Մօսկւա. 8 ապրիլի, 1889 թ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ի Ն

Ա. ՔԱՂԱՆԹԱՐԻ

Մեր առաջ գրած է պ. Յովհաննիսեանի բանաստեղծութիւնների գրքովը՝ տպւած Մօսկալում, 1887 թւականին: Այդ գրքովը լոյս ընծայելուց փետոյ, պ. Յովհաննիսեանը հրատարակել է «Աղբիւր» ամսագրում և Մօսկալի «Հանդէս»-ում մի քանի ոտանաւորներ:

Մենք կը խօսենք միայն առանձին հրատարակւած գրքովի մասին: Ընթերցող հասարակութիւնը կարող է նորան հեշտ իւր ձեռքին ունենալ և, որչափ լսում ենք, հատարակութիւնը բաւականին ուշադիր է եղել փէպի մեր նոր բանաստեղծը: Այդ գրքովից զուրս գրած ոտանաւորների մէջ արդարեւ կան շատ գեղեցիկ տողեր, բայց չեն նշմարւում դեռ աչպիսի նոր գալալիկներ, որոնք անծանօթ լինէին գրքովի ընթերցողին: Ուստի գրքովի մէջ ամբողջած բանաստեղծութիւնների մասին ասածները մերձաւորապէս ճիշդ կարելի է համարել և առհասարակ մինչև այժմ լոյս ընծայւած ոտանաւորների համար:

Ամենքը ողջունեցին պ. Յովհաննիսեանի երեսը, որովհետև վերջապէս տեսան բանաստեղծ, որ ուշադիր է զգացմունքների կեանքին և որին հետաքրքրում են թէ իւր և թէ չըջապատողների սրտի շուղմունքների ելնէջները. կարդացին երգեր, որոնք ակնարկում են ազնւութեան, ոսկի երազների, քաղցր մեղեդիների և վերին թռչնների մասին, որոնցով այնքան աղքատ է մեր առօրեայ անբանաստեղծական կեանքը: Եւ այդ բոլորը — գրւած աղատ դրչով, որ չէ վարանում բառեր գտնելու իւր սրտի զեղմունքը արձանագրելու:

Ընթերցողը կարգաց, զնահատեց և պ. Յովհաննիսեանին ուրախութիւնով ընդունեց մեր սակաւաթիւ բանաստեղծների շարքը:

Շնորհաւորում ենք՝ մեր հատարակութեան մէջ այդ նոր բանաստեղծի դալուստը, բանաստեղծի, որի դասակարգին է վերապահւած, ըստ աւան-

դուժեան, խօսքով թնդացնելու սրտի լարերի ամենանուրբ չարժումները և արձագանք լինելու մեր հոգեկան կեանքի փոփոխութիւններին:

Իսկական բանաստեղծներ մեր մէջ հազւագիւտ են և ալդ պատճառով շատ կարնոր է, որ մենք գիտակցաբար վերաբերենք դէպի այն նոր երիտասարդները, որոնք փորձում են խօսել մեր զգայմունքների, մեր երեւակալութեան աշխարհից:

Ընդունելով պ. Յովհաննիսեանի մոտքը մեր հասարակութեան շրջանները կատարւած և նորա բանաստեղծութեան ընդհանուր արժէքը լաւ կողմից գնահատւած՝ թուլ ենք տալիս մեզ՝ խօսելու մեր առաջ դրած գրքուկի մասին, առանց լանձնաբարականքների:

Մեր չօգտած կը բաժանենք երկու մաս՝ ընդհանուր և մասնաւոր: Առաջինում կը խօսենք ընդհանրապէս պ. Յովհաննիսեանի բանաստեղծութիւնների մասին, որոշելով նոցա որականութիւնը, բովանդակութիւնը և արտայայտելու ձևը: Երկրորդում կը քննենք, իբրև նմուշներ, ոտանաւորների մի ամբողջ շարք, ցոյց տալով նոցա՝ իբրև առանձին գրած քննելի՝ առանձնապատկութիւնները:

I

Պ. Յովհաննիսեանը իւր գրքուկով ողևորւած գրողի տպաւորութիւն է թրջում ընթերցողի վերաջ: Նա խօսում է անդադար, լաճախ կրկնելով իւր զինառութիւնները, առաջարկելով իրան խնդիրներ և դանազան տեսակ նոցա ձևակերպելով: Զը նախելով դուրան՝ ընթերցողը աչնու ամենաչնիւ չէ կարողանում պարզել իւր չարաբերութիւնները դէպի նոր բանաստեղծ և մնում է վերջ ի վերջոյ տարակուսած:

Ոտանաւորների բովանդակութիւնը, նոցա մէջ չափունած բանաստեղծի հալեացքները դեռ պարզ դադափար չեն տալիս մեզ՝ թէ ինչն է իսկապէս պ. Յովհաննիսեանին ողևորողը. ինչն է կազմում նորա ներքին իղձը. թէ ինչ կարելի է սպասել նորանից ապագայում:

Թէև ոտանաւորների մէջ չափունած հալեացքները խառն են, աչնու-ամենաչնիւ փորձենք նոցանից մի քանի եղրակացութիւններ դուրս բերելու: Տեսնենք՝ դիցուք՝ ինչպէս է վերաբերում բանաստեղծը դէպի բաղդը, դէպի երջանկութիւնը: Ոտանաւորների ընթերցումից աչնապէս է դուրս գալիս, որ բանաստեղծը բաղդին չատկացնում է անգործութիւն, փափկութիւն և անգործութիւն: Նա ասում է.

Աչնաղ զգում եմ փարթամ երջանիկ
Գըլըրուելու են իմ կեանքի օրեր,
Աչագեղ կուսը հալեացք չքնադիկ
Պարզում է ինձ և սրբանուէր

Նոճինների տակ պիտ' զլուխըս հանգչի
Նորա մարմարիոն կուրծքին նազելի... (երևս 4)

Այդ տեսակ որոշումներ չատ են կրկնում գրքովկում: Բանաստեղծը շատ մեծ նշանակութիւն է տալիս այդ առօրեայ հասկացած բաղդին— ամեն տեղ հրճանքով է խօսում նորա հրապուրների մասին և նորան իղէալացնում է՝ օժտելով շատ գրաւիչ պարագաներով: Կարծես թէ զգալական կեանքը արդէն շատ հեշտ ձեռք բերելու բան է և կամ չարատե ու մեծարութեան ուրախութեան մի աղբիւր է:— Գեռ շատ վիճելի խնդիր է, թէ իսկապէս որչափ է աշխարհումս լաջողում այնպիսի մի կեանք, որտեղ միայն զւարճութիւններ լինէին, իսկ ցաւերը, առօրեայ հոգսերը՝ բացակայ: Բանաստեղծը տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնը.

Երջանիկ մի օր ես մտածում եմ
Բաղդը չի բանալ երբէք ինձ համար...
Չէ կարող էի և ես բիրտ ուժով
Կամ մի ստորաքարչ շողոքորթութեամբ
Հաշտուել մարդկանց հետ և պատած ոսկով
Հռչակ ստանալ պատուաւոր անուամբ.
Բայց ոչ, չը կամիմ զըլուխ խոնարհել... (երևս 42)

Բանաստեղծը աղպիսով կարծում է, որ երջանկութեան նա կարող է հասնել, եթէ միայն համաձայնի իրան ծախել՝ ուրիշին շողոքորթելով կամ բիրտ ուժ գործադրելով: Եւ որովհետեւ երջանկութիւնը ձեռք է բերում այդ տեսակ, ուստի բանաստեղծը հրաժարւում է նորանցից: Բայց այն, ինչ որ բանաստեղծը հականերկայացնում է երջանկութեան՝ այնքան ներքին ուրախութիւն, հոգեկան երջանկութիւն չէ իւր մէջ ներկայացնում, որչափ զոհ, զրկանք, տանջանք և նահատակութիւն: Մինչդեռ ընթերցողը սպասում է բանաստեղծից, որ նա մի ուրիշ երջանկութեան պատկեր բանալ նորա համար, մի այնպիսի երջանկութեան, որի առաջ ամենայն զրկանք և զոհ կորցնեն զրկանքի և զոհի նշանակութիւնը. ինչպէս հին ժամանակում ճգնաւորի անտանելի կեանքը համարւում էր դէպի Աստուած ունեցած սիրտ առաջ—երջանկութիւն:

Բանաստեղծը կարծես այն հին կարծիքին է, թէ երջանկութիւնը ապրում է հոլուերգական, նահապետական աշխարհում, Արկադիայում, և նա կորչում է այն բոլոր տեղերում, ուր տալիս են գիտակցութիւն, չար ու բարու աւելի իրական հասկացողութիւն: Աւանձին չէտելով՝ նա խօսում է գիտութեան թոյնի մասին, նա ասում է.

Գիտութիւնը ինչպէս մի թոյն դանդաղկոտ
Անեկատելի վարակեց հոգիս,

Ինչպէս ցուրտ ձմեռ միտքըս կասկածոտ
 Քաղեց, խորտակեց ծաղիկը կեանքիս... (Երես 44)
 Բայց աչն օրից՝ երբ ողջուն հրաժեշտի
 Իմ մանկութեան քաղցր օրերին ես տըւի
 Երբ ես թոյնը ճաշակեցի գլխութեան՝
 Երբ խաղալիք դարձաւ մարդկանց նենգութեան... (Եր. 84)

Այդ տեսակ հասկացողութիւն ունենալով պիտութեան թոյնի և առօրեայ բաղդի մասին, բանաստեղծը հեշտ հիասթափուում է նախկին իղէալ-ների վերաբերմամբ և հեշտ է տրամադրուում կարծելու, թէ նա արդէն մաշ-ւել է, ծերացել, և չպտնում է այս խոստովանութիւնը.

Զգում եմ արդէն հանգչում է հոգիս
 Էլ չը կալ բոցը ոգևորութեան
 Զուր է քո խրախուս, զուր է, սիրելիս,
 Էլ ինձ չի ծագի արեւը դարձան...
 Վառվռուն կեանքից ես դեռ չը քաղած
 Եւ ո՛չ մի ծաղիկ, արդէն ուժասպառ
 Ընկած եմ որպէս մի ծերուկ մաշուած,
 Եւ վալելչութիւնն արդէն ինձ օտար... (Երես 58)

Եւ սկսում է տրտունջ, լաց, կոծ, անվերջ տանջանքներ և թախիծ և աչն՝ մի հիասթափւած մարդու լուսահատական թախիծ։ Ճիշդն ա-սած՝ այդ թախիծը լուրջ տպաւորութիւն չէ գործում, նա սենե-կային բնաւորութիւն ունի, նա զուրկ է խոր հիմունքներից բըղ-խած պատճառարանութիւններից։ Եւ այդ պատճառով ընթերցողի աչ-քում նա ստանում է մի տեսակ նմանողութեան, արհեստականութեան կնիք։ Դժւար է երևակայել, որ մեր երխասաարդ բանաստեղծը իսկապէս լինէր տանջւած, հալածւած և աչն էլ խաւարից, մոլեռանդութիւնից (Երես 107—108) և ուրիշ արհաւիրքներից։

Թախիծ, լուսահատութիւն լսում է շատ ոստանաւորներում, որոնց աչստեղ առաջ բերելը աւելորդ ենք համարում։—Խառն զգացմունքների աղդեցութեան տակ բանաստեղծը հակասութիւնների մէջ է ընկնում, աչ-խատում է բացատրել իւր աչդ զգացմունքների, իւր թախիծի պատճառը և երբեմն կարծելով, թէ արդէն գտել է նորան, նա ուզում է իրան մի կերպ հաշտեցնել և՛ վալելչութեան և՛ փշոտ ճանապարհի զաղափարների հետ և ասում է.

Եւ ես ասում եմ վալելչութիւնը
 Կեանքի անխորհուրդ եռուն խնջուքի,
 Ուր տիրազլուխ է սև չարութիւնը,
 Բուրմունքը չը կալ սիրաւառ սրտի... (Երես 82)

Աշխարհ, ես քո կը հաւատամ վաղեքին,
 Կը հաւատամ երջանկութեան մարդկային,
 Երբ որ ձգես դու կեղծաւոր աղբ զիմակ,
 Երբ ողջունես մի նոր կեանքի արեգակ.
 Երբ անխնայ արդարութեան խարաղան
 Քո սրտիցը խըլէ սերմը չարութեան
 Եւ ականջըդ բանալ լըսել երկնային
 Անմահ սիրոյ սուրբ բարբառը անմեկին:

(Երես 85)

Եւ բանաստեղծը զգում է, որ կարող է մխիթարուել, որ կարող է հասնել լաւ վիճակի.

Կը գալ ե մի օր քո վառ արշալույս,
 Դու կը մոռանաս անցեալի ցաւեր...
 Կ'անցնէ խաւարը մոլեռանդութեան
 Կը գալ նոր սերունդ, զգալու ընդունակ...

Ինչ ուրիշ միտք կամ խնդիր ենք գտնում գրքովի մէջ, որոնց մէջ ցոլար բանաստեղծի աշխարհահայեցքը: Մի քանի տեսակ փորձեր կան, որոնք սակաւն չեն բնորոշում մեր բանաստեղծին: Գաղափարները կամ փիլիսոփայութիւնները, որ մտցնում է բանաստեղծը իւր ոտանաւորների մէջ, նորութիւն կամ մի առանձին թարմութիւն չեն պարունակում իրանց մէջ եւ ալիպիսով ոտանաւորները ուժեղ ապաւորութիւն չեն գործում: Փիլիսոփայութիւնները շատ են աւանդական. զորօրինակ՝ համապատասխանում են մի որ եւ է առածի. դիցուք՝

Մի թիղ հող է մեր բաժինը (Երես 23)

Մեր կեանքը վաղանցիկ է (Երես 16)

Պատանին կը ծերանայ (Երես 13)

Հող էիր ե հող դարձար (Երես 20)

Ուրախութիւնից վիշտ (Երես 111) եւ այլն:

Զուր բան է, երբ ասելու մէջ մի որ եւ է նորութիւն կալ—ալն ժամանակ ոտանաւորը կարող է իսկապէս հետաքրքրել: Իբրեւ նմուշ մի ոտանաւորի, որտեղ մտքի արտապայտութեան ձեւ փոքր ինչ նորութիւն, ինքնուրույն մշակում է ներկայացնում—առաջարկում ենք ընթերցողին «Երկու համբույր»:

Պ. Յովհաննիսեանը վերաւի դնում է ամբոխի ինդիրը, բայց երեւակաւում է, կամ միշտ նկարագրում է ամբոխի կեանքը տանջանքներով, տառապանքներով լիքը, միշտ աղքատ, միշտ տարադիր: Այն կերպ են դասաւորած մտքերը, որ կարծես, եթէ ամբոխը լինէր երջանիկ—բանաստեղծը ամբոխով հետաքրքրուելու նիւթ չէր ունենալ: Ամբոխը ամբոխ է

և նա ունի իւր ուրախութիւնը և ցաւը. նա երգում է և լաց է լինում: Ու՛ սիրում է ամբոխը, նա ոգևորւում է նորա ուրախութիւնով և ստեղծագործական ուժով, նա տանջւում է նորա ցաւով. նա արձագանք է նորա բոլոր կեանքին: Ոտանաւորներից մարդ չէ կարողանում մի որ և է զաղափար կաղմել, թէ ինչ դրական զգացմունքների կամ մտքերի են համապատասխանում՝ վաստակաւոր, ճշտող չլթալ, ստրկութիւն և ուրիշ ալդ տեսակ բառերը:

Մի քանի խօսք պ. Յովհաննիսեանի մտածելու և լօրինելու ձևի վերայ: Պ. Յովհաննիսեանը նախ իւր գրածքների մէջ շատ սուբիեկտիւ է, զբաղւած իւր անձնական զգացմունքների զարգացումով, իւր սրտի, կեանքի փոփոխութիւններով: Եւ դա առ ալժամ մեր նոր բանաստեղծի շատ լաւ չատկութիւններից մէկն է: Հալ գրականութիւնը սուբիեկտիւ բանաստեղծներ քիչ ունի: Այդպիսի բանաստեղծներից է Շահաղիզեանը, որի քնարը շատ շուտ լուրջ կարճ ժամանակեալ վառու զործունէութիւնից լիտու: Շահաղիզեանը փորձեց չը թագցնել իւր զգացմունքները, չ'ամաչել ասելու, որ նա սիրում է, լացում է, ծիծաղում է, տխրում է, ցաւում է, զմայլում է, հիասթափւում է: Մինչդեռ մեր բոլոր հին կեանքը ամաչում էր զգացմունք լայտնելուց, աշխատում էր ամեն տեղ լինել խելօք, խորհող, մտածող, զգացմունքներ զսպող, զգալականութիւն սանձող և ալն: Կար մի ուրիշ շատ չարդելի և հասկանալի պատճառ զգացմունքների քիչ չափով արտապատելուն. դա հասարակական կեանքի հանգամանքներն էին, որոնք պահանջում էին սակաւաթիւ հասարակական գործողներից և գրողներից—հասարակական զգացմունքների և սիրած գաղափարների ընդհանուր և լուրջ արտապատութիւն և ոչ աւօրեալ ցաւ ու խնդումի ժամանակագրութիւն: Թէև հասարակութեան զրութիւնը շատ էլ չէ փոխւած՝ աչնու ամենայնիւ նա ալժամ շատ ընդհանուր բաներ գիտէ և պահանջում է բանաստեղծից մի կողմից զգացմունքների աշխարհի ծաւալում, լալնացում, միւս կողմից իսկական ոգևորութեան թարմ և սրտաբուլի զգացմունքի, սիրտ թափանցող և վառող գաղափարների ուժգին արտապատութիւն: Ալդ պատճառով հասարակութիւնը հետաքրքրւում է ամեն մի անկեղծ անձով, որ ուշադիր է իւր զգացմունքների անարատ և հարազատ արձանագրւելուն, թէկուզ նա ժամանակաւորապէս զբաղւած լինի զգացմունքների աւելի սահմանափակ շրջանով:

Ի հարկէ պ. Յովհաննիսեանը պէտք է նոր և ուժեղ ապացոյցներ տալ ալտուհետեւ, որ նա ոչ միալն զգալ գիտէ, ալ և գիտէ զգացնել, ոգևորել, թարմացնել, որ նա լալնացնում է իւր զգացմունքների, մտածմունքների ծաւալը և բարձրացնում է նոցա ամբողջը:

Իսկ ալժամ պ. Յովհաննիսեանի գրքովը ալ կողմից միալն մի քանի ակնարկներ է տալիս մեզ, և ալն ոչ բաւականաչափ լալողւած: Հասարակական զգացմունքները շատ են ընդհանուր կերպով ներկայացրած, իսկ

ժողովրդականութիւնը, որի փորձերը պատկանում են վերջին տարիներին, — հնարած, արհեստական, չինծու:

Պ. Յովհաննիսեանի ոտանաւորների վերաջ բացի ուրիշներից ազդած են Շահազիզեանի բանաստեղծական գրածքները: Գրելու և յօրինելու եղանակները, բառերի ընտրութիւնը, նոցա դասաւորելու ձևը — ցոյց են տալիս, որ Շահազիզեանը ունեցել է, լաճձին պ. Յովհաննիսեանի, շատ ուշադիր և գրաւած ընթերցող: Շատ օրինակներ չը բերելու համար, առաջ բերենք աչտեղ երկու ոտանաւորներ՝ մէկը Շահազիզեանի, միւսը՝ Յովհաննիսեանի միևնոյն նիւթի մասին իւրաքանչիւրից հանած երկու-երկու տուն:

Շահազիզեան

Եւ ես երբեմն երգում էի
Անհող քնարիս լարերով
Գեղեցկութիւն միայն սէրի,
Վառուած նորա լուզմունքով:

Ես գօրացալ խորտակեցի
Այդ մուգալի բռնութիւն
Եւ սերտ սիրով ողջունեցի
Քրտնաջան աշխատութիւն:

Յովհաննիսեան (երես 93)

Երբ մատաղ մուսաս ժպտն երեսին
Առաջին անգամ ինձ երևեցաւ,
Միայն գեղեցկութեան, սիրոյ պատկերին
Երկրպագելու ինձ պատուէր տուաւ:

Անցան տարիներ, և ներքին մի ձայն
Մի նոր հուր վառեց իմ լուզուած հոգում,
Երբ վերաս ինչպէս կապար ծանրացան
Կեանքի սիրտոջը, մարդկան չարութիւն:

Պ. Յովհաննիսեանը ունի իւր գրքում թարգմանութիւններ, որոնց կարելի է ըստ մեծի մասին համարել չաջողած: Մենք շատ քիչ ունինք լաւ թարգմանիչներ. և պ. Յովհաննիսեանը պէտք է շատ մեծ տեղ բռնի մեր թարգմանիչների շարքում: Ճիշդ է, Նաղաօնի ոտանաւորների բնագիրը աւելի ուժեղ տպաւորութիւն է թողնում, քան պ. Յովհաննիսեանի թարգմանութիւնը, բայց և այնպէս ընթերցողի համար զգալի է, որ լաւ գրողի ձեռքին է թարգմանութեան նիւթը:

Այժմ խօսենք պ. Յովհաննիսեանի լեզուի մասին: Լեզուն հարուստ է բառերով, դարձաձևերով և ընտիր նախադասութիւններով: Չորօրինակ, գեղեցիկ է ձևակերպած այն միտքը թէ՝

Ուր միայն մէկի ծառն երջանկութեան
Բուսնում է տասի աւերակներից,
Ուր մի ժպիտը ծաղկում է միայն
Հարիւրաւորի՝ աղի արցունքից... (Երես 55)

Եւ էլ մոտերիմ քեզ հանդէս ելալ
Կռուին բերելու ոգևորութիւն, և ալլն:

Բայց այդ բառերը չափ են չղկած, չափ են չքեղ և չափ են օլիմպիական կազմածքի. ուստի իրանց կրկնութիւններով նոքա մի տեսակ միօրինակութիւն են առաջ բերում: Ընտիր բառերով գրաւեւը հասցրել է դրաբարականութեան, խրթին ասացաձևերի, անհասկանալի, անբովանդակ ու սխալ նախադասութիւնների և առհասարակ բառամոլութեան: Բերենք օրինակներ:

Ոտանաւորների մէջ այնպէս են տարւած խօսքերը, որ սաղում է ասել՝

վ ռ լ ա ա շ լ ա տ աւ ո Ր ի,
կ ա չ ծ ը խօսքի,
ո չ ք և ալլն:

Ի՞նչ են նշանակում 4-րդ և 5-րդ տողերը հետեւեալ ոտանաւորում.

Այստեղ պերճափառ վարդ չէ բուսանում
Միայն տառասկը և փուշը վալրի
Եւ կիանքը մեռած և օղը խեղդող,
Սրտացաւ խնամք, եթէ ալդ լինէր,
Միշտ երախտամուտ հողուց ոտնակոխ,
Չէ ժպտում արեւ, սեւթուր ամպեր
Գոռ փոթորիկ են երկրին գուշակում:

Չորրորդ և հինգերորդ տողերը հասկանալու համար հարկաւոր է շատ մտածել և ղանաղան ենթադրութիւնների դիմել: Նրբեմն բոլորովին մոլթ են մնում ամբողջ տուններ կամ ամբողջ ոտանաւորներ, ղորօրինակ, ալդպէս է «Առաւօտս անցաւ» ոտանաւորը:

Ջարմանալի տեսակ են և մի քանի համեմատութիւնները: Դեռ կարելի է երևակայել մի կերպ՝ «չրթունքը քաղցր է մեղրից»: Բայց ի՞նչպէս մարդ հասկանալ «քաղցր լնչպէս կնդրուկ» (106 երես), «նազելի կուրծք» (Երես 4) և ալլն:

Բառամոլութիւնը նկատելի է ոչ միայն պ. Յովհաննիսեանի, այլ և ուրիշնե-

րի գրեթեներին մէջ և դա կարծես թէ մի ժամանակակից ախտ է դառնում: Քիչ է մնում, որ մի կացնի, մի քարի, մի աղբիւրի մասին խօսելու ևս աչքան էլ ընտիր բառեր կուտակեն, որչափ և «տոկի երազների կամ ամօթխած կուտի» մասին: Այս անգի շատ հեշտ է չափնի բառերի միջոցով: Բաւական է, եթէ կացնի տեղ առի՝ տապար, քարի տեղ՝ վէմ կամ խիճ, աղբիւրի փոխարէն՝ աղբերակ կամ վտակ և այլն: Այդպիսով միտքը սքօղւում է բառերի ծանրութեան տակ: Դիցուք՝ դուք կամենում էք մի հասարակ միտք չափնել, որի մէջ ոչ մի առանձին բանաստեղծական բան չը կա: Ղորօրինակ, «ես նստած էի սարի գլխին և խորոված էի ուտում»: Դուք կարող էք բառեր կուտակել այդ կարճ նախադասութեան վերայ և տպաւորութիւն գործել, մերձաւորաբար այսպէս:

«Այս նստած էի հսկաչ լեռան անդ գագաթին: Զմրտակալ արօտը իւր կանաչ թափշով արքայական գորդ էր սփռել սաքերիս տակ: Ասում էի առւակի անհոգ խորիջիւնը, նորա արծաթի ձաւնով մրմնջող քրքիջը և ուտում էի... Ներդրութիւն, այդպէս չէ կարելի—և անձնատուր և դամ բնութեան կեանքին, կըսում էի ազան նորա բարիքը—այդ արօտների հարազատ գառնուկի խորովածը:»

Այս ինձ թուլ աւի այս փոքրիկ օրինակը բերելու ան նպատակով, որ ցոյց տամ, թէ ի՞նչպէս կարելի է բառերի միջոցով տպաւորութիւն գործել առանց մեծ ոգեւորութեան, առանց բանաստեղծական խորին ներշնչումի: Պ. Յովհաննիսեանը փոքր չափով նույնպէս մեղանշում է, և կարեւոր համարեցի ալժմեանից իսկ կանգ առնելու այդ կէտի վերայ, որպէս զի մեր հեղինակները չը դրաւեն ըստական գործելիք տպաւորութիւնից, այլ զգացմունքով խօսեն ան բանի մասին միայն, որը պատճառ է եղել իսկապէս ոգեւորութեան և զգացմունքի:

Նամանաւանդ հեշտ է փոխ առնել բառեր Շահաղլիւկանից, որի բերանում միևնույն բառերը իբրև նոր (իւր ժամանակ) գործածւածներ, շատ հետաքրքրական էին և բնատուր, բայց նմուշների փոխ առնողների ձեռքում—երբևի՞ն դառնում են շատ անլաճող: Շահաղլիւկական բառերից վիշենք մի քանիսը.—աչագեղ, մեղեղի, օրհներգ, սրբաղան, վալելչութիւն, ծաղկավառ, կանաչավառ, անդուռն բերան, չուշան, մարմարիոն և այլն:

Բաւականանալով այդ ընդհանուր նկատողութիւններով, անցնենք առանձին ոտանաւորներին և կարդանք նոցա աւելի ուշադիր կերպով:

II

Դիւրքը սկսում է մի դրաւիչ ոտանաւորով, որ նւիրւած է բանաստեղծի ընկերներին: Սակայն լաւ քննելով ոտանաւորը, տեսնում ենք, որ նա թուլ է, նորա մէջ չափունած մտքերը խառն են և շատ ընդհանուր ձևով ասւած:—

Ձեզ եմ նուիրում իմ անվարժ տողեր.
 Ձեզ իմ ընկերներ, որ մաքուր սրտով,
 Դեռ պահպանում էք ազնիւ միտք և սէր,
 Որ կեանքն էք տեսնում դեռ պարզ հաւատով:
 Եւ սիրելի է պատանեկութիւն,
 Այդ վառ հաւատը ոսկի երազներ,—
 Թէպէտ և քակէ բաղդն անագորոյն
 Մեր սիրուն պսակի չքնաղ ծաղիկներ: (Երես 1)

Կարծես գրողը ինքը ծեր է և ինքն էլ չէ հաւատում, որ կարող է մի
 որ և է ազնիւ միտք և սէր մնալ ալս աշխարհում:—Եւ թէ է նշանակում՝
 «սիրուն պսակի չքնաղ ծաղիկներ»: Ո՞վ է, թէ է աչք պսակը: Անցնենք
 միւս ոտանաւորներին, որ կրում է «Երկու ճանապարհ» խորագիրը (երես
 3—5)

Նայում եմ առաջ—երկու ճանապարհ
 Բաց է իմ դիմաց. մէկը տանում է
 Շքեղ, բաղդաւոր նուիրական աշխարհ
 Քնքուշ զգացմունքի, ուր միշտ ծաղկում է
 Գարունը սիրտը երկնքից օրհնած:
 Անտեղ անթառամ վարդի պսակներ,
 Երջանիկ օրեր սիրով զարդարուած
 Եւ վալսլէտիկան անձկալի ժամեր
 Աշխատաւորի վատտակաւոր զլխին
 Պիտի պարգևեն հանգիստ խնդազին:
 Միւսն անապատ ինձ դուրս է հանում,
 Որ կարօտում է մըշակող բաղկի:
 Այստեղ պերճաւիտ. վարդ չէ բուսանում,—
 Միալն տառասկը և փուշը վալսի
 Եւ կեանքը մեռած և օղը խեղդող...
 Չէ ժպտում արեւ, սեւթուր ամպեր
 Գոռ փոթորիկ են երկրին զուշակում:
 Եւ ես կանգնած եմ և խոր մըտածում
 Ուր իմ անհատատ քաղերքս ուղղեմ,
 Արդեօք երկուսից ես ո՞րը ընտրեմ:
 Բալց աչտեղ կեանքը չունի նպատակ
 Բացի անձնական բարօրութիւնից,
 Իսկ այստեղ գործի ասպարէզ արձակ,
 Ազնիւ և վսեմ, թէն փշալից:—
 Եւ ես կանգնած եմ և խոր մըտածում...
 Կեանք, ինձ երկուսից ո՞րն ես պատրաստում:

Բաւականին չաջողւած ոտանաւոր է. սակայն հակապատկերներին համեմատութիւնները փոքր ինչ միամիտ են: Մի կողմում աղջիկ է և սիրոյ դարուն, միւս կողմում՝ «օղ խեղդող, տառասկ և վուշ վալրի, սեւթուր ամպեր, չէ ժպտում արև»: Թէև լանաստեղծի համակրութիւնը երկրորդ ճանապարհի կողմն է, բայց նա ինքն իրան չի հաւատում և սպասում է կեանքի բերմունքին, հանդամանքների հոսանքին: Ի միջի աչւոյ մնում է անհասկանալի «աշխատաւոր» բառը առաջին ճանապարհի վերայ (տե՛ս Գ-րորդ տողը) — ինչ գործ ունի աշխտեղ աշխատաւորը:

Բանանք մի ուրիշ երես և կարդանք.

Տեսել ես արդեօք աչն բլուրները,
Ուր ճոխ ծաղկում է մշտական դարուն,
Կանաչում թաղուած աչն աղիւները,
Ուր իբրև գոհար խաղողն է հասնում: (երես 8)

Յաջողւած լանաստեղծութիւն է. բայց արդեօք արհեստական չէ հետեւեալը.

...հարաւոյ դուստրը, հրապուրքն աչերին,
Շրթունքը ալ վարդ, ժպիտն անթառամ...
Սիրատանջ ակրուած քնքուշ ապտերից
Քաղել ես համբուր, որ քաղցր է մեղրից:

Անցնենք մի գեղեցիկ ոտանաւորի, որից կ'արտագրենք մեծ մասը (երես 14 — 15):

Որպէս չաղթանդամ մի ծերուկ հսկայ
Կախուած է ժալուր ջրերի վերայ.
Ալիքը կապտառ դնում են դալիս
Եւ ժալուն սիրոյ համբուր են տալիս:
Խաղում են անհոգ ալիքը գետի,
Յուցնում են գրկած սլատկերն արևի,
Եւ որպէս մանուկ ժպիտն երեսին
Մեղմիկ չշունչով խօսում են ժալուն.
«Լսիր, ծերունի, ինչո՞ւ ճակատիդ
Սև կնճիւղները չեն տալիս դէմքիդ
Մի օր խնդութեան չողով ցլանալ —
Ողջը փոխում է, դու նու՛ն ես դարձնալ:
«Եւ քո ականջին միշտ սիրոյ երգեր
Մենք արշալուսից կ'ստենք մինչ աստղեր,
Եւ քեզ կը փարենք և քո ծեր կուրծքին
Մենք հանգչել կը տանք մեր քաղցրը կրքին...»

Ալիքը կարտառ գնում են դալիս,
 Սև ժալուր նախկին իւր վիշտն է լալիս...
 Խաղում են ալէք, ուրախ կարկաջում—
 Նա կրկին անշարժ, նա կրկին տրտում...

Անհասկանալի է թէ ինչո՞ւ ժալուր նկարագրւած է վշտով: Ժալուր և վիշտ—ի՞նչ առնչութիւն: Լաւ է, որ ժալուն էլ չէ խօսում իւր կողմից: Ալիքների խօսակցութիւնը աւելի բնական կը լինէր, եթէ նոքա խոստմունքներով չը խօսէին, այլ ուղղակի նկարագրէին. փոխանակ ասելու «կը փարենք», ասէին՝ փարում ենք, փոխանակ «հանդէլ կը տանք»—հանգչել ենք տալիս, փոխանակ՝ կ'սուենք—ասում ենք և ալլեն:

«Աւերակ» ոտանաւորը (երես 16) չաջողւած է, զգացումները ճիշդ են. բայց շատ մաշւած է նորա թեման—«աշխարհս անցողական է»: Անցնենք հետեւալ ոտանաւորին.

Ա'րս, տուէք ինձ քաղցրը մի քուն
 Կեանքից հեռու սրբանամ
 Այն աշխարհը, ուր խնդութիւն,
 Ուր սէրն է միշտ անթառամ.
 Քնքուշ վարդերն ինձ բարձ լինին,
 Վառ կանաչից իմ վերմակ.—
 Եւ աչադեղ կոյսն աւանջիս
 Իւր մեղիկին նուաղէ
 Եւ հերարձակ սիրով վղիս
 Փարէ, մեղմիկ փաղաքէ... (երես 17—18)

Գուցէ քուն առւած է երազի մտքով, որովհետեւ միւս նախադասութիւնները չեն համապատասխանում քնին: Նրալ է թէ քուն, բայց բանաստեղծի ցանկութիւնները բաւականին խլամական են, աջամական և անիրագործելի չեն ալս աշխարհում:

Յակոբ քահանայ Սուրենեանցի վիշտակին զրած ոտանաւորը (երես 23—24) աւելի փիլիսոփայութիւններով է զբաղւած, քան թէ զգացմունքներ լացոնելով. միտքը տեղ տեղ հետեողական չէ:

Թող հանգչի դուխն աշխատաւորի
 Կեանքի հոգսերից մալր երկրի կրծքում,
 Որ վիհ խորհրդի, աղնիւ մտքերի
 Տուել էր նորա՞ն ընդունակութիւն:
 Եւ թող բընութիւն չքեղ պճնուած
 Ամենալն դարուն, զերթ չքնաղ մանուկ,
 Իբրեւ երգ սիրոյ հնչէ լալնոտարած
 Անխոնջ մշակին անուն մեծաշուք:

Ինչպէս թէ՛ բնութիւնը հնչէ անխոնջ մշակիլ մեծաշուք անունը: Մի-
թէ բնութիւնը զանազանութիւններ է դնում լաւ և վատ՝ կամ աշխատա-
սէր և ծուլ մարդերի մէջ և մէկի գերեզմանը զարդարում է ծաղիկներով,
իսկ միւսինը՝ զրկում նոցանից: Ինչո՞ւ պէտք է զգացմունքը ալդպէս սխալ
տողեր թելադրէր բանաստեղծին: Միթէ՞ չէր կարելի ընդհակառակը աւելի
ճիշդ զգացմունք լալտնել ալն բանի մասին, որ բնութիւնը սառն է և ան-
տարբեր և ալք թեմալով մի հրաշալի ոտանաւոր գրել, ինչպէս է մասամբ
վերևը փշած «Որպէս չաղթանդամ մի ծերուկ հսկայ» ոտանաւորը: Շա-
րունակենք կարդալ գրքուկը. տեսնենք ինչ է ասում «Գիշերուան երգը
(Երես 26—28):

«Գիշերուան երգը» (Երես 26—28)

Տխուր նստած եմ սենեկում փակուած
Եւ հազար մի վիշտ սիրտըս են նեղում...
Դուրսը մութն է, ցուրտ, քամին կատաղած
Իմ լուսամուտը ծեծում է, ծեծում:
Չարատանջ պանդուխտ, քամի՛ դու ձմրան,
Ի՞նչ ես կամենում. ինչո՞ւ անհանգիստ
Պտտեցնում ես տարափները ձևան,
Ի՞նչ ես դու երգում. ալդ սէր է թէ վիշտ...
Արդեօք փախել ես, իբրև խորթ դաւակ
Չարչարուած անմիտ հալածանքներից,
Թէ չէ ձանձրացած դու կեանքից զատարկ
Վազում ես կորած բաղդի վետիկ...

Առաջին տունը շատ լաւ է, բնական, զգացւած, ճիշդ. երկրորդը
միայն հասկանալի է, բայց զգացմունքով թույլ է. միւսները արհեստական
են, մտացածին: Ոտանաւորը մեծ է, նորա վերջին մասերը վատ չեն.
բայց իբրև քամու խօսակցութիւն տեղ տեղ անբնական են և արտաբա-
տում են չափազանցած կերպով տպաւորութիւններ:

«Գեղեցիկ օրեր, ծաղկավառ օրեր» ոտանաւորը գրւած է անկեղծ,
զգացմունքով. նորա մէջ կասկածամտութիւնը, լուստեսութիւնը, ներքին
վշտակրութիւնը մեղմացրած են անորոշութեան հրապուրով:

«Գիւղի ժամը» պ. Յովհաննիսեանի բացառիկ փորձերից մէկն է. գրւած
է ժողովրդի հասկացողութեան մօտիկ լեզուով.

Տանդօ, տանդօ—Նաղլու, վեր կաց,
Արևն արդէն մայր է մտնում.
Տէս, խաթունն էլ զսրծը պրծած
Փողոցումն է, ժամ է շտապում.
Փամը տուին—տանդօ, տանդօ

Տէր, փառքդ շատ, տան-դօ, տան-դօ:
 Հալւիկը արդէն գընացել է
 Որ փող ճարի. երբ պիտի դալ,
 Տեսնենք մէկը խղճացել է...
 Ա'խ, սև օրը Տէրն էլ չը տալ:

Իբրեւ բանաստեղծութիւն, միջակ է. չ'ունի լաջող ծրագիր: Թեման մաշւած է և նորա արտայայտելու ձեւը ոչինչ նորութիւն չ'ունի:

«Աւետարան» ոտանաւորը (երես 41) լաւ թեմա ունի, բայց չէ ջերմացրած խորին զգացմունքով: Աւելի զգացմունք ունի «Լինում է բուպէ» ոտանաւորը. ափսոս անկատար կերպով է արտայայտել բանաստեղծի մտածմունքները հետեանքը: Բաց թողնենք մի քանի ոտանաւորներ և կանգ առնենք հետեւեալի վերայ.

Անապատումը երերուն կեանքի...
 Միակ սփոփանքն ես դու, կալձ երկնալին,
 Դու անգին գոհար, սէր, գանձ մարդկութեան.—
 ...կեանքը սիրել տալիս ես մարդուն
 Քանի տանջուելով ծանր բեռի տակ
 Ճնշուած պիտոյքիցն առօրէական
 Դարձնում եմ աչքս աչն ջինջ, կապուտակ
 Երկնքի վերայ անցած մանկութեան,
 Երբ նույնպէս էին իմ օրերն անցնում
 Անհոգ խաղերով, քաղցրիկ երգերով...
 Աչք քո պատկերն է, սէր աստուածալին,
 Դու իբրեւ մի շող կենդանի լուսով
 Միշտ բորբոքում ես սիրտը մարդկալին
 Ապրել անվհատ անվախճան չուսով: (51—52)

Պարզ չէ ոտանաւորի միտքը. ինչ բանի մասին է ասում բանաստեղծը «կալձ երկնալին, սէր, գանձ մարդկութեան»: Եթէ սիրոյ մասին է խօսքը՝ ինչ առնչութիւն ունին աչն ժամանակ երրորդ և չորրորդ տուները:

Բանաստեղծը նկարագրում է «Այս օրերումը» (երես 55—56) ոտանաւորի մէջ անեղ սոսկալի կռիւ.

Ուր միայն մէկի ծառն երջանկութեան
 Բռնանում է տասի աւերակներէց,
 Ուր մի ժպիտը ծաղկում է միայն
 Հարիւրաւորի աղի արցունքից:

Բայց ինքը բանաստեղծը անվհատ շարունակում է իւր ճանապարհը՝ ասելով՝

Թէ դուցէ մի օր և ես գտնում եմ
Այն, ինչ չը կամի բաղդը տալ սիրով:

Իսկ այն դէպքում, եթէ նա խորտակւած լուսով խոնարհի ճակատա-
գրին, խնդրում է հետեւել:

Ընկեր սիրելի, դու չը մոռանաս
Յիշել անունը մատղահաս երգչի,
Որ գիտէր տանջուել, սիրել հանապազ
Գուցէ երջանիկ օրուան արժանի:

Կարծում ենք, որ սկզբի լուրջ դրութեան հակակշռելու համար շատ
քիչ է ասւած:

Որ գիտէր տանջուել, սիրել հանապազ...

Պէտք էր աւելի ուժեղ միտք չափեն, որպէս զի ոտանաւորը չը թու-
լանար. գիցուք չափէր բանաստեղծօրէն մի այս տեսակ բան, որ «խոյ
զգում էր վիշտը իւր եղբոր, որ անկեալի բաղդով էր հետաքրքիր, որ մա-
քառում էր չարութեան դէմ, որ ջլատուց անհաւասար կուրից» (դրելու
ձևը չարմարեցրած եմ հեղինակի դործածածին):

Բանաստեղծը զարմանալի դարձւածներ ունի աղջկայ հետ խօսելու.
մենք զարմանում ենք, որ նա ասում է իւր աննման հրեշտակին, կամ ա-
ռաջարկում է նորան կարգալու այս տողերը.

Իրաւունք տուր ծծեմ մեղրը չրթունքիդ,
Քաղեմ կարմիր ալդ վարդերը թշերիդ.
Ու որ առնի հոտը շամամ ծծերիդ,
Էլ կարո՞ղ է թէ մի գին տալ իւր կեանքին (Երես 57):

Գուցէ ժողովրդական լինելու համար են դործածւած «շամամ ծծերը».
բայց ժամանակն է թողնելու ալդ աջամական համեմատութիւնները: Ի՞նչ
հոտ, ի՞նչ անուշահոտութիւն. բաւական է:

«Երանի նորան» (Երես 61) ոտանաւորի մէջ բանաստեղծը իւր սրտին
սիրելի ցանկութիւններ է չափնում.

Երանի նորան, որ տէր է ազատ
Իւր զգացմունքներին—սիրել և ասուել,
Որին բռնութիւն չի տալ լուսահատ
Բաղդիցը զգուած իւր կեանքն անխնայ...
Երանի նորան ու չընորհք ունի
Սիրել անձնուէր և անկեղծ սրտով

Սրբեւ թրախնքը վաստակաւորի
 Եւ տառապեալին խընամել փութով:
 Եւ երկրպագու Փրկչի սուրբ խօսքին
 Անտըրտունջ բաշխէ իւր ձեռի լուման...

Երանեալի համար բանաստեղծը փոքր ինչ արիստօկրատիական դիրք է ստեղծում. երանեալը ինքը վաստակաւոր մշակ չէ, «ալ սրբում է քրախնքը վաստակաւորի, անտըրտունջ բաշխում է իւր ձեռի լուման»:

Բանաստեղծը շատ ունի քնարերգական (լիրական) ոտանաւորներ, որոնք զանազան կերպ երգում են սէր և ազջիկ. նոցա մէջ լսում է և լուռ սէր, գմալում (Էրես 87), և տանջւած սէր (92) և Թառամած սէր և հակասող սիրոյ զղացմունք (50—60) և այլն. նոյնպէս չափազանց խոստումներ, զորօրինակ՝

Եւ ես կը հիւսեմ պսակ քո գլխին
 Վառ արշալուսոյ ոսկի շողերից...

Ուրիշ բան է, եթէ մի որ և է դե (Լերմօնտովի) ասում լինէր մի աղբ-պէս բան. նա աղբպէս խոստումներ կարող էր տալ. բայց մենք՝ աշխարհա-լիներս աղբ խոստումները չենք կարող իրագործել:

Միւս ոտանաւորների վերայ կանգ չենք առնում, զգալով, որ առաջ բերածները բաւականաչափ պարզում են մեր ասելիքի նպատակը:

Վերջացնում ենք մեր քննութիւնը, լալտնելով մեր ցանկութիւնը տես-նել չարունակած պ. Յովհաննիսեանի ստեղծագործութիւնը:

Յօդածիս առաջին մասում մենք պարզեցինք մեր հայեացքը պ. Յով-հաննիսեանի բանաստեղծութեան մասին: Այժմ կարճ կերպով ձևակերպե-լով մեր միտքը լալտնում ենք, որ պ. Յովհաննիսեանը՝ հեղինակելու, լո-րինելու արհեստը մշակել է կատարելապէս, որ նա իբրև առաջին գրական փորձ տւել է աչքի ընկնող գրքոյկ աջափախ երեսներով, ինչպիսիներն են 8, 14, 48, 81, 100, 108, 112 և մի քանի ուրիշները: Չը պէտք է ծած-կենք սակաւն, որ պ. Յովհաննիսեանը ոչ մի նոր ուղղութիւն չի մտցրել մեր բանաստեղծական գրականութեան մէջ, ոչ մի նոր, ինքնուրոյն խըն-դիր չէ դնում մեր առաջ, նա չէ դործում մի լալտնի դադափարով տո-գորւածի տպաւորութիւն և աղ պատճառով չէ կապում հասարակութիւնը իւր հետ որոշ չարաբերութիւններով. մինչդեռ այն առարկաները, որոնք նորա գրելու նիւթերն են, և այն ոճը, որ բանաստեղծը գործ է ածում ո-տանաւորների մէջ, ցոյց են տալիս, որ նա ձգտում է լինել հասարակա-կան շահերի ջատագով: Բարի լալտնութիւն:

ԷՍՏՕՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼ

Ձ. ԲԱԼՈՒԴԵԱՆՑԻ

Երբ որ Աստուած ստեղծեց աշխարհ—
Շրնչաւորին, անշրնչին—
Նա բաժանեց պէս-պէս բարբառ,
Միտք յայտնելու ամենքին:
Բայց այդ լեզուք արտայայտել
Չէին կարող «Երկնայինն»...
Տէրն էր նոցա նըշանակել
Մեր առօրեայ պէտքերին:
Չը գիտէին ստեղծւածները
Մի ձև, մի դարձ ձայներից,
Որ կարենար զգացումները
Պատշաճ յայտնել սըրտերից:
Այդ պահանջը էր հոգեկան
Մի պէտք, բարձրը միւսներից...
Եւ կենդանիք հաւաքւեցան
Խընդրել այդ «բանն» Արարչից:
Դա մի դաշտ էր, դաշտ լայնարձակ
Եղեմական բոյսերով,
Ուր ժողովւեցան և մարդ, սոխակ,
Ձեռուն, գազան խումբերով:
Եւ բոլորը խոնարհեցին,
Որ աղօթեն առ Աստուած...
Նոքա այդ «բանն» անւանեցին

«Թարգման սըրտին վըշտացած»:
 Յանկարծ օգուժ հընչեց մի ձայն,
 Օտարօտի մի աղմուկ...
 Ակկորդները թըռան, սլացան...
 Տիրեց ճընշող մի անձուկ...
 Հանգիսականք լուռ ու լալկան
 Ասլած իրար նայեցին.
 Նոքա երբէք նըման մի ձայն
 Ձէին լըսել ոչոքից:
 Դա երգերի սուրբ հրեշտակն էր,
 Որ իջնում էր երկընքից...
 Ամբողջովին նա փայլում էր
 Իր լուսեղէն շըրջանից:
 Ամպի սպիտակ քուլաները
 Պատել էին անմահին՝
 Տանջւած կուրծքը դէմ անելով
 Թշնամու նետին կարկտահար:
 Յանկարծ երգը լըռեց, դադրեց
 Մի խոր, անհուն, մութ ձորում...
 Մարեց... չը կայ... կարծես, խեղդեց
 Զորի խոնաւ լատակում...
 Բայց ո՛չ. ահա էլ լըսեցին
 Դիւթիչ երգի ակկորդներ...
 Սակայն մեղմիկ, հանգիստ հընչեց
 Նա իր վերջին այդ տողեր:
 Ձէին բուռն, առաջւայ պէս
 Այդ հընչիւններն, թըռչելով...
 Նոքա դաշտի մի գետի պէս
 Հոսում էին անվըրդով:
 Ձէին նոքա այլ նմանում
 Կրակոտ, վառւած պատանուն...
 Հանդարտ էին, առանց գոռում,
 Նըման եփւած ծերունուն...
 Զմայլում էին բնութեան շուքով,

Տէրին սաղմոս երգելով...
 Կընդրուկ ծըխում, խոնարհւելով,
 ձըշմարտութեան անունով:
 Գեղեցկութեան սուրբ սեղանին
 Դափնիք էին զոհ բերում...
 Սիրոյ սերմը ցանդում էին
 Իրանց մշտկած արտերում...
 Եւ այդ վերջին Հանդարտ տողեր
 Բուրում էին վսեմ զգացմամբ...
 Կարծես, թէ սիրտն սրբբւած լինէր
 Խելքի սառը քըննութեամբ...
 Քաղցըր մի նինջ էր տարածւել
 Լըսողաց մէջ այդ դաշտին...
 Նոքա չէին դեռ ըսթափւել
 Դիւթիչ երգի օրօրից:
 «Սա երա՞զ է» — Հարցնում էին
 Լուռ, աչքերով միմեանց,
 Երբ մեղեդին ոգու վերջին
 Հանգաւ դողդոջ մէջ լերանց...
 Երկար բոլորն, մընջւած այսպէս,
 Նայում էին ամպերին.
 Եւ նա ոսկէ իր թւերը
 Տարածել էր չորս կողմին:
 Եւ լըսում էր ողջ բընութիւն
 Քաղցրահընչիւն հրեշտակին...
 Անսովոր մի անդորրութիւն
 Պատեց, կարծես, ամենքին...
 Լուռ էր անտառ, լուռ էր գետին
 Եւ լեռնային առուններ...
 Լուռ էր ծովը այն ահագին
 Եւ մարդ, սողուն, թռչուններ...:
 Չարաճըճի արձագանքը
 Միմոսութիւնն իր թողեց...
 Եւ ծառերի խիտ արանքը

Մըտաւ ու լուռ պըպըզեց:
 Իսկ նա ձայնը իր երկնային
 Հազար ու մի տեսակով
 Արեւոյնում էր յանկարծ ուժգին
 Կամ քընքըշացնում մեղմ տօնով:
 Զեռքում ունէր երեքլարեան
 Փըղոսկըրեայ մի քընար...
 Նա խըփում էր մատով վերան,
 Զայներ հանում անգագար....
 Եւ այդ երգը ոլորում էր,
 Յանկարծ ողբում, հեկեկում...
 Սըրտաճըմիկ թըլպըլտում էր,
 Կարծես, կողպած վանդակում....
 Նա յուսահատ կամ անցնում էր,
 Կարծես, մէկին փընտռելով...
 Խըռպոտ ձայնով մերթ կանչում էր
 Կորած եարին վայվույով:
 Ամբողջ կեանքը բազմակողման
 Պատկերներով խառնիխուռն
 Նըկարւած էր մէջը կենդան
 Զգացմունքներով մեղմ ու բուռն:
 Եւ մանուկը, երիտասարդ,
 Եւ ալեգարդ ծերունին
 Իրանց հայեացք, սիրտ, միտք ու դարդ
 Շընչել էին այդ երգին:
 Երբեմն ձայնը ուրախ, զըւարթ
 Թըռչկոտելով, խայտալով
 Դիմում էր դէպ' հեռւի այն վարդ,
 Որ բուրում էր քաղցր հոտով:
 Եւ այդ երգին ախանջ զնելով,
 Կը տեսնէիք մանուկին,
 Որ, թիթեռին հետեւելով,
 Քըշում էր իր փայտէ ձին....
 Նորա կայտառ լըւլըւոցը

Որ դարձրած էր թիթեռին,
 Հանում կրծքից խոր հոգևոցը—
 Ձեր նսն մատաղ հասակին:
 Դուք զմայլում էք, ուրախանում,
 Անմեղ մանկան նայելով,
 Երբ խընդում է, զըլարճանում
 Թիթեռնիկին փախցնելով:
 Ահա, կարծես, երգը լուզեց...
 Հեռու, հեռու սըլտցաւ...
 Որոտալից մի «նխ» լըսեց,
 Լի ցաւելով բիւր, անբաւ:
 Եւ այդ նօտան բարձրանում էր
 Բուռն զգացմամբ սաւառնում...
 Եւ նա քիչ քիչ խըլանում էր,
 Աստեղց, լուսնի աշխարհում:
 Կարծես, թէ նա բողոքում էր,
 Անբաւական նեղ կեանքից,
 «Ազատ ոգ... ոգ... ազատ հովեր
 «Եւ մահ անխիղճ ոսոխին»....
 Նա ձրգտում է իդէալին,
 Կարմիր գոյնով նըկարած...
 Նա դիմում է այդ փարոսին
 Ճամբով դըժլար-փուշ բուսած....
 Եւ հրապուրւած, բոլոր ոյժը
 Լարած, ջարդեց կապանքներ...
 Նա չէ կորցրել դեռ իր յոյսը...
 Դեռ չեն սառել երակներ....
 Իսկ թըշնամիք բիւր են թըլով,
 Խանգարում են, չեն թողնում
 Եւ նա վառւած սիրոյ տենդով,
 Իր վէրքերը չէ տեսնում:
 Հըսկայական մեծ քայլերով
 Նա վազում է շընչատպաւ,
 Ուր նա ծածկեց ընդ միշտ, կարծես,

Կախարդելով ողջ բնութիւն... :

*
* *

Այնուհետև ամեն մի բոյս,
Ամեն մի թույլ արարած
Երգել ըսկսեց, երբ մէջ անյոյս
Դրութեան կը լինէր ընկճած....
Այդ երկնային սուրբ պարգևից
Վերցրին ամենք մի ջոկ ճիւղ...
Հողմը մըտքում շատ պինդ պահեց
Նրա գոռոցը աներկիւղ...
Յըստակ աղբրին խիստ դուր եկաւ
Երգի ուրախ կարկաջիւնն...
Տերեախիտ կաղնին առաւ
Ոգու շորի մեղմ շըշիւնն....
Բուն չօրինեց մի սըրտառուչ
Ողբ առ անբաղդ իր վիճակն...
Սոխակն սըրբեց փոքրիկ կընդուղ,
Որ ըսկըսէ դալալիկն....
Միայն ձուկը չէր այն դաշտում
Ոգու երգած ըսպէին...
Խեղճը զըրկւեց, մընաց ջըրում,
Որ չը խեղդուէ մէջ օդին:
Իսկ մարդկային խորունկ սիրտը
Լըքցեց «ամբողջ» այդ երգով...
Նա այժմ էլ է երբեմն դարդը
Երգում՝ ոգուն նմանելով...:

Յըստա. 1 յունւարի, 1889 թ.

ԲԱՐԱԿԱՅԱԻ ԺԱԳՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Բժշկ. Գր. Տէր-Գրիգորեանցի (Ղալաբցի)

«Մուրճ»-ի վեցերորդ համարում, Գրախօսութեան մէջ, բժշկապետ Աւետիք Բաբայեանցի գրածքի մասին խօսելով՝ մէջ բերեցինք Թոքախտի տարածման այն նշանաւոր պատճառը, որի վերայ պ. բժշկապետը հասարակութեան ուշքն է դարձնում, այն է՝ վարակումը. նոյնպէս յիշեցինք այն միջոցները, որ նա առաջարկում է վարակման միջոցով տարածւելու առաջն առնելու համար: Պ. բժշկապետի այդ փոքրիկ և արժանագին գրքոյը պէտք է, որ ամեն հայերէն կարդացող ուշադրութիւնով ուսումնասիրի և ոչ միայն ինքը իւր շրջակայքում գործադրի, այլ և ամեն տեղ, ուր կարող է, ջերմեռանդութիւնով քարոզի, որ կատարեն նորա խորհուրդները: Դորանով վարձատրւած կը լինի հայ մարդու համար քրտինք թափողը:

Բացի դորանից, բազմաթիւ նշանաւոր բժիշկներ, նոյնպէս և պ. Բաբայեանցը, Թոքախտի գլխաւոր պատճառներից մինը ժառանգութիւնն են համարում:

Բայց կա՞ն արդեօք այնպիսի հանգամանքներ, որոնք ուղղակի կարող են Թոքախտ յառաջ բերել և այնպիսիները՝ որոնք կարող են նորա յառաջ դալուն օգնել, երբ մարդս տրամադրութիւն ունի: Եւ մենք պէտք է ասենք, որ այդ հանգամանքները գոյութիւն ունին: Դոցանից երկուսի վերայ՝ Թիֆլիսի վերաբերութեամբ՝ կամենում ենք այս յօդւածով մեր ընթերցողների ուշքը դարձնել:

Փրանսիացի նշանաւոր սիֆիլիտոլոգ Լանսերօն, խօսելով արաղի և զինու մշտականութեան մասին, մէջ է բերում այն վնասները, որոնք կրում են զինով արբեցողները մի յօդւածում, որ ահա՝

Lanceraux, Etude comparé des effets produits par les différantes boissons spiritueuses. Bullet. de l'Acad. de med. p. 1524—1534. 1885: Բացի թեթև կերպով մարսողութեան խանգարելուց՝ լեարդի խրչովութից ¹⁾ (սև ջիգեարի կուչ դալուց), համարեա գլխաւորապէս միայն չափից դուրս զինի խմելուց յառաջ են գալիս նոյնպէս նեարդային հիւանդութիւններ, ինչպէս՝ անքնութիւնն, քնած ժամանակ սրտին պառկելը, արտաքին նեարդերի անբնական զգացումները, բանդագուշանքը շատ անգամ, նոյնպէս և թոքերի և փորոտիների թաղանթի տուբերկուլոզը, ասել է թէ՝ բարակացաւ:

Այդ ամենը Լանսերոյի կարծիքով յառաջ է գալիս ուղղակի զինուց: Թողնելով միւս կողմը արաղի և ուրիշ ըմպելիների և նոցանից յառաջ եկած հիւանդութիւնների մասին ասածը, մենք մեր ընթերցողների ուշքն ենք դարձնում այն խօսքերի վերայ, ուր նա ասում է, որ զինին՝ ի հարկէ չափից դուրս գործ դրած՝ յառաջ է բերում թէ թոքերի և թէ փորոտիների տուբերկուլոզ, այն է՝ բարակացաւ:

Մինչև այժմ ամեն մայր և հայր մեզանում, հէնց որ երեխան մի քանի ամսական է դառնում, անխտիր ածում են երեխայի բերանը զինին և եթէ նա շատ է խմում, ուրախանում են ծնողները և պարծենում, որ նոցա Կարլուէն, Սարուէն կամ Օլան զինի շատ է խմում: մի քանի երեխաներ այնքան սովոր են զինի խմելուն, որ անպատճառ պահանջում են ջուր չը խառնած զինի: Իսկ եթէ ջուր խառնել՝ չեն խմում: Իսկ երբ երեխան առհասարակ զինի չէ խմում կամ սակաւ է խմում, այն ժամանակ ծնողները տխրում են: Ինչքան էլ որ ծնողները քիչ զարգացած լինին, բացառութեամբ մի քանիսների, եթէ նորանց բացատրես, թէ զինին երեխաներին կարող է զանազան նեարդային հիւանդութիւններ պատճառել, նոյնպէս խելապատակի բորբոքումն, վերջապէս ամենաքիչը երեխային կը բթամտացնի՝ այն ժամանակ նոքա զգուշանում են: Բայց ծնողներից ոչ մէկը անգամ չի երեւակայում, որ նոցա որդկերանցից մի քանիսը իրանց մանկական հասակում զինի գործ ածելուն սովորելով՝ ժա-

¹⁾ Լեարդի խրչովութիւնը հետեանքը ջրգողութիւնն է, որից և երբեմն արբեցողները վախճանւում են:

մանակով պատանեկութեան կամ երիտասարդութեան մէջ յայտնի արբեցողներ կը դառնան, որոնց կեանքը թոքախտով կը վերջանայ: Կան Թիֆլիսում աներ, ուր մի քանի եղբայրներ՝ ծագելով առողջ ծնողներից, բայց մանկութիւնից աւելորդ զինի գործածելու սովորած լինելով՝ արբեցողութիւնից միմեանց ետեւից բարակացաւով են վախճանուել: Կան հասակաւոր մարդիկ, որոնք ծագում են առողջ գերդաստաններից, տարիներով ահագին քանակութիւնով զինի գործածելուց յետոյ, սկսում են արիւն թքել և համարեա շատերը շարունակելով իմել՝ վերջապէս թոքախտից մեռնում են. իսկ սակաւները բժշկի խորհրդով զինի խմելուց հրաժարւելով, կամ առողջանում են կամ գոնէ փոքր ի շատէ տանելի կեանք են վարում: Մենք ինքներս վկայ ենք եղել, թէ ո՛րչափ մեծ ազդեցութիւն ունի բժշկի խորհուրդը այդպիսիների վերայ: Ինչ որ կը վերաբերի այն անձերին, որոնք ի ծնէ թոքախտի տրամադիր են, Կոքա մեծ մասամբ մի քանի անգամ լաւ արբենալուց յետոյ, սկսում են արիւն թքել և ուղղակի խոտովանում են բժշկին, որ մի քանի օր առաջ ընկերների հետ քէֆ են արել և ապա սկսել են արիւն թքել կամ թէ մի քանի անգամ է պատահել նոցա հետ, որ իւրաքանչիւր քէֆից յետոյ արիւն են թքում: Ասել է թէ՝ զինով շուտ շուտ արբենալը ամեն առողջ մարդուն էլ փաստակար է և կարող է ուղղակի թոքախտ յառաջ բերել. իսկ թոքախտի արամադիրների համար՝ զինով արբենալը ուղղակի թոյն է: Ինչպէս օրինակ մի կատարեալ առողջ մարդու, որ առողջ գերդաստանից էր ծագում, թէ որքան զինի էր խմել, որ նա սկսել էր արիւն թքել՝ կարող է հետեւեալ օրինակը ծառայել: Նա ինքն ինձ պատմել է, որ աւելի քան տասն տարի կը լինի, որ նա օրը վեց շիշից պակաս զինի չէ խմել, բայց պատահել է, որ նա օրը մինչև տասնեւմէկ շիշ զինի է խմել: Այս պարունը իմ խորհրդով զինի խմելուց հրաժարւել է և ահա երկու տարի կը լինի, որ բոլորովին առողջ է: Կան Թիֆլիսում արբեցողներ, որոնք սովորաբար շիշը մէկ մանէթանոց զինիով չեն բաւականանում, այլ, օրինակ՝ երկու շիշը այնքան եփում են, որ մէկ շիշ դառնայ և ապա այդ սարսափելի թոյնը իրանց փորն են ածում: Այս վերջիններից մէկը 14 տարեկան հասակից սկսել էր արբենալ և նա 35 տարեկան հասակում մեռաւ թոքախտից:

Այս բաւական չէ. մեր դիտողութիւնը ցոյց է տալիս, որ սովորական արբեցողների որդիքը ևս թոքախտից են մեռնում, թէև վերջինները (որդիքը) չափաւոր կեանք վարէին, թէ տղերքը և թէ աղջկերքը, թէ նոցա արբեցող հայրը ուրիշ հիւանդութիւնից մեռած չինէր: Ահա մի գերդաստանի պատմութիւն, որի հայրը ծագել է առողջ ծնողներից, եղել է արբեցող, յայտնի չէ թէ ի՞նչ հիւանդութիւնից է մեռել, բայց ոչ թոքախտից. չորս աղջիկ է թաղել և մի տղայ: Բոլոր չորս աղջիկները մարդի գնացած՝ զանազան հասակներում և վերջինը 35 տարեկան վախճանւել են թոքախտից. իսկ տղէն 50 տարեկան հասակում, մի չափաւոր կեանք վարող մարդ, մեռնում է աղիքների տուբերկուլոզից — բարակացաւից, թէև թոքերում ևս փոքր ի շատէ փոփոխութիւն գտնւեց: Այստեղ որդեծնութիւնը աղջկերանց կեանքը կարճացրել է: Միւս արբեցողի մէկը ծագել է առողջ գերդաստանից, մեռել է յանկարծ, թողել է երկու տղայ և մի աղջիկ: Երկրորդ տղէն 25 տարեկան հասակում վախճանւում է թոքախտից, միւս տղէն և աղջիկը ունին այնպիսի կաղմըւածք, որ կարելի է ասել, նրանք էլ ազատ չեն մնաց այդ հիւանդութիւնից, միևնոյն ժամանակ որդիքը շատ համեստ կեանք վարող անձեր են:

Նշանաւորն այն է, որ սովորական արբեցողները՝ այնպէս վաղ չեն մեռնում թոքախտից, ինչպէս ժառանգական տրամադրութիւն ունեցողները: Վերջիններս ըստ մեծի մասին վախճանւում են 18-ից սկսած մինչև 30 տարին, իսկ արբեցողները, եթէ հիւանդութիւնը ի ծնէ ժառանգած չեն, աւելի ուշ են մեռնում՝ 35, 40, 50 մինչև անգամ 60 տարեկան հասակում: Նոյնպէս և արբեցողների որդիքը աւելի ուշ են մեռնում թոքախտից, թէև նոցա մայրը կենդանի և առողջ է և հայրը վախճանւել է ուրիշ հիւանդութիւնից, բայց ոչ թոքախտից: Սովորական արբեցողների հիւանդութիւնը սկսւում է ըստ մեծի մասին՝ արիւն թքելով. նոյնպէս և ժառանգական տրամադրութիւն ունեցողները այդպէս են սկսում հիւանդանալ, եթէ գլինի շատ են գործ ածում:

Այժմ՝ դառնանք մի ուրիշ հանգամանքի: Եթէ մեղանից մէկը գնաց Պետաղիօրսկ և կամենայ ծծմբի ջրի մէջ լողանալ ու բժշկից խորհուրդ հարցնի, այն բժիշկը իսկոյն կը սկսի նորա թոքերը զննել.

որովհետեւ նա փորձով զիտէ, որ եթէ թոքերը ամենասանշան կերպով անգամ վնասուած են, նա մի քանի վաննայից յետոյ արիւն կը թքի: Մենք ինքներս այդպիսի դէպքերում (արիւն թքելուն ծծմբի վաննաներից) Պետրիզորսկում ականատես ենք եղել: Մինչդեռ Քիֆլիսում հէնց մարդ իրան մի քիչ լաւ չէ զգում, իսկոյն վաղ է տալիս բաղնիս և այնտեղ ամբողջ ժամեր անցկացնում: Բայց թէ մեր բաղնիսների ծծմբաջուրը թոյլ կամ վնասուած կուրծք (թոքեր) ունեցողներին մեծ վնաս կարող է հասցնել, հիւանդութիւնը սաստկացնելով՝ դորա մասին ոչ ոք, կարծեմ, կասկած անգամ չ'ունի:

Մի քանի մասնագէտներ այն կարծիքն են յայտնում, որ ծծմբաջուրը կարող է սակաւարիւնութիւն յառաջ բերել, մինչդեռ Քիֆլիսեցիք անզգուշաբար բաղնիսի ջուրը խմում են և երբեմն բաւականին շատ: Ասել է թէ սակաւարիւններին ծծմբաջրի բաղնիսն անգամ վնասակար է, ուր մնայ այդ ջուրը խմելը, որը կարող է վատ հետեւանքներ ունենալ:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՅ.—«ՅԵՅԵՐ», վէպ. (արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից) Թիֆլիս, տպ. Ռօսինեանցի, 1889 թ., 4-ծալ փոքր. 336 էրես, տառ № 12. գինը 1 ռուբլի:

Պ. Պռօշեանցը իբրև Արարատեան գաւառի հարադատ գաւակ, իւր զգալուն սրտի մէջ տպաւորել է աշխտեղի հաշ ժողովրդի կենցաղը (ՃԻՄԵ) և վարք ու բարքը, որին ականատես է եղել մանկութիւնից: Ժողովրդի մտքի ու սրտի ծալքերը և ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը քիչերն են նորանից լաւ ըմբռնել և ճանաչել: Աշխարհի նրբութեամբ և ընդհանրութեամբ է պատկերացնում «Յեցերի» հեղինակը ժողովրդի կեանքը, որ ընթերցողը կարծես բոլորը տեսնում լինի իւր ներկայութեամբ կատարելիս: Ժողովրդի պլաստիկական, պարզ և ճկուն լեզուն իւր բոլոր նրբութիւններով և ուժով աչքան բնական են և կենդանի դուրս բերած, որ մարդ մոռանում է հեղինակին և կարծում է թէ աչք Բալասան աղան, Խուզօն, Գրնթունին և Մելիք-Բաղալը իւր առաջ կանգնած՝ հէնց իրանք իրանց բերնով լինին ասում: Բայց երբ հեղինակը ինքը իրանից է խօսում, լեզուն տեղ-տեղ անբնական չա-

փաղանցութիւնների է հասնում. օրինակ. «Զորը, որի մէջ անսահման չաւիտենականութիւնից (?) հոսում է կատաղի դետակը» (եր. 263) կամ «Գետակը իւր խոր անդնդում՝ սանդարամետներ ի կապարանից շատ մօտ (?) է վաղում» (եր. 265). նույնպէս աւելորդ են ալոպիսի կեղծ կլասիկական ոճեր. «Մորփէոսի շաղ տւած խաշխաշի փոշին արդէն իւր աղղեցութիւնն արեւ էր Օ. գիւղի բնակիչների վերաջ» (երես 312) և՛ «Պարկեան քուրերը վերջապէս խղճացին և նորա ցաւալի կենաց թելը բաւ համարեցին չետ տալ» (եր. 335): Բայց աչք բոլորը ի հարկէ չի կարող նսեմացնել «Յեցերի» իբրև մի նշանաւոր վէպի արժանաւորութիւնը: «Յեցերում» դուրս բերած աշխարհը, իւր սոսկալի խաւարով և չարագործութիւններով, նույնքան իրական է և սարսեցնող իւր ճշգրտութեամբ, որչափ Լեւ Տօլստօյի «ВЛАСТЬ ТЬМЫ» ուստի ժողովրդական կեանքից դրաման: Եթէ «Յեցերի» մէջ

նշանաւոր, համակրելի — զրական տիպեր չը կան, դորա պատճառը այն է, որ մեր կեանքը՝ որքան հարուստ է բացասական կողմերով՝ հակակրական տիպերով, նույնքան աղքատ է մխիթարական երևութներով, հզօր, ողևորող զրական տիպերով։ Բալասան աղալի, խաչագող Պնթունու, Գրիգոր Պետրովիչի, Խուդօլի, տէր-Սուքիասի և չուախ Յարութիւնի կենդանի, բացասական տիպերի առաջ կանգնած են հին սերնդից զւարճախօս ու պարզասիրտ Մելիք-Բաղալը և նոր սերնդից՝ Գեորգեան ճեմարանից դուրս եկած աղնիւ երիտասարդ Սիսակը։ Սամսոնը (թո՛ղ ների մեղ պ. Պռօչեանցը առանց «ի»-ի եօլա գնալ) և իւր սիրած Սօնան երրորդական տեղ են բռնում վէպում։ Նրանք աւելի անձնաւորութիւններ են, որոնց գոյութիւնը անհրաժեշտ է թէ կապի և թէ գլխաւոր հերոսների՝ Բալասան աղալի, Պնթունու, Խուդօլի և տէր-Սուքիասի՝ բնաւորութիւնների մի քանի կողմերը աւելի ևս բերիեֆ կերպով դուրս բերելու համար։

Ջրաղացպան քաչալ — Մեսրոպը Բալօն, ցետոջ Բալասան աղան կամ Վլադիմիր Նեստորիչ Մելնիկով՝ հայկական կեանքում մի կենդանի և շատ տարածւած տիպ է։ Պռօչեանցը ալդ տիպը առել է կեանքից և զրկել մեր զրականութեան մէջ, ալտուհետեւ ամեն մարդ կարող է ծանօթանալ և տեսնել Բալասան աղաների լիակատար ներկայացուցչին։ Ալդ չքաւոր Ջրաղացպանի որդին, մեծաւորի չնորհիւ գրաւիւր է դառնում, գնում Վարչաւ, ձիաւոր զրում,

«չին» ստանում, ցետ գալիս մեծաւորնե՛ք ի աչքը մտնում, լաւ լաւ պաշտօն ներճարում, պատերազմի ժամանակ վնասւածներին մատակարարելիք նպաստից օգտուում, իւր պաշտօնակիցներից «բարեկամական կապ պահպանելու համար ծրարներում ւաճախ դրամական նւէրներ» ստանում և վերջը, մի լաւ կարողութիւն իւր համար շինելով և եղբայրներին զրկելով հալեանական կաքից՝ ինքը բոլորին տիրում է, մի հիանալի երկպարկանի տուն շինում իւր ծննդավայր Օ. գիւղում, և սկսում «մուժիկներին» աբիւնը ծծել, Օ. գիւղի բոլոր գործերի վերաջ նալել իւր սեպհական շահերի տեսակէտից։

Բալասան աղան իբրեւ ծառայող, «չինոյնիկ», անպատուութիւն է համարում ոչ միայն իւր համադիւղացի «մուժիկներին» հետ կանգնել, մասլահաթ անել, այլ և իւր մօրը թող տալ իւր մօտ կենալ, իւր «խանումին» հետ սեղան նստել. «ոչ գիւղացի մուժիկի պառաւ կին է, նորան ինչ վալել էր գլխաբաց հասկացող հարսի հետ ձգւել... մի սեհեակ չատկացրի իրեն, որ ալնտեղ վեր ու նիստ անի մեր պառաւ քօծի հետ» — ասում է իւր բարեհոգութիւնը զովելով Բալասան աղան, ինչպէս սարդը իւր ոստանի մէջ է բռնում ճանճերին, նոյնպէս և Բալասան աղան իւր վաշխառուական ցանցերի մէջ — «մուժիկներին»։ «մի տարւալ շահն էս գլխից հաշիւի թումանին մի ապատով, գրիւր քստ առաջին պահանջ ման... էգ օրէնքն միալն մեծաւորների պատիւն է», ասում է նա պարզամիտ «մուժիկներին», ծծելով նոցա արիւն-քրտին։

քի աշխատածը և դեռ «մոռնաթ» էլ զնեղով, որ փող է տալիս նրանց:

Օգտակար իւր զիրքից, նա բոլոր գիւղի հասարակական գործերը շինել է իւր ձեռքում խաղալիք. — տանուէրը, գրագիրը, դատաւորները, տէրաւէրը բոլորը նորա գործիքներն են:

Այդ դեռ քիչ է. նա սկսում է և մուրհակներ թւակահանելը, գումարները փոխելու իրան անախորժ մարդկանց դէմ կեղծ թղթեր շինել, գիւղի կողմից «նաչալնիկի» անւամբ խնդիր գրել իւր ցանկացած մարդուն տանուտէր շինելու համար, իւր պատւէրով ուրիշին սպանողին աղատելու համար՝ անմեղին (Սամսոնին) կեղծ թղթով պատուհասի մէջ է դրում և ալէն: Այդ բոլոր խարդախութիւնների համար նա գտնում է մի ճարպիկ ընկերակից — շողոքորթ Վանեցի՝ Տաճատ Գնթունուն:

Մեծ տաղանդով և նուրբ հեղձութեամբ է դուրս բերւած այդ խաչագողի տիպը: Վանեցի ուխտաւորի չարժւածքը, խօսելու ձևերը և առհասարակ ամբողջ անձնաւորութիւնը աչնքան կենդանի է ու բնաորոշ, որ նսեմացնում է այդ կողմից վէպի միւս տիպերը: Հալրիկի անունը «միակ դօրալիպն» համարելով իւր նմանների «քաջակորով շահադիտական ձեռնարկութեանց», նա ամեն տեղ իրան Հալրիկի աչակերտ է հռչակում և իւր խոնարհաբարոյ, կեղծ, արտաքին ձևերով ու ճարտարախօսութեամբ աչնալէս է աղղում գիւղացիների վերաջ, որ նոքա խոկոն աչը՝ ցնցոտիներով ժամի դրան մօտ կանգնած և ջերմիւսանդ աղօթող ուխտաւորին վարժապետ և գրագիր են չլինում: Այդ

ժամանակից նա դառնում է ամենամեծ ցեցերից մէկը. ամեն միջոց և խարդախութիւն նա ներելի է համարում իւր «շահադիտական ձեռնարկութիւններին» իրագործման համար: Մինչև անգամ հալրենասիրութեան պէս վեհ զգացմունքը, որին և զուգակից խրիմեան հալրիկի անունը, նորա ձեռքում հարստահարելու մի միջոց է: Գիւրդերից ու տաճիկներից տանջւող «հալ եղբայրների» համար իւր ձեռքով ուղարկւող հրացան ու փամփուշտները նորա գործակատարները ծախում են նոյն քիւրդերին և տաճիկներին՝ հալերին կոտորելը աւելի զիւրացնելու համար:

Մի բան միայն այդ անձնաւորութեան բնաւորութիւնից անբնական է վէպում: Այդ զգուշ և խորամանկ Վանեցին չէր կարող աչնքան անհող չլինել, որ թույ տար կեղծած թղթերի սեպորութիւններով երեսփոխի տան պատուհանները թըղթել:

(Ցեցերում) Գնթունուն հակադրւած է երիտասարդ Սիսակը, որ գիւղական հասարակութեան չահերի աներկիւղ պաշտպան է հանդիսանում, աշխատում է բանալ իւր համագիւղացիների միաբը, և չը նալելով, որ խաւար ամբոխը, մանաւանդ սկզբում, փոխարէն ըստ արժանւոյն դնահատելու, ծաղրում է նորան և լեւտից «հռհռալով» ծիծաղում՝ աչնու ամենաչնիւ նա չի վհատում գործելու նոյն հասարակութեան համար: Սիսակով ցող է տալիս հեղինակը, թէ ինչ մեծ դեր կարող են կատարել մեր թեմական դպրոցները և Գէորդեան ձեմարանը ժողովրդի վերածնութեան դուր-

ծում, տալով գիւղերին պատշաճաւոր պատրաստութիւն ունեցող վարժապետներ և քահանաներ: Մեր համալսարանական ինտելիգենցիան ներկայ պայմաններում չի գնում գիւղ, նա, ուրեմն, անմիջական ազդեցութիւն անել գիւղացիների վերայ չի կարող: Նորա մէջ կրթութիւնը դարգացրել է մեծ-մեծ կենսական պահանջներ, որոնց գոհացնելու համար հարկաւոր են և նիւթական միջոցներ: Ճիշդ է, մինչև կեանք մտնելը շատերը նոցանից երազում են բարձր իդէաներ, վսեմ դադափարներ, ժողովուրդ և ալըն, և վրդովւում են կեանքում գործողների փչացած «բնաւորութիւններով»: բայց երբ իրանք էլ կեանք են մտնում, իսկոյն փոխւում են և դառնում նոյն «չինովիկները», որոնց սկզբում աչքքան ատում էին: Մի աղպիսի համալսարանական դուրս է բերւած «Յեցերում». դա Վլադիմիր Նեստորիչի փոքր եղբայրն է՝ Արտեմ Նեստորիչ Մելնիկով: Այդ սկզբում մեծ-մեծ բրթող պարոնը, կլորիկ ոռճիկով մի տաք պաշտօն ճարելով, կամաց կամաց աչքքան ընտելանում է փչացած մթնոլորտին, որ ինքն էլ դառնում է մի երկրորդ Բալասան աղալ: Հէնց նոյն ինքն Գրիգոր Պետրովիչը (գաւառապետ) աղպիսի համալսարանականներից է:

Նթէ Սիսակը մի ողևորող մեծ տիպ չէ, աչք նորանից է, որ մեր կեանքը դեռ չի տալիս աղպիսի վսեմ, պաշտառ և հզօր անձնաւորութիւններ, և Պռօշեանցը, իբրև սոսկ ըէալիստ գրող, կենցաղանկար, չէր կարող իւր երևակայութեան մէջ ստեղծել աչքալիսին: Նա կեանքը

նկարագրում է կենդանի, բնական և ճիշդ գոյներով: «Յեցերի» ամեն մի գլուխը կենդանի պատկեր է: Վարդապէք «Տղամարդի հոգին», «Հնճանաբագ», «Վասն մեղաց իւրեանց խոնարհ եղեն լոյժ», «Էջմիածնի ուխտաւորը», «Спасибо!», «Գիւղական փաստաբաններ» գլուխները, և դուք կը համոզւէք, թէ Պռօշեանցը որպիսի նուրբ գրողութեամբ է պատկերացնում ժողովրդի կեանքը իւր բոլոր կենցաղական գծերով: Պռօշեանցի վէպերը մի շարք կենդանի պատկերներ են, աչքալէս ասած՝ կեանքի գրքից կտրած ևրեսներ: Պռօշեանցը բոլորովին ուրոյն կերպով է գրում իւր վէպերը. նա տալիս է մի շարք կենդանի պատկերներ, որոնք, միմեանց հետ կապւելով, չալտնում են բոլոր վէպի նպատակը, բովանդակութիւնը. նա շատ էլ չի մտածում ընդհանուր կապի, արտաքին լոկման և ամբողջութեան մշակելու մասին, և աչք պատճառով նորա իւրաքանչիւր վէպը մի միապաղաղ գրական ձեւակերտ չէ, որտեղ ամեն մի խօսք, ամեն մի նախադասութիւն և երես հաշւած է, իւր տեղումն է, և անհրաժեշտ ամբողջութեան համար: Այդ կողմից «Յեցեր»-ը մինչև այժմ գրւած վէպերից ամենաաջողն է. թէև կան դեռ գլուխներ, ուր աչք կամ աչք խօսակցութիւնը աւելորդ է. օրինակ՝ «Խօսակցութեան աղը» գլուխը բացառապէս կարծես նորա համար է, որ ցոյց տալ թէ Մելիք-Բագալը առանց համեմելու իւր խօսակցութիւնը փչոցներով, չի կարող ապրել:

Պռօշեանցի նոր վէպը՝ «Յեցերը» մի գործ է, որը նոյն

հեղինակի «Աօս և Վարդիթեր», կան, և դուրս բերած մի քանի «Առուածադիր» և «Հացի խնդիր» վեպերի շարքում անգամ աչքի է ընկնում իւր մի քանի առաւելութիւններով. «Յեցերի» մէջ ամբողջութեանը վնասող աւելորդ կտորներ չատ քիչ

կան, և դուրս բերած մի քանի կենդանի տիպերը պէտք է համարել մեր գրականութեան համար ձեռք բերած գրական հարստութիւն:

Լ. Ս.

ՍԱՀԱԿԵԱՆՑ ՍԱՀԱԿ քահանայ. — 1) ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԿՐՕՆԻ, ուղեցոյց Հայ կրօնուսույցների համար. Հին-Ուխտի նիւթի մշակութիւնը. հատոր Ա. Թիֆլիս, տպար. Ռօտինեանցի, 1888 թ., 4-ժալ, VI+484 եր., տառ № 12. գինը՝ 1 ռ. 75 կ. 2) ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ Հին-Ուխտի, աշակերտաց և աշակերտուհեաց համար. հատոր Ա. Թիֆլիս, 1888 թ. տպ. Մարտիրոսեանցի, 4-ժալ, 182 եր., տառ № 12, գինը՝ 30 կ. 3) ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ Նոր-Ուխտի. հատոր Բ. Թիֆլ. տպ. Մարտիրոսեանցի, 4-ժալ, 118 եր., տառ № 12, գինը՝ 35 կ. 4) Մի քանի խօսք Հայ կրօնուսույցներին, Թիֆլիս, տպ. Ռօտին., 1888. փոքր 4-ժալ. 23 երես, տառ № 10, գինը 10 կոպէկ:

Այս չորս գրքերից առաջինը Հին-Ուխտի պատմական նիւթի մշակութիւնն է ըստ հերբարտ-ցիլլերական շկուլպի 5 աստիճանների, իսկ հետեւեալ գրքերը Հին և Նոր Ուխտի պատմութիւնից ընտրովի գլուխներ են, ինչպէս աշխատասիրող հայրն ասում է. «Մեր ցանկացած կրօնական-բարոյական իմաստները սաճերին հաղորդելու համար, քաղածօրէն ընտրեցինք այս նիւթերը՝ ըստ կարելոյն պահպանելով բնագորի ոճը»:

Նախ քան Ուղեցոյցի մասին խօսելը, որ իւր տեսակում բոլորովին նոր երևոյթ է մեր մանկավարժական գրականութեան մէջ, մի ակնարկ ձգենք «Սրբազան Պատմութիւն» Հին

և Նոր Ուխտի ձեռնարկների վերայ, որոնք կազմած են աշակերտների համար: Այս վերջին գրքերի բովանդակութիւնն է իսկապէս, որի շուրջը պտույտ է դալիս Ուղեցոյցը:

Ինչպէս աշխատասիրողի «Աղբ»-ից երևում է, նորա կարծիքով «աշակերտաց ձեռքը Սրբազան Պատմութեան մի առանձին դասագիրք տալն աւելորդ է, ամենաընտիր և նպատակաւոր մար դասագիրքը հէնց Սուրբ Գիրքը՝ բնագիրն է»: Նա ալնու ամենալիւ այս դասագրքերն առաջարկում է ինկատի ունենալով դիւրամբունելի և արժանադին բնագրերի պակասութիւնը մեղանում: Այդ ուղիղ է. բալց և ալնպէս՝ եթէ մենք պատրաստած ունենայինք այս մեթօդին

խստութեամբ հետևող հմուտ կրօնասուցներ, ալն ժամանակ և ալս դասագրքերն աւելորդ կը լինէին. որովհետեւ, ինչպէս լատինի է, նոր նիւթի իւրացուցումը և սերտողութիւնը խկապէս պէտք է դասատան մէջ ուսուցչի օժանդակութեամբ լինին: Ի հարկէ, նախելով ուսումնարանի և դասարանի զարգացմանը՝ ուսուցիչը պատմում, կարդում կամ աշակերտների մտաւոր չըջանի միջոցով և իւր օժանդակութեամբ կազմում է նիւթը: Այս եղանակների մասին լատինացիները մինք քննութեան կ'առնենք Ուղեցուցը: Առաջին ընդունելի պէտք է համարել այս աշակերտական ձեռնարկները, մինչև որ մենք կ'առնենք ալսպիսի կրօնասուցներ, որոնք ինչպէս ցարդ լինում է, միայն ձևի համար չեն պատմում նոր դասը, ալ պատմելուց լատինացի անմիջապէս լատին հարցնում և ալսպիսով աշակերտների միտքը միշտ լարւած դրութեան մէջ պահում: Ապա թէ ոչ՝ աշակերտները միայն լսում են (?), ալն դիտաւորութեամբ, որ իսկապէս տանը պէտք է սերտեն կամ, աւելի լաւ է ասել, բերան անեն դասագիրքը: Մենք, խորը քննելով աշակերտի հոգեկան արամադրութիւնը ալ դէպքում, մինչև անգամ ուսուցչի ալ պատմելն էլ աւելորդ կը համարէինք. աւելի քիչ ժամակորոյս կը լինէինք, եթէ ասէինք՝ «ալստեղից ալստեղ պատրաստեցք. բայց գրքերդ բացէք տեսնեմ բոլորը հասկանում էք»: Եւ ալսպէս անողներ էլ կան: Բանը նրանում է, որ ով անտեղեակ է պահանջւած մեթոդին և

գործնականապէս հմուտ չէ դրանում՝ նորանից չի կարելի սպասել, որ և՛ նոր դասը դասարանում իւրացնել տալ և՛ անցնի նախագծած ծրագիրը: Ուրեմն ալստեղ ժամանակի խնդիր է, որ պէտք է չը վրիպի կրօնասուցի և ալս դասատուի աչքից: Դասագրքի կարևորութիւնը մեր ներկայ հանգամանքների մէջ ընդունելով՝ դառնաք նիւթի ընտրութեան և նորա ոճին: Ով կարդացել է մանկական հոգուն համակերպւած այս պատմութիւնները, նա կարող է, առանց դժարութեան, մէկիկ-մէկիկ դուրս բերել նորա արժանաւորութիւնները նմանօրինակ դասագրքերի առաջ:

Նախ՝ պէտք է ըմբռնել մեթոդի ոգին և ապա ձեռք առնել «կրօնասուցի Ուղեցուցը». միայն ալս դէպքում կ'առնենք ընթերցողի համար նշանակութիւն և իմ հետեւալ կարծիքները ալս տեսականի գործադրութեան վերաբերութեամբ: Մի անգամ կրօնասուցի մանկավարժական հալեացքը ինքնուրոյն ընթացք ստանալով՝ նորա մէջ ևս կը ծագեն կատարելագործութեան նորանոր մտքեր, որոնց գործադրութիւնը մեր ուսուցչական գործունէութեան ամենագրաւիչ կողմն է:

Առաջարկւած խնդրի ուսումնասիրութիւնը վերալինելու ուղղութեամբ լատինացի տանելով՝ հարկ պէտք է չը դրանք իւրաքանչիւր լատինացի կարծիքին «Ուղեցուցից» օրինակներ բերել, ալ ձևական աստիճանների մասին ընդհանրապէս նկատողութիւն անելիս՝ ևս օրինակ կը բերեմ այս

կամ ալն նիւթի կամ միութեան մշակումը:

Նպատակը, որ վերլուծութեան կամ 1 աստիճանի սկիզբն է դնում, պէտք է ալնպիսի ցատկութիւն ունենայ, որ դատարանի միտքը զրաւէ և լարէ դէպի ալն մտապատկերների շրջանները, որ աւանդելի պատմութիւնն է պարունակում: Նպատակի զլրատոր ցատկութիւններն են՝ հակիրճ և զրաւիչ լինելը: Ընդհանրապէս ասելով՝ զրաւ նպատակները համապատասխան են թէօրիալի պահանջներին (տ. § 18, 26, 39 և ալն. շատ շատերը հենց սկզբից ու վերջերից), բաց կան և անտեղի ձգձգւած (որ շատ վնասում է մտապատկերների լարմանը) կամ շատ ցամաք նպատակներ (տ. § 23, 17 և նմանները): Առանձին արժանաւորութիւն ունին ալն բաղմաթիւ նպատակները, որոնք աշակերտների ինքնուրոյն մտածողութեամբ են գտնւում, և այս պէտք է անել, որքան որ հնարաւորութիւն լինի, որովհետև այս մեթոդով մինք աշակերտների մէջ կը զարգացնենք պատմական եղելութիւնների պըրագմատիկական ուղղութեամբ պատմելը, ալսինքն՝ պատճառներից հետևանքներ և զրաւացնելու և նրանց դործագրելու ինքնուրոյն ոգին: Սկզբներում նպատակները լրակատար են զրաւ, ապա կրճատուծ. իհարկէ, պէտք է միշտ աւելացնել՝ «մենք պէտք է տեսնենք, լսենք, տեղեկանանք, կարդանք և ալն, թէ այս ու ալն ինչ բանը ինչպէս պատահեց»:

1. Վերլուծութիւնները

մեծ մասամբ շատ խնամքով են մըշակւած. նրանք աշակերտների մէջ ալնպիսի մտապատկերներ ու սրանց ցարակից զգացումներ են վերատադրում, որոնք լիովին պատրաստակամ են լինում նոր աւանդելին իւրացուցանելու (տ. § 26 բ. հ. եր. 166, § 38, 39 և ալն): Այս կատարելութիւնը շատ անգամ չափազանցութեան է հասնում, բանը ծանրանում է, մինչև անգամ 2 աստիճանի սահմաններն է մտնում և նորը տեղ-տեղ արդէն աւանդում (տ. § 7, 8, 18, 26 և ալն): Երբ նորը ալնպէս դիւրաւ գուշակելի է լինում, ալն ժամանակ պէտք է վերլուծութիւնն ու չանդիմանարարութիւնը (նորը) խառնել: Այս դէպքում ուսուցիչը միայն հարցեր է տալիս, իսկ դասարանը մակարեւրում: Ուսուցիչը միայն ալն է լըրացնում, ինչ որ դասարանին անկարելի է նախատեսել: Աշակերտների ինքնուրոյն աշխատութեամբ նորի կազմելու այս մեթոդը գերմաներէն *darstellend* է անւանում, որն իսկապէս ավող չէ արտապայտում ալն մեթոդի իմաստը: Այս մեթոդը ալն առանձին կարևորութիւն է ստացել Հերբարտի շկոյալում, որովհետև նա մեծ առաւելութիւններ ունի չանդիմանարարութեան ալն եղանակների առաջ, իբրև ինքնուրոյնութիւն զարգացնող ուղղութիւն, ինքնուրոյնութիւն, որ թէ կրօնական-բարոյական գործառնութիւնների և թէ ալն բոլոր գործերի մէջ ամենազլրատոր բանն է:

2. Գանդիմանարարութեան աստիճանի մի մասի, ալսինքն՝ հում

Նիւթի մատակարարութեան մասին ես արդէն խօսել եմ, երբ առաջ եկաւ աշակերտական դասագրքերի հարցը: Հում Նիւթի դասաւորութեան վերաբերութեամբ ես համակարծիք եմ «Schuljahr» III հետեւեալ մտքերին, ի հարկէ դատելով ընդհանուր մանկավարժական տեսակէտից և ի նկատի չ'ունենալով այս կամ այն ուսումնարանի նախագծած ծրագիրը: Այդ հեղինակաւոր գիրքն ասում է. «Եւ մինչդեռ մենք սանին պատրիարքների պատմութեանը ծանօթացնում ենք, մենք կամենում ենք, որ նա սովորի ընկերական հեղինակութեանը լիակատար և մաքուր մանկական հնազանդութեամբ խոնարհել, ինչպէս և ապագայում՝ հիմունքների գիտակցութեամբ: Սորանով ենթադրւում է, որ ընկերական հեղինակութիւնը նորան երևալ ամենահասարակ ընկերավարական (social) չարաբերութիւններով և իրան աջակէս ցոյց տալ, որ այս չարաբերութիւնները բոլոր ապագայ չարաբերութիւնների համար օրինակելի լինել կարողանան»:

«Որ Ստեղծագործութեան և նորահետեւալ պատմութիւններն այս խընդիրը չեն կարող լուծել, հարկ չենք համարում բացատրելու: Բացի սրանից այս Նիւթերն իրանց կրօնականփիլիսոփայական հիմունքներով մեր աստիճանի համար շատ դժուար են: Պէտք է միայն մտածել Պատերազանցութեան և Աշտարակաչիհնութեան մասին! Թէև կարելի է այս պատմութիւններն և այս աստիճանում աւանդել, բայց անկասկած ի մեծ չլաւ նրանց ներքին խորին բո-

վանդակութեանը: Յանկալի է աշուտ ամենաշու, որ, ինչպէս շատ բանում, նոյնպէս և աշտեղ՝ հեռու մնալին կրօնական Նիւթերի և իղէաների անժամանակեալ դասաւանդութիւնից (Verfruehung) և սրանց մի աջակիսի ժամանակի վերապահէին, երբ մանուկների մտքերի աւելի հարուստ պաշար և ոգեկան աւելի հասունութիւնը դասաւանդութեան ճշմարիտ հետեւեալի խորին հասկացողութեան համար գրաւական լինել կարողանալին (!): Մենք ուրեմն ստորին աստիճաններում չենք աւանդում նախական պատմութիւնները և սկսում ենք Սրբազան Պատմութիւնը Աւրա հ ա մ ի յ, երբ մենք այս սկզբունքով ենք ղեկավարում, սանին պէտք է միայն աջակիսի պատմութիւններ անել, որոնք հոգեբանօրէն նորան մօտ են»:

Ես դիտմամբ այսքանս միջ բերի, որպէս զի գոնէ այսուհետեւ ծրագիր և դասագիրք կազմողների աչքից չը վրիպի այս շատ կարևոր քննական հաշիւակէտը:

Կրկին դառնալով մեթօդին՝ պէտք է և աշտեղ չիւնել, ինչ որ խօսեցի վերը darstellend եղանակի գործադրութեան մասին, որ օրինակ՝ § 8-ում շատ լարմար էր, նոյնպէս § 26, եր. 166 և նոյն § 26 երկրորդ հատւածում նմանները առաջից ու վերջից: Առհասարակ չանդիմանարարութեան օրինակների մեծամասնութիւնը լաւ տպաւորութիւն է գործում (տ. § 23, 17, 18: Ա. խառն, իսկ բ. աջող, § 26 II ա. նոյն § 26-ի երկ. հաւաքածում՝ աջող. II դ., § 38, 39, II բ. § 70 և այլն): Բացի վե-

րողիչեալներէից աջողւած են և հետեւեալներն, օրինակ՝ § 18 II ա. § 39, II ա. և նմանները: Այս աստիճանում մի պակասութիւն ևս աչքի է ընկնում. այդ աչքն է, որ «նիւթի մէջ խորասուզելը» (Sachliche Vertiefung) և կրօնական-բարոյական նոյն գործառնութիւնը (պրօցեսսը) միշտ միմեանցից խստութեամբ զանազանւած չեն, որ կարողացածներին մէջ սակաւն սակաւ աչքի էր ընկնում:

Այս աստիճանի ամենագնահատելի արժանաւորութիւններից մէկն է քաղաքակրթական—պատմական (կուլտուր-հիստորիկական) և աշխարհագրական նկարագրութիւններն ու տեղեկութիւնները, որոնց քիչ չեն նպաստում բաւականին աջողւած պատկերներն ու քարտէշները: Այս կողմից, որքան ես գիտեմ, մեր նմանօրինակ դասագրքերը զուրկ են, ուստի և պատմութիւնը հէքիաթի բնաւորութիւն է ստանում, երբ ժամանակներն էլ մանաւանդ չեն չիւղում:

3. Զուգորդութեան մշակումը նոյնպէս ընդհանրապէս աջողւած է, (օրինակ § 17, 18, 38, 39 III ա.), իսկ խառն են, օրինակ՝ § 7 III բ., ուր 2 աստիճանի դատողութիւններ են (Vertiefung), § 38-ում 1 և 2 աստիճաններ, § 26. երգ. հատ. III. խառն, ուստի և ճապաղ, § 39 III. Բ. պարունակում է 5 աստիճանի հարցեր և ալլն: Այս աստիճանը, որի գործն է թանձր բազմակողմանի նիւթերից վերացողման միջոցով զուտ դադափարներ կաղմել՝ պէտք է աշխատի, որքան հնարաւոր է, խուսափել մանրամասնութիւններից:

Գովասանքի արժանի է աշխա-

տասիրողի ձգտումը՝ այս համեմատութիւնների ժամանակ հաշկական պատմական կեանքի երեւութներից էլ օգուտ քաղելը (տ. § 39, 43, III ա. § 50 և ալլն), որ սակաւն որքան շատ լինէր, աչքան լաւ:

Համակարգութիւնը ընտրութեան համար հարուստ նիւթ ունի, որ զանազան տեսակ պէտք է կատարւի: Այս աստիճանի չափանիշն է մի երկու խօսքով՝ վկայութեամբ, ասացածքով և ալլն արտապատել դասի դադափարը: Եթէ աշակերտի ձեռքը դասագիրք տրւած չը լինէր, պէտք էր ևս առաւել համառօտ վկայութիւններ բերել, որ աշակերտները պէտք է իրանց տեսարակներին մէջ գրէին:

Այս աստիճանում աչքան աչքի չեն ընկնում հաշկական կրօնական դրականութիւնից մէջ բերած օրինակները. իմ կարողացածների մէջ՝ միայն 245 Երմ. ժամագրքից:

Գործադրութեան աստիճաններն ևս շատ լաւ օրինակներ ունին: Այստեղ աւելի կարեւոր էին հաշակերտների կեանքի դէպքերը մէջ բերել կամ երեւակական չարաբերութիւններ ներկայացնելով՝ աշակերտի դատողութիւնը լսել: Վերջինս չը կալ: Բայց որ ամենագլխաւորն է, եթէ դասաւանդութիւնը կանոնաւոր ընթացք է ունեցել, աշակերտները պէտք է գործնական կեանքի նմանօրինակ դէպքերում դեկավարւէին Սրբազան Պատմութիւններից ստացած սկզբունքներով և ամեն անգամ իրանց հարց ու փորձ անէին. «Արդեօք այսպէս որ անեմ,

համապատասխան կը լինի ալն ժամանակ սովորած սկզբունքին»։ Աւալս պէտք է լինի կրօնութեան և ամբողջ կրթական ուսումնարանի կէտն պատահել։

Գրքի վերջը համախմբած են ժամանակագրական, աշխարհագրական, կուլտուրական-պատմական նիւթերն ու բարոյական կրօնական իմաստները։ Որպէս զի ուսուցիչը կարողանար հարկ եղած ժամանակ օգուտ քաղել աշխարհագրական ու կուլտուր-պատմական տեղեկութիւններից (3 և 5 աստիճանների համար), աւելի լաւ կը լինէր այստեղ մասնաւորապէս դրել և ոչ թէ միայն անունները տալ։ Խոյ ինչ վերաբերում է բարոյական-կրօնական իմաստներին՝ որոնք պէտք է արդէն ոչ թէ ժամանակական, այլ գաղափարական տեսակետից համախմբելին և նման իմաստներից մի քանի հիմնական (կարդինալ) սկզբունքներ ընտրելին իբրեւ զեկաւարիչներ կազմացուցիչներ։

Կրօնութեան պէտք է առանց կարգաւու չը խողնէ և «Մի քանի խօսք հաշ կրօնութեանը» տեսրակը, և ոչ միայն աղքատ, նա պէտք է խոր մտածէ նորա սրտաբուզի արտայայտութիւնների մասին կրօնի և դաստիարակութեան վերաբերմամբ։

Եւ կարծում եմ, որ ահու ամենալին մի բան ևս պակաս է այս աշխատութիւնների լաւագոյն արդիւնաւորելուն։ Ուսուցիչների համար կաղմած դասադրքում պէտք էր կրօնի հինգ աստիճանների գործադրութեան վերաբերմամբ ուղեցոյց նկատողութիւններ տար, որովհետեւ ես ևս,

օրինակ՝ որ արդէն ծանօթ եմ այդ մեթոդին և պարապել եմ այդ եղանակով՝ շատ անգամ չէի կարող տեսնել, աշակերտն է խօսողը, թէ ուսուցիչը։ Ինչպէսին հնչտ էր, ի հարկէ, ճշմարտութեանը հասնելը, բայց ով նոր է սկսում՝ նորա համար դժւար է։

Վերջացնում եմ ասելիքս, որ սակաւն շատ երկարեցաւ։ Ի՞նչ արած։ Թէ և խմբագրութեան կողմից ինչ ջանքնարարած էր «Մուրճ»-ի սովորական հակիրճ եղանակով քննել, բայց տեսալ, որ խնդրի կարեւորութիւնը և բաղմակողմանութիւնն անհնարին արին իմ մտքերը մասշտաբի տակ դնել։

Ահա և այս ուսումնարանական տարին վերջանում է, քննութիւններն սկսւել են, ուսումնարաններն հաշիւ են տեսնում իրանց սաների մտաւոր և բարոյական կեանքի առաջադիմութեան։ Թող այս մեթոդով ողբերգական մարդիկ իրանց պաշտօնակիցներին մէջ տարածեն նորա դադափարները, օրինակելի դասերով և ալ միջոցներով ուսումնարանական կեանքը մայնեն և այս նոր ուղղութիւնը, և ալն ժամանակ պէտք է չուտալ, որ նորա տեղական գործադրութեամբ ալ արդիւնքների կարելի է գալ։ Սկիզբը, ճշմարիտ է, դժւար է աշողուում, բայց վերջը շատ գրաւիչ է։

Մենք տեղեկանում ենք, որ արժանապատիւ հալք աշխատասիրողն արդէն պատրաստել է և՛ «Նոր Ուխտի» «Ուղեցոյցը»։ Տալ Աստուած, որ նորան օժանդակ լինին ձեռնհաս ընկերութիւնների կամ անձնաւորութիւնների, մանաւանդ այս մեղ համար շատ կարեւոր կրօնութեան վերա-

Նորոգիչ գործին (վերանորոգումն առաջին վարդապետի, Գրիստոսի, քրիստոնէական վարդապետութեան մեթոդի): Յ. Տ.-Մ.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԻՆԵՐ

1. BARCHUDARIAN, D-r IOHANNES. Inwiefern ist Leibnitz in den Psychologie ein Vorgaenger Herbarts. Ein Beitrag zur Geschichte der Psychologie. Iena, Frommannsche Buchdruckerei (Hermann Pohle), 1889. (Բարխուդարեան, Դօքտօր Յովհաննէս՝ Որքանով Լէյբնիցը Հոգեբանութեան մէջ Հերբարտի Նախորդն է: Մի Նպաստ Հոգեբանութեան պատմութեան: Ենա, 1889.

2. ԲԱՅԱԶԷԻՅԻ՝ «ԹԱՍԻԲ». Տաճկա-հայ պատանիների կեանքից: Տպար. վարդանեանցի, Թիֆլիս, 1889. գինը 20 կոպ.

3. ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ՝ «ՈՒՂԵՑՈՅՑ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ»: Թիֆլիս. տպ. վարդանեանի. 1885. գինը՝ 60 կոպէկ:

4. Նոյն հեղինակ՝ «ԲՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ—ԱՆՄՇԱԿ և ՄՇԱԿԻԱԾ ԾԱՌԻ ԿԵԱՆՔԸ». (սկզբունք ազգեգործութեան: Հրատարակութիւն «Աղբիւր»-ի: Թիֆլիս. տպ. Մարտիրոս. 1885. գինն է 30 կոպէկ:

5. Նոյն հեղինակ՝ «ՇՕՇՎԱՅ ՂԱԼԻՆ ԽԷՐՆ ՈՒ ՇԱՌԸ». Կիրեց ՏՐՄԲ-ԼԱԶԻ ԽԱԶԱՆ: Թիֆլիս. տպ. վարդանեանցի. 1887. գինը՝ 45 կոպէկ պատկերով, 35 կոպ. առանց պատկերի:

6. Նոյն հեղինակ՝ «ԾԽԱՆՈՏԸ ՆԻ ԻՒՐ ՎՆԱՍՆԵՐԸ»: Շուշի. տպար. Հալոց Հոգ. Տեսչութեան. 1888. գինը՝ 10 կոպէկ:

7. Նոյն հեղինակ՝ «ՓՇՐԱՆՔ». I. Շուշի, տպ. Հալոց Հոգ. Տեսչ. 1888, գինը՝ 15 կոպ.

8. Նոյն հեղինակ՝ «ՈԳԵԼԻՑ ԸՄՊԵԼԻՆԵՐԻ ՎՆԱՍԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆԸ»: Շուշի, տպ. Հալոց Հոգ. Տեսչ. 1889. գինը 10 կոպէկ:

9. ՓԱՆԵԱՆՅ ԹՈՄԱՍ՝ «ՄԵԼԻՔ»: Պատկերներ հայ գիւղական կեանքից: Թիֆլիս, տպ. վարդանեանցի, 1889 թ. գինը՝ 25 կոպ.: Ծախում է լօգոստ Ռաշտ քաղաքի Հալոց ծխական դպրոցի:

10. ԴԷ ԱՄԻԶԻՍ ԷԴՄԱՆԴՈ, Թարգմանութեամբ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆԻ՝ ՍԻՐՏ, աշակերտի վիշտակարանը: Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի, 1889 թ. գինը՝ 1 ռուբ.

11. Նոյն հեղինակ, նոյն թարգմանիչ՝ ԱՊԷՆԻՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵԻ ԱՆԴԵՐԸ: Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի, 1889 թ., գինը 20 կոպ.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐԹՆԻԿ

Անցեալ ամիսը սկսեց մի ընդհանուր շարժումով, որը տարածեց ամեն տեղ, որտեղ կան կրթութիւն ստացող երեխաներ և պատանիներ, Դուք տեսնում էք, որ «Մանուկների արշաւանքը», որը չը գիտեմ թէ խաչակիրների ձրերորդ արշաւանքն էր, միմիայն միջին դարերում պատահելու բան չէր, այլ և մեր ժամանակների: Բայց այս զանազանութեամբ, որ առաջինը, պատմականը, միայն մի անգամ պատահեց և պրծաւ. մեր ժամանակներինը՝ դատապարտւած է միշտ և ամեն տարի և ամեն տարեաց միևնույն ամսին կրկնուի: Յունիս ամիսը, ումն էլ որ չը լինի, աշակերտները իրանցը կարող են համարել և ուղէք, չ'ուղէք՝ նոքա ձեզ կը ստիպեն իրանցով զբաղել, նոցա մասին հաշիւ տալ, իրանց մէջ հերոսներ հանդիսացածների անունները ոչ միայն կողմնակի կերպով խմանալ, այլ և աչք անունները հրատարակել լրագիրներում, խմանալ նոցա ձր ազգին, ձր կրօնին, ձր դաւանութեան պատկանելը, ճանաչել նոցանից մեղալուորներին: Նոքա ձեզ կ'ասեն և դուք էլ կը լսէք մեծ հաճութեամբ, թէ ձեր պիտի աշտուհետն գնան, ինչին պէտք է նւիրեն իրանց միտքն ու ուշքը, ինչ գիտութիւն պէտք է սովորեն:

Ձգացեցէք, պատանիներ, աչն ուշադրութիւնից, որ ձեզ նւիրում է հասարակութիւնը: Դուք դեռ եւս դործ չէք կատարել, այլ միայն լսել էք, ինչ ձեզ լսել են հրամայել: Ձեր բոլոր քաջագործութիւնը աչն է եղած, որ դուք, պարտաւորւած, ձեր գլուխն էք մտցրել շատ թէ քիչ տարրական գիտելիքներ, որ մշակել են գիտութեան հանճարները և որ դուք ընդունել էք ոչ հանճարների ձեռքով, այլ հասարակ մահկանացուներից, որ պիտիք են ձեր վարժապետները: Դուք դեռ եւս միայն սնունդ էք առել, ուրիշ ոչինչ: Աչն, ինչով բնութիւնը, Աստուածը ձեզ օժտել է՝ բանականութիւն, նորա սնունդն էք առել դուք հասարակութիւնից, ազգից, պետութիւնից և աշխարհ, որքան կարողացել է ձեզ համար սնունդ պատրաստել մարդկութիւնը և աչն ձեռով, ինչպէս կարողացել է մարդկութեան մտքի նիւթից խմոր պատրաստել հասարակութիւնը, ազգը, պետութիւնը: Նւ

դեռ արդ բոլորը ձեզ տւած է միայն ամբքան, որքան ձեր խելապատակը կարող է ձեր հասակում իւր մէջ ընդունել՝ մարտելու համար: Աւ դուք ինքներդ կը վկայէք, որ ձեզ տւած հատիկներից, օհ, ո՛րքանը, ո՛րքանը մնացել են ձեր ուղեղների քչամանում—առանց արիւնի մէջ անցնելու...

Այդ ամենը գիտէ հասարակութիւնը, բայց և անպէս նա ուրախութեամբ կարգում է ձեր մասին տեղեկութիւններ, և որը հաշտական ու մաքրական, որը եղբայրական ու քոյրական չափշտակութեամբ իրանց տածած զգացումներով դէպի ձեզ՝ կարծես եկել էին ձեզ ողջունելու զպրոցի չէմքից ձեր ոտը դուրս դնելը, ինչպէս 7—8 տարի առաջ ձեր ծնողները, ձեր ձեռը բռնած, երկիւղածութեամբ և սրտները լիքը ջերմ աղօթքով ողջունում էին ձեզ զպրոցի չէմքի ներսը ձեր ոտ դնելը:

Այդ ինչի՞ցն է արդեօք: Նրանից, որ նա ձեզ վերայ է դնում իւր ցոյսերը մեր երկրի, ազգի, գիտութեան և բարոյական չառաջդիմութեան գործի համար: Այդ սպասելիքը ամեն մարդ թաղցրած ունի իւր սրտում, վկայէ նա արդ, թէ չը վկայէ—այդ նուէն է: Բայց իմացած կացէք, պատանի երիտասարդներ, ձեր հայրենի ժողովուրդը երբ արդ առկիթով ոգեւորութիւն է չալսում, նա չի դարմանում ոչ ձեր գիտութեան վերայ, որ չնչին է, ոչ էլ ձեր ապագալ անձնական չաջողութիւնների սլափելով է դրաււած: Այդպիսի չաջողութիւններով չէք զարթեցնիլ ոչ ոքի մէջ ոգեւորութեան զգացումներ, կամ նուէն իսկ՝ քարեհաճ ուշադրութիւն դէպի ձեզ: Միթէ արդ հասկանալի չէ և դեռ բացասութեան կարօտ: Ո՛չ երբեք:

Նրկիսան որ երկիւղ է, նա էլ կը դառնար ատելի արարած, և թէ միայն մարդս կարողանար տեսնել նորա սրտում ապագալ ոճրագործի, ապագալ հարստահարողի, ապագալ անպիտանի մէկի կենդանի պատկերը: Աւ այսօր եթէ հասարակութիւնը ձեզ ողջունում է, նա ենթադրում է ձեր մէջ ապագալ լաւ գործիչներ, նա ենթադրում է, որ ձեզնից ամեն մէկը դառնալու է մի անհրաժեշտ անգամ ձեզ կիանք տւած հասարակութեան, նորա կարիքները հասկացող, ձեր գիտութիւններով ու ձեռք բերած ձեռնհասութիւնովը նրան օգնող և ոչ թէ նորա սովորութիւնից կամ անձարութիւնից օգուտդ, գոփող, կորցող և կամ ուղղակի անպէտք, դործից փախչող ինքնահաւան և ծուլ դիտուններ:

Միմիայն և միմիայն արդ սպասելիքն է, որի չնորհիւ դուք հասարակաց ուշադրութեան քաղցրութիւնն էք վալելում ալօր: Զգացւեցէ՛ք, ուրեմն, արդ ուշադրութիւնից և աշխատեցէ՛ք, որ ձեր ապագալ գործունէութիւնով և ձեր զգացումներով արդարացնէք մեր ամենքիս սպասելիքը: Այդ ասելուց վետ, մաղթում եմ և ես բարի ճանապարհ:

Մի հաղապիւտ երևոյթ, զուցէ մեզանում դեռ չ'եղած երևոյթ. այս տարի միջնակարգ դպրոցների դասընթացը աւարտողների մէջ ամենքը և՛ զարմացմամբ և՛ հաճութեամբ կարգացին երեք թուրք օրիորդների անուններ, Ուրեմն, մտածեցին ամենքը, թուրք հասարակութիւնը պատուում է խաւարով ծածկած քօղը, որի ետև ալսքան դարեր փակւած է մնացել մահմեդական միտքը: Միթէ մահմեդական աշխարհի սիւները այնքան խարխուլ են դառել, որ մի քանի աղատամիտների դիմադրութեան չը դիմանար... Օ՛հ ոչ, անշուշտ ոչ—չտապեցին պատասխանել նորաւարտ թրքահայներից մէկի ազատամտութեան մէջ «մոլորւած» ծնողներից մի զոյգ: Հետաքրքրական է փաստը, որի հասարակական նշանակութիւնը ոչ ոք չի հերքել: Եւ ահա թէ փաստը ինչումն է: Ռուսաց օրիորդաց ինստիտուտում աւարտողներից մէկին արդէն շտապել են տալ «հարեմ» և, ուրեմն, դատապարտւած է կրել այն ստրկական դրութեան կապերը, որը մինչև անգամ թուրքերի հասարակ դասակարգի աչքում համարւում է ամօթալի: Տիկին Ա., հաւատացնում է ռուս լրագիրներից մէկը, մտել է հարեմ արդէն հասակն առած և ամուսնացած մի մարդու, որը, որպէս ասում են, իւր նոր կնոջ հասակի աղջիկներ ունի: Մահմեդական պսակի, քեթիւնի խորհուրդը կատարւել է շատ վկաների ներկայութեամբ, և լօղուտ աղջկաջ հօրը կտրած տուգանքը, պսակալուծութեան դէպքում, որոշւած է 30.000 ռուբլի: Եւ այդ օրիորդը, որ ալօմ հարեմի անդամ է, միակ աղջիկն էր իւր հօր, որը, լաւելումն բոլորի, մի բոլորովին ապահովւած մարդ է և խոշոր գիրք ունի բռնած թրքական հասարակութեան մէջ. բանից ուրեմն դուրս է գալիս, որ մի ծիծեռնակ դեռ գարուն չը բերեց թուրքերի համար: Սակայն, ի պատիւ Թիֆլիսի թուրք հասարակութեան, պէտք է ասել, որ նա սրտանց զալացած է այդ դէպքի առիթով:

Յունիսի ընթացքում խօսած ճառերից ես գտնում եմ երկուսը, որոնցից մէկը ես իմ ձեռքով կ'ուզէի դնել իմ ընթերցողների առջև, թողնելով որ պարոն «Հ»-ը երկրորդից անէ այն դործադրութիւնը, որ նա կ'ուզէ անել: Երկուսն էլ խօսեցել են ֆրանսիացիք. նոցանից մէկը Ռընանն է, միւսը Ֆերրին. այս վերջինը ֆրանսիացում իշխող կուսակցութեան պարագլուխ, առաջինը, Ռընանը, ո՛ւմը չէ լայտնի այդ՝ դրականութեան և գիտութեան ալօմ փալլիւղը աստղերից մէկը, բաց մէկը, որը գիտութեան պահանջների խտութեան հետ կարողացել է միացնել խօսելու մի շնորհք, որը նորանից դարձրել է հրապարակախօս-պատմաբան-գրասէր-հուետօր, այն աստիճան ժողովրդական, որին սակաւ գիտնականներին չաջողել է ներկայ գարում: Գնացէք մի ժողով՝ կազմւած 99 քնթի մազ արխէօլօգներից, ստատիստիկոսներից և էլ ի՛նչ գիտեմ ինչ գիտնականներից. բաց երբ 100-րդը

Ռընանն է, իմացէք, որ լսողութիւնը լարելու արժանի մի խօսք կ'ասուի, որը և կը կազմի բոլոր խօսակցութեան աղբիւրը: Համով-հոտով մի մարդ է, որին մարդս բոլորովին ափն կերպ չի կարող երևակայել, քան ինչ նա է իսկապէս: Երբ ես նորան առաջին անգամ տեսայ, մտածեցի.—Այս մարդը, որ Քրիստոսի կենսագրութիւնն է գրել և «Քրիստոնէութեան սկզբնաւորութիւններն» մի քանի հատորները, այս մարդը, ասացի, որի մասնագիտութիւնն է երբայերէն լեզուն, այնքան խորն է մտել իւր մասնագիտութեան մէջ, որ ինքը վերջ ի վերջոյ երբայեցի է դառել: Collège de France անունով Պարիզում ինչ որ մի դպրոց, թէ համալսարան, թէ ձեմարան, թէ ինչ քաղաքացալս կալ, որի պրօֆեսսորներինցն է Ռընանը: Անշուշտ բարձրագոյն ուսումնարան է այդ Կօլլէժ դը Ֆրանսը. բայց կանոնաւոր համալսարաններին աչք ու ականջը սովոր մարդը չի կարող նորա համար չատուկ մի անուն ստեղծել, այն աստիճան անորոշ բնաւորութիւն ունի նա: Լսողները ուսանողներ չեն, այլ միմիայն լսողներ. փողոցով անցնողը, մանաւանդ երբ նա դադրած է, ապահով է, որ լսարաններինց մինում կարող է երկար աթոռներինց մինի վերաջ նըստած քուն մտնել էստետիքի մասին դասախօսութեան ակոմպանիմենտով:

Ինչ և իցէ, դադրածութիւնից է, թէ հետաքրքրութիւնից—մի անգամ երբ մտալ ալդտեղ, դասախօսութիւնների ցուցակում ընկաւ աչքիս Ռընանի անունը. ճիշդ ափն ժամին նա պիտի դասախօսէր: Որոնեցի նորա լսարանը, մտալ... Հասարակ մեծութեան մի սենեակ, մեծ սեղան, որի շուրջը նստած 25—30 հոգի խորին ուշադրութեամբ հետևում են նոյն սեղանին նստած պրօֆեսսորին: Դա Ռընանն էր. մեծ, հաստ գլուխ, անբեղ, անմորուս, փոքր ինչ ճաղատ, ինքը լիքը, կենդանի՝ բայց հեղ կապոյտ աչքեր. կը լինէր փստն տարեկան (այդ 1878-ին էր): Քննում էին ինչ որ ձեռագիրներ և համեմատում բնագիրներ: Ինչ խօսք, որ երբայերէնով էին ղեռաւած: Իմ ուշադրութիւնը ամբողջապէս կլանւած էր Ռընանի անձնաւորութիւնով: Միթէ, մտածեցի ես, այս հաստ և չաղ գլխում ափն ուղեղն է, որի ծալքերինց բղխում են Ֆրանսիական լեզուի ամենանորբ թիւերը. որովհետև ոճի կողմինց ոչ ոք Ֆրանսիացում Ռընանի հետ չի մրցում, նամանաւանդ որ իւր ոճի մէջ նա զիտէ գիտութեան հետ միացնել մի անսահման բարութիւն և մի ինչ որ ոգի, որը նոյն ինքն մարդկայնութիւնն է: Դասինց գուրս գալուց վետոյ ես գնեցի մօտակալ մագաղիճներից մինում նորա պատկերը, իբր վիշառակ, որին զիմում եմ ամեն անգամ, երբ Ռընանինց լրագիրը մի լուր է բերում—այն աստիճանի չեմ կարողանում հաշտել նորա կերպարանքի հետ, երբ նորա մտքերն եմ կարդում:

Դիմում եմ, ուրեմն, Ռընանի խօսածին, քանի որ Ռընանը մինչև այժմ ոչ ոքին չի ձանձրացրել:

Պէտք է ասեմ, որ Ֆրանսիացում տարին մի անգամ լինում է գիտ-

Նական ընկերութիւնների ընդհանուր ժողով: Այդ ժողովումն է, որ Ռը-
Նանը արտասանեց հետեւեալը.—

Պ ա Ր Ո Ն Ն Ե Ր.

«Նրբ հասարակաց լուսաւորութեան պ. միջնորդի մի պատգամաւոր
եկաւ ինձ պատուելու, մի ամիս առաջ, որ ես մասնակից լինեմ այս հան-
դիսաւոր ժողովին, ես այնքան զգացեցի հաճութիւն, թէ ես մի քանի րո-
պէ ձեզ հետ խօսակցելու առիթը պիտի ունենամ, որ ես մոռացա՞ մի
քանի տարի առաջ արած իմ խելացի վճիռը՝ այլ ես երբէք չը խօսել մի
մեծ ամֆիթատրոնում, որ իմից աւելի երկտասարդ և աւելի վստահ ձա-
յների համար է չինած: Սակայն, փորձութիւնը չատ էր մեծ: Մի ձեզ նման
առաջնորդի, որը այնքան լուսաւոր ընտրողութեան արդիւնք է, ինձ հա-
մար սակաւագիւտ բաղդ է թուում. ձեր ժողովը ինձ թւեց՝ որպէս մի կեն-
դանի ապացոյց մի մութի, որը ինձ սովորական է, կամ, աւելի լաւնասած,
որպէս վճռական ապացոյց չօգուտ մի բողոքի, որը ինձնից դուրս է պըրժ-
նում ամեն անգամ, երբ ես լսում եմ այն ցաւալի և սխալ կարծիքը, իբր
թէ Պարիզից դուրս աշխատել չի կարելի:

«Մի այնպիսի ժամանակ, որպիսին այսօր է, այդպիսի հպեացք ուղ-
ղակի անմիտ է, նա է մի non-sens:

«Այսքան բարձր պարգևների ու աշխատութիւնների աչս ահագին
մատուցի առջև, որին ամենաձեռնհաս դատաւորները չարգանք են ցոյց
տալիս՝ ձեր վիճաբանութիւնները անսահման, բաղմալան առարկաների
մասին լսելուց վետոյ, որոնցով վրադուում է մարդկային ոգին, գաւառի գիտ-
նական արգասաւորութիւնը կարօտ չէ ապացոյցի: Բայց և այնպէս հակա-
ռակ կարծիքը գալթակիւում է շատերին և շատերին ճանապարհից հանում
է. ես կ'ուզէի որոնել նորա պատճառները և, եթէ կարելի է, ցոյց տալ մի
քանի միջոցներ, որոնցով մի քանի իսկական անպարմարտութիւններ կա-
րելի կը լինի նսեմացնել:

«Այն կարծիքը, թէ դաւառում չի կարելի աշխատել, հարկւր տարի
չը կա, որ գոյութիւն ունի: Հարկւր տարի է, որ Բիւֆֆօնը նոր միտած
էր և բնական պատմութեան ընդհանուր գծերը նոր գտնուեցին Մոնբար'ում:
Մի քիչ դորանից առաջ Մօնտեսքիէօն դուի էր քաղաքական պատմութեան
ամենախոր օրէնքները Բօրդօյում: Այն ժամանակ ոչ միայն աշխատում
էին դաւառում, այլ այնտեղ ստեղծում էին գ ո Ր ծ ո Յ - ղ ու լ ս ն ե Ր: Ողեկան
իրերի կենդրոնացումը Պարիզում սկսում է 19-երորդ դարու սկզբի տարի-
ներում: Ողու լուսոյ այս հրաշալի կենդրոնի շուրջը կազմուց սուերի մի
խառ:

«Ֆրանսիայի մտաւոր ոյժերի մի զօրեղ տեղադրութեան էր կատարւում:
III Թւականի սահմանադրութիւնը վճռել էր, որ ամբողջ Հանրապետու-
թեան համար լինի մի ազգային խնտիտուտ, որի պարտականութիւնը լինէր

հաւաքել կատարելագործութիւնների գիտերը, գեղարւեստը և գիտութիւնները: Մի քանի չաքաթ լետու, Գաշնադրութիւնը վճուեց. «Գիտութիւնների և արհեստների ինստիտուտը պատկանում է ամբողջ Հանրապետութեան. նա հաստատւած է Պարիզում»:

«Պարզ է, որ այդ վճիռը չը լարուցեց ոչ մի հակառակութիւն: Իւր առաջին կազմակերպութեամբ, ինստիտուտը բաղկացած էր մի քանի անդամներից Պարիզում բնակւող և մի նույնքան անդամներից՝ բնակւող Հանրապետութեան աչ և աչ մասերում: Փանի մի տարիներից լետու տեսան, որ անհնարին է մի տեղ ժողովել վաւառաբնակներին. Պարիզ բնակելը դառաւ պարտաւորիչ: Անխտուափելի օրէնքը կատարւում էր: Մի մաքսիմ, որը պրակտիկի մէջ պաշտպանում են նոյն իսկ նոքա, որոնք թէօրիացով նորան հերքում են, չէր կարող չ'ունենալ իւր խոր արմատները: Հակառակ ուղղութիւնը՝ չափազանց կենդրոնացումը Պարիզում՝ մի քանի կողմերից իրաւացի էր:

«Նա արդարև իրաւացի էր աչն իրական անհրաժեշտութեան առջև, գիտութեան մի առժամանակեալ դրութեան մէջ, որը պահանջում էր, որ ստեղծող ուժերը կենդրոնանան մի կէտում: Գիտութեան բիւջէտը այն ժամանակ թոյլ էր. պարագաները շատ սահմանափակ էին, չէր կարելի ցրել: Վարպետները նմանապէս քիչ էին թւով: Երբ Լապլասը միակ ինքը ունէր բռնած տիեզերքի մեխանիկի խնդիրը, երբ Բերթոլէ'ի լաբորատորիան կենդրոնացնում էր ջանքերը նոր ծնած քիմիայի, երբ բնական գիտութիւնների իւրիւր ամբողջապէս կատարւում էր Կլուէի'ի և նորա մրցողների շուրջը, երբ արևելագիտութիւնը ծագում էր Սիլվեստր Սասի'ից, — դպրոցների շատութիւնը աւելորդ էր: Այդ շատութիւնը մինչև անգամ կարող էր աղէտաբեր լինել: Գիտութեան, գրականութեան և գեղարւեստի մէջ տեղ-ծագործութիւնը սովորաբար կատարւում է շատ որոշ կէտերի վերաջ. ստեղծագործութեան դարը անհրաժեշտ կերպով միաւորական է: Աչն տեղը, ուր աշխատում էր Գալիլէյը, գէպի իրան էր քաշել ամբողջ աստեղագիտութիւնը: Երբ Գէկարտը և Նիւտոնը իրանց ուղեղում պահած ունէին իրանց ժամանակի ամենարարժք գաղափարը, նոքա ևս զարհուրելի կենդրոնացնողներ էին:

«Ռւբենմն զարմանալի է, որ աչն փաղլուն և պտղաբեր շրջանը, որ Ֆրանսիան անցել է այս վերջին հոթանասուն և հինգ տարիներում, պահանջած լինէր ծնւելու մի տեղ, մի տեսակ բուն, ուժեղ կերպով տաքացրած և գիտնականօրէն սարքւած՝ աչնքան սերմեր ջերմացնելու համար, որոնք այս բոպէին դառել են ջոկ աշխարհներ: Հուլիների համար, որպէս և մարմինների համար, տաքութիւնը գոյանում է մերձաւորութիւնից: Ամեն գիտութեան սկզբնաւորութիւնները մեզ տանում հասցնում են մի շատ փակ դպրոցի, մի ձուլի, եթէ համարձակւում աչլպէս ասել, որ իւր մէջ է պարունակում զարգացման սկզբունքները և նոր ծնածի կերակուրը: Նրկներ

քարաէղը չինելու համար հարկաւոր էր մի ղիտարան, օրսերւատօրիա: Հին բնաղիւրների վերականգնումը ուրիշ տեսակ անկարելի էր, թէ ոչ մի ընդարձակ զրադարանի մերձակալութեամբ: Արէլ Ռէմիւզան չէր ստեղծիլ չինարէնի գիտութիւնը մի քաղաքում, ուր չը լինէիր չինական գրքերի մի ժողովածու:

«Բայց ալժմ իրերի դրութիւնը ալ է: Հասունութիւնը, որին հասել են բազմաթիւ գիտութիւններ, ալն կենդրոններից դուրս է, ուր ստեղծւել են նոքա: Իրքերը և գիտական ժողովածուները ալնքան բազմաթիւ են դարձել, որ նոցա ընթերցումից կարելի է գալ ուրոն եղրակացութիւնների: Թողնենք տեղական պատմութիւնը, որը ալնքան հետաքրքրական է. գիտութեան գործի կէսը կարող է կատարել կարինետի աշխատանքով: Գիտութեան շատ ճիւղերում, արևելագիտութեան վերարերևալ, ուսաւթների մեծագոյն մասը, օրինակ, հին զրքերը, որ գրւած են նորագոյն մեթոդների հաստատուելուց առաջ, միալն երկրորդական նշանակութիւն ունին: Մի փոքր զոհաբերութիւնով մի խորաթափանց հետազոտող կարող է բազմաթիւ առաջնակարգ խնդիրների վերարերևալ ունենալ իւր շուրջը բոլոր տարրերը՝ բոլորովին նոր քննադատական հետազոտութիւններ անելու համար: Եւ շատ զարմանալի է, որ հէնց ամենանոր գիտութիւններն են, որոնք պահանջում են ամենից քիչ պարագաներ և որոնք աւելի լաւ կարող են մշակւել հին գրքերի պահեստներով սակաւ հարուստ քաղաքներում: Հէնց ձեզ օրինակ՝ համեմատական լեզուագիտութիւնը: Սկզբից մի քանի հաղար ֆրանկ վեր գնելով ու բաժանորդ գրւելով երեք կամ չորս մասնագիտական ժողովածուների, ձեռք կը բերւեն բոլոր անհրաժեշտ պարագաները ալս երկար և համբերութիւն պահանջող համեմատութիւնների համար, որոնց համար հոգու հանգստութիւնը, որ կարելի է վայելել դաւառում, ներկայացնում է ալնքան նպաստաւոր պայմաններ: Այսպիսով բազմաթիւ ճիւղեր կան ուսումնասիրութիւնների, որոնք կարող են մշակւել միանգամալն մասնաւոր կերպով և ամենալետեալ տեղերում: Գորա ամենալաւ օրինակը տւեց հուշակաւոր Բօրգհեղի, որը ղիտմամբ ընտրեց Սէն-Մարէն ¹⁾, որ լատինական տրձանագրութիւնների գիտութեան՝ էպիգրաֆէալի ուսումնասիրութեան կենդրոնը դարձրեց: Նա գերադասեց մի ղիւզ, ուր նորանով զբաղւում էին նորան միմիալն չարգանքով ղլուխ տալու չափով, քան պապական Հռովմը, ուր նրանով շատ կը ղբաղւէին՝ բալց միալն նորան լսանդարելու համար: Եւ նոյնը կ'ասէի Փիլոսօֆալական դաղափարների համար: Դարւինը երբէք չ'ուղեց թողնել ալն ղիւզը, ուր մի տեսակ բաղղի բերմունքը նորան հաստատել էր: Թողնելով Պարիզին և մեծ կենդրոններին սակաւաղիւտ բաները, սահմանափակ մասնաղիտութիւնները, հետաղօտութիւնները, որոնք պահանջւում են ուժեղ գործիքներ, դաւառը

¹⁾ Մի փոքրիկ հանրաղետութիւն՝ 7000 բնակիչներով, ամեն կողմից շրջապատած իտալիայով:

ազդպիսով կարող էր արդիւնքով ձեռնարկել անթիւ աշխատութիւններին, որոնք ցայժմ բաժին էին գիտական մալաքաղաքներին, բայց որոնք այժմ ամենուրեք կարելի են...

«Մինչև անգամ աշխատութիւններ, որոնք սրահանջում են հին դրքերի ընդարձակ պահեստներ, աշխատութիւններ, որոնց համար Պարիզը ներկայացնում է մեծամեծ առաւելութիւններ, դոցա համար իսկ դաւառը ունի միջոցներ, որոնց նա չը գիտէ: Ֆիլոսոֆալութեան քննութիւնը տալուց քանի մի օր լետու, 1848 թ.-ին, ես նշանակեցի ուսուցիչ Վանդոմի լիցէնում, որ ինձ մի քիչ դիւր չ'եկաւ, որովհետեւ ես արդէն սկսել էի իմ աշխատութիւնը Աւերբոիսի և աւերբոիզմի մասին: Պ. Կուլէնը (հռչակաւոր Փրանսիացի ֆիլոսոֆան) և պ. Լըկլերկը բարութիւն ունեցան իմ դործով հետաքրքրւելու: Ես դիմեցի պ. Կուլէնին, որը ինձ պատասխանեց մի տոմսակով մօտաւորապէս այսպէս գրած. — «Այժմ հարկ լինի վկայել վարչութեան, իմ թանկազին Ռընան, թէ Վանդոմը աշխարհիս ամենալատ ընտրած տեղն է Աւերբոիսի մասին գրելու համար, ես նրան կ'ասեմ ալը անժխտելի ճշմարտութիւնը»: Ես չը գիտեմ թէ Վանդոմը հին դրքերով հարուստ է թէ ո'չ, բայց ես պէտք է ասեմ, որ գոնէ աշխատութեանս մի մասը ես զրեւ եմ ալը ծովափերում: Մի քանի ամսով դնացած լինելով Սէն-Մար, — մի քաղաք, որը աւելի չէ գիտնական, քան Վանդոմը, ես աշնտեղ գտաւ մի դրադարան՝ կազմւած վանքերի հին միացորդներից, ուր փոշիի մի խաւի տակ քնած էր ամբողջ սիւօլաստիկը, ես գտաւ Արիստոդելի հրատարակութիւնները Աւերբոիսի նկատողութիւններով, տպած Վենետիկում, Զիմարալի ցանկերը և բաւականի թւով մեկնութիւններ Պաղուպի վարժապետներին: Ե՛հ, ի հարկէ, շատ ժամանակ է, որ նրանց կարդացող չի եղել և դեռ. խնդիր է, թէ երբ և իցէ նրանց կարդացել են: Բայց ինչ և իցէ, ալս փոշոտ հատորների մէջն է, որ ես շարադրեցի աւերբոիզմի պատմութեան մի քանի գլուխները: Գորանից ես դուրս բերի ալս համոզմունքը, որ երբ մարդս լաւ որոնի, գաւառում կը գտնի նիւթեր անասելի աւելի քան կարծում են, նաև ընդհանուր պատմական աշխատութիւններին համար:

«Աւ որքա՛ն նպաստաւոր են հանգստութեան պայմանները, որ ներկայացնում է դաւառը, քան անձուկ, վրդով, անհաստատ պայմանները Պարիզի կեանքին: Գիտնականի պահանջները մէկը բնականաբան է՝ ընդարձակ, բարմարաւոր, ուր մարդ չը վախենալ ոչ տեղափոխութիւններից և ոչ խանդարումներից: Լեղաւորիտական, որպէս և ֆիզիքական զիտութիւնները կարօտ են ընդարձակ սեղաններով կահաւորւած գործանոցների, որպէս զի դանադան աշխատութիւններ և թղթեր իրար հեռ չը խառնեն: Եւ բացի դորանից, ճշմարտութեան սէրը մարդուս դարձնում է միաշնակեաց. դաւառը տալիս է ալը առանձնութիւնը, հանգստութիւնը, ազատութիւնը: Ես կաւելացնէի՝ ընտրութեան հաճոյքը և ժպիտը: Ալս խոտապտահանջ աշխատու-

թիւնների համար հարկաւոր է ոգու անդորրութիւն և բերկրութիւն, ազատ ժամանակ և կատարեալ ինքնիշխանութիւն: Մի մեծ քաղաքի արւարձաններում մի գեղեցիկ տուն, մի երկար դահլիճ՝ զբքերով կահաւորած, արտաքուստ ծածկած բեռնգալեան վարդերով, մի պարտէզ՝ նեղ ուղիներով, ուր կարելի լինի դըսնել մի բոսէ պս գրքերից քաղած ծաղիկները հետդ,—դոցանից և ոչ մէկը աւելորդ չէ հոգու առողջութեան համար, որ ալնքան անհրաժեշտ է մտաւոր աշխատանքների համար, բացի երբ մարդս միլլիօնատէր է (սր հազադիւս է մեր մէջ): զէ որոնեցէք աչդպիսի բան Պարիզում, մի ուր և իցէ չորրորդ չարիւմ, այս անհամ աների մէջ, որ չինել ևն ճարտարապետները, որոնք ոչ մի բոսէ գրասէր կենսոյի ենթադրութիւնը չեն արել:

«Մեր գրադարանները, ուր մենք ալնքան սիրում ենք դըօսնել մեր գրքերի և մեր մտքերի բազմազանութեան մէջ, սև կարինետներ են, ամբարներ են, ուր գրքերը կուտակւած են, չ'արտադրելով ազօս լոյս անգամ:

«Պարիզը ունի Կօլլէժ դը Ֆրանս, աչ բաւական է, որ ես կ'պհմ ալնտեղին: Բալց, հարկաւ, եթէ Կօլլէժ դը Ֆրանսը լինէր սուրբ Բերնարդի ժամանակաւ մի վանք, անտառի խորքերում կ'որած, օփիների երկար ծառուղիներով, կաղնիների, եղիգների, ժաշերի մէջ, փակ ձեմնլիքով, ուր կարելի լինէր անձրերի ժամանակ մանգալ, ապարդիւն սեռեակների մի շարք, ուր երկար սեղանների վերալ կը բերէին դարսելու նոր արձանագրութիւններ և ալն,—ալնտեղ մարդս աւելի քաղցրութեամբ կը սորատէր մահւան ժամին, և գիտական արդիւնաբերութիւնը աչ հաստատութեան աւելի գերադանց կը լինէր, քան ինչ կ'ալ պժմ, որովհետև միալնակութիւնը լաւ ներշնչող է, և աշխատութիւնների արժէքը համեմատ է ալն հանդըստութեան հետ, որով նոքա չինում են:

«Մենք կը չափալանցնէինք մեր ասելիքը և նորան կը լեղաթիւրէինք, եթէ մենք ուղենալինք պնդել, թէ ամեն տեղ չարմարութիւնները նոյնն են: Բոլոր քաղաքները չեն կարող ունենալ Պարիզի ինստիտուտը, մի Կօլլէժ դը Ֆրանս, մի դիտարան, մի թանգարան, մի դպրոց ձեռաղիրների: Ամեն համալսարանի գրականութեան ֆակուլտէտ չի կարող ունենալ մի ամբիւն՝ արարելէն համար, մի ամբիւն՝ եզրադադրութեան համար, մի ամբիւն՝ ասորագիտութեան համար: Նւ վերջապէս, մի լալանի տեսակ ընդհանուր դրդումն կ'ալ, եթէ համարձակւում ասել, զէպի նւիրումն, որի գաղտնիքը Պարիզը գեւ երկար ժամանակ կը պահպանի: Մեծ կրթութեան կնիքը ուրիշ տեղ չի կարող ստացել, եթէ ոչ Պարիզում: Բալց մի անգամ նորա օծումն առած՝ երկար կարելի է պահպանել նորա ազդեցութիւնն ու հորը: Ջերմութանդ մահմեղականը, որը գնում է սրբաղան քաղաքները, չի հարկադրւած ալնտեղ ապրելու. ամեն տեղ, ուր նա գնում է, նա տանում է իւր հետ ալնտեղից—դուրս բերած սրբաղան կրակը, դրոշմը, որ նա ալնտեղ ստացել է, ողին, որ նրան ներշնչւած է: Պարիզը, միջին դարե-

րում, մտաւոր կրթութեան կենդրոնն էր ամբողջ աշխարհիս համար. աշխտեղ ձեակերպւում էին, բայց աշխտեղ չէին մնում: Ամեն ոք, աշխտեղ ուսանելուց վտու, վերադառնում էր իւր երկիրը և իւր ձևով զարգացնում էր աշխարհը, որ պատւաստւած էր նրան...

«Ես նրանցից չեմ, պարոններ, որ կարծում են թէ ողու կրթութիւնը պէտք է դաւառական լինի»:

«Մարդկային ոգին չի ճանաչում դաւառներ: Դա մեթօղը չ'ունի տեղալին կամ դաւառական բնաւորութիւն: Միմիայն մի քիմիա կա, մի ֆիզիքա, մի ֆիզիօլօգիա, և կա միայն մի լեզուագիտութիւն, մի քննադատութիւն: Զարգութիւնը, կրօնական դրացումները, մանկական և երիտասարդական վիշտութիւնները կարող են ունենալ տեղալին ձև, բայց գիտութիւնը մի է, որպէս մարդկային ոգին, որպէս ճշմարտութիւնը: Հիւանդը— ալը ամենամահաւոր բոլոր մարդկանցից, որովհետեւ նա միայն մի բանի է ձգտում՝ բժշկելու—երբէք չի զիմիլ դաւառական բժշկականութեան, եթէ աղալիսի մէկը դոտութիւն ունենար: Նա միշտ կը լինի բժշկականութեան կողմը ստանց ածականի, աչն է լաւի կողմը»:

«Գաւառի բարձր մտաւոր արդիւնաբերութիւնը չը պիտի դաւառի դրոշմ ունենալ: Մարդ իւր ամբողջ կեանքում սիրում է վիշել ժողովրդական բարբառով աչն երգը, որով նա հրճւել է մանկութեան օրերին. բայց երբէք մի գիտութիւն, ֆիլօսօֆիայութիւն, քաղաքա-տնտեսութիւն չեն ստեղծւիլ բարբառով»:

«Յառաջդիմութիւնը, գիտական աշխարհում, չի բաժանում մարդկային ոգին դաւառների մէջ. նա պէտք է ջնջի մալրաքաղաքի և դաւառների մէջ եղած տարբերութիւնները, և ամբողջ երկրից ստեղծի մի միակ զօրք, որը կ'աշխատի լօղուս գիտութեան, բանականութեան, քաղաքակրթութեան»:

Մտաւորապէս աւտէս է խօսում մի Ռեման, իմ ընթերցողներ: Որքան մարդկայնութիւն է բաւում աչն բոլոր խօսքերից և սրբան բարութիւն՝ խօսողի սրտից: Այդ բոլորը ուժի, գերազանց ուժի նշաններ են, ազատ հոգու և կրթւած մտքի զեղմունքներ են: Եւ ես պնդում եմ, որ բարութիւնը, մարդկայնութիւնը միմիայն լաւ մշակած ուղեղների արդիւնք են: Երբ ես ալը սողերից աչքս վտ եմ դարձնում և նայում մեր լեզուով գրած ու ստլած ճառերի վերայ կամ լօղածների, որոնք ճառերի տեղը պէտք է աան իբր թէ, մի մի անգամ իմ կատարեալ զղւաճքս է գալիս, որից կիտով չափ թեթեւանում եմ գետնին թքելով: Զը կ'աչ, չը կ'աչ նոցա մէջ աչն ոգին, որը կրթութեան աղն է, ստանց որի գրականութիւնն ինքը գտնում է մի հարստահարութիւն կամ հարստահարութեան մի միջոց: Յնչեւ ընթերցողների ներւերը աղմուկներով, հա մ ո ղ ա ծ լ լ ի ն ե լ ո լ ս տ ու

թեան մէջ,—դա առանձին կարգի «համոզւածներն» արհեստն է։ Եւ մի-
մի հարցնում եմ ինձ.—թէ ինչպէս են կարողանում հանգիստ կերպով քնել
ակնկալունի կերպով չարանենգութիւն ծածկող զրոյներ. որովհետեւ ես այս-
պէս եմ մտածում, թէ զրեւու պարապմունքը ամենաստոր ապրանքի վա-
ճառականութիւնից էլ ստոր փէշակ է, երբ նորա մէջ, աչք զահրուժար
դրելու մէջ, չի դնում մարդկայնութիւնից ներշնչւած ոգին, ալն, որ կա-
րող է տալ միայն լաւ մշակւած ոգին։

Ներկայ ժամանակումս ալսպիսի զգացումներ ծնեցնում են իմ մէջ
առհասարակ ալն բոլորը ինչ ուղղած է «Մուրճ»-ի դէմ, ում գլխից ու բե-
րանից նա բղիւսած էլ լինի և ինչ ձևով արտապայտւած—աչք միենոյն է։
Եւ Աստուած միայն գիտէ—թէ որքան մեծ է նոցա թիւը—և ինչպէս հե-
տամուտ են նոքա «Մուրճ»-ի ամեն մի տողին ու դարձւածին։

Ռընանը, որպէս տեսաւ ընթերցողը, չատ հաստատ է խօսում Պա-
րիզի նշանակութեան մասին։ Նա ասաց, որպէս չիշում էք, թէ մեծ կրթու-
թեան կնիքը չի կարող ստացւել ուրիշ տեղ, եթէ ոչ Պարիզում։ Եւ ու-
ղում եմ հաւատալ, որ Ռընանը հասկանալով է բան խօսում։ Ահա ինչու
ես կ'ուզէի, որ Պարիզ գնացողները լինէին ոչ միայն խմբադրութիւնների
ներկայացուցիչները, այլ բոլոր խմբադրատունները տնով-տեղով, իրանց
ամեն աստիճանի ծառայողներով ու աշխատակիցներով, որոնց պակաս են
չալտնի բաներ։ Բայց թող ինձնից մի խորհուրդ առանց զլանալու լսեն.
ով գնում է Պարիզ, թող գոնէ երեք-չորս տարւաչ պաշար վերցնի հետը,
որովհետեւ մի-երկու ամսում հազիւ կարող է մարդուս միտքն ու ոգին
մշակել նոյն իսկ Պարիզը։

ԼՈՒՍԻՆԻ

„ՄՈՒԻՃ“-Ի ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, Հետևելով մեր բաժանորդների շատերից չափա-
նած ցանկութեանը՝ ներկայ համարով ուղարկում ենք մեր բո-
լոր բաժանորդներին «Մուրճ» ամսագրի կէս տարւաչ բոլոր
համարների բովանդակութիւնը, որպէս զի կցւի 6-րդ համարի
վերջում, ով կամենում է 6 հատորը միասին կազմել:

Առիթից օգտուում ենք՝ խնդրելու մեր բաժանորդներին, որ
բովանդակութեան թերթիկներով չը զլանան ծանօթացնել
«Մուրճ»-ի հետ նրանց, որոնք դեռ ևս բաժանորդ չեն «Մուրճ»
ամսագրին:

«Մուրճ»-ին նոր գրողները կը ստանան տարւաչ բոլոր
համարները:

ՄԱՐԱՇ. Տէր Նահապետեանցին: Ուղարկեցինք Ձեզ «Մուրճ»-ի 5 համար-
ները առանձին ծրարով, իսկ 6-դը՝ հասարակ բանդերօլով:

ՊՕԼԻՍ. պ. Կ.-ին: Մեր գրական լեզուով ընդունւած է ևւրոպական կարգը՝
անծանօթին և ոչ մտերիմ ընկերին՝ «Դուք», «Ձեր» ասել և բա-
ւերը չօգնակի դործածել: Տաճկա-հայերը, պրակտիկի մէջ, աչդ
սովորութիւնը խստութեամբ չեն պահում, երեւի տաճկական
լեզուի ազդեցութեան տակ: Աչդ պատճառով դուցէ Դուք, Պօլ-
սեցիքդ և Տաճկա-հայերդ առհասարակ, չը գիտէք թէ որքա՞ն
խորթ է մեզ Ձեր սովորութիւնը: Մենք աչդ կարգը չիմացող-
ներին անկիրթների չարքն ենք դասում:

ԻԶՄԻՐ. պ. Միհրան Ազնաւ.-նին: «Թեւթը» նոր տպագրւած չը կալ, իսկ
առաջին տպագրութեամբ՝ նա սպառւած է: Բայց կը ներէք,
եթէ ասելու լինինք, որ խմբագրութիւնը կողմնակի լանձնարա-
րութիւններ չի կատարում, իսկ կատարելու դէպքում, նա ստա-
նում է նախ վճարը և ոչ թէ հակառակն է վարւում:

ԲԱՔՈՒԻ Մարդասիրական Ընկերութեան 25-ամեայ չօրէլեանին, տպելով
հանդիսին ստացած հեռագիրների և ուղերձների ցուցակը,

մենք նորձրան ուրախութեամբ տեղ ենք տալիս այստեղ մեր թղթակից-աշխատակից պ. Ա. Զ.-նի նամակին, որից քաղում ենք հետեւեալը.

«Շամախու թեմի սրբազան առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանից, հանդիսից քանի մի օր փառք, ստացւեց մի ուղերձ, որը իւր ժամանակին չէր ստացւել միմիայն ալն պատճառով, որ երկաթուղային երթևեկութիւնը երկար ժամանակ դադարիւ էր: Այդ ուղերձի մէջ նորին սրբազնութիւնը չափոնում է իւր խնդրութիւնը և ուրախութիւնը հանդիսի առիթով և օրհնում է (Նիկիտութեանը, որ նա երկար դարեր չափաւորէ):»

Ստացւած էր նաև մի հեռագիր Թիֆլիսի Հայոց Բարեպ. Ընկերութեան ընդհանուր ժողովի նախագահ պ. դօքտօր Բազրատ Նաւասարդեանցից:

ԵՐԵՒԱՆ. պ. Յովհաննէս Վարդանեանցին: Հինգ բուրլին ստացանք:

ՇՈՒՇԻ. Պէրսէլ: Ձեր ոտանաւորը խմբագրութեան կողմից ուշադրութեան առնեց:

ԲԱՔՈՒ. Մելիք: Ձեզնից տեղեկութիւններ ենք սպասում:

ԿԱՐՍԻ հեռադրատէր 11 պարոններին: Ձեր «հոգու ամբողջ կարողութիւն» վեր Դուք սխալ էք գործել. Ձեզ խաբել են, զալթակղել, Դուք խաբւել էք, զալթակղւել: Կարդացէ՛ք «Մուրճ»-ը լիքը հաւատով, և կը գտք այն եղբակացութեան, որ այս ամսադիրը գիտէ ճանաչել և դժահատել մարդկանց ոչ ալնպէս, ինչպէս Ձեզ սովորեցրած են ցախօր: Եթէ անցեալով չէք խրատւած, «Մուրճ»-ը ապագայում Ձեզ ցոյց կը տալ, թէ ո՞ւմ դատողութեանը և ուղղամտութեանը Դուք պէտք է հաւատաք:

ԲԱՔՈՒ. պ. Միրզա-Աւագեանցին: Ստացանք մի բուրլին, բայց չ'ուղարկեցինք Ձեր հասցէն չ'ունենալու պատճառով: Մի բայ նամակով չափոնեցէք: «Քեարամը և Ասլին» արժէ 60 կոպ.:

ՄԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆ: Նոյա, որոնք «Յեցեր»-ի Տաճատ Գնթուհու ախլի մէջ ակնարկութիւն են տեսնում Հայրիկի մասին, չափաւորում ենք, որ «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը, «Յեցեր»-ի ձեռագիրը կարդալիս, ոչ մի թաղցրած տեղեկեցիկ չի նկատուել և չի էլ նկատում: Դսկ եթէ ազգային տեղեկեցիկ նկատած լինէր, նա երբէք չէր թող տալ մի ազգային վէպի ապագրութիւնը «Մուրճ»-ի էջերում: Մենք ընդունել ենք պ. Պաօշեանցի վէպը իւրեւ լոկ վէպ:

որի մէջ դուրս են բերած ժողովրդի զանազան կարգի ցեղեր: Հայրիկը ոչ մի զեր չէ խաղում «Յեցեր»-ի մէջ՝ որպէս մի անձ. նաւորութիւն, մի տիպ:

«Յեցեր»-ի մէջ դուրս բերած գիւղական հանգամանքները և տիպերը, մեծից մինչև փոքրը, աչնքան ճիշդ են երևում, որ մենք զուշակում ենք, թէ ինչ ահագին հասարակական նշանակութիւն պիտի ձեռք բերի մեր հրատարակած վէպը: Նրեան նահանգից եկողները պատմել են մեզ աչն բարեբար ազդեցութեան մասին, որ արել է «Յեցեր»-ի ընթերցանութիւնը: Ինչ մենք լսել ենք նոցանից, որպէս նաև համալսարանական ուսանողներից, մեզ աւելի ու աւելի հաստատում են աչն համոզման մէջ, որ նենգաւորների ջանքերը՝ «Յեցեր»-ին մի ալ լուսաբանութիւն տալ—հրէշաւոր կերպով արհեստական են, Վերջին տարիներում լոյս տեսած վէպերից, Պռօչեանցի «Յեցեր»-ը իւր հասարակական նշանակութեամբ, բռնում է անկասկած առաջին տեղը: Արհեստական լուսաբանութիւնից ուրախացած, ները աչն ցեղերն են, որոնց դէմ լարած են մեր շանթերը, Նրանք երեի շատ գոհ են, որ իրանց դիմակները կը ծածկեն լրագրական կռիւներով: «Մշակ»-ը ձեզ օգնական, Բալասան աղալ, Տաճատ Գնթունի և պարոն Խուդօ:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. Պ. Գր. Վ. «Թէ խռովացող»-ը հաւանեցինք և կը սպաղրւի: Նրկրորդը՝ «Սիրոյ բերկրանք» չի տպւելու:

ՄՕՍԿԻԱ. Պ. ԱՐԾԻԻԵԱՆԻՆ: Թողւեց հետեւալ անգամին. ուշ հասաւ մեզ:

ՎՐԻՊԱԿ. Երես 921, Ֆէօդօրովի ոտանաւորի մէջ, առաջին տող վերջին տան՝ «մի դարթէք», պէտք է լինի՝ «մի ջարդիր»:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՋ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

Բ. Կ.

ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Ազգաբնակութիւնը և ազգաբնակչական շարժումները»	— 40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարակութիւնը»	— 40
ԲՕԿ ԲԺԻՇԿ. — «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	— 30
ԱՐԱՏՈՒՆԻԱՆՍԻ Ա. — „Закавказская хлебная торговля“	— 75
„ „ — „Закавказские шелкометаллические заводы“	— 80
ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հէքիաթներ», 4-րդ գիրք	— 50
„ „ — «Ժողովրդական հէքիաթներ», 5-րդ գիրք	— 50
ՊՈՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» — (վէպ)	1 —

Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կարելի է ուղարկել պատրի մարկաններ:

“ՄՈՒՐՃ” ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՇՏԱՅՐԱԾ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

**Ուսուցիչներին, վարժուհիներին և բարձրագույն դպրոց-
ների ուսանողներին համար:**

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ վճարում են կամ միանգամ 8 թուրքի տարեկան սկզբին
և կամ տարեկան 10 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	2 թ.
Փետրւարի 1-ին	2
Մարտի 1-ին	2
Մայիսի 1-ին	2
Սեպտեմբերի 20-ին	2

ԳԱԻԱՌՆԵՐԻՅ ռազարկում են տարեկան 9 թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 թ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	3

Բարձրագույն դպրոցներում ուսանողները վճարում են տարեկան 8
թուրքի այսպէս՝

Յունւարի 1-ին	3 թ.
Փետրւարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	2

Հասցէ՝ Тифлисъ. Редакция журн. МУРЧЪ.

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՕՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքինաների բոլոր ցուցահանդէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆՆԵՐԻ

կարնոր ընկերներ տան տիկիներին և աղջիկ օգնականներ
բոլոր արհեստավարների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում: Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պաշտոնում, Գո-
լովնիսկի պրոսպեկտի վերայ, Միլերմանովի տան և նրա բաժանմունք, -
ներքին մէջ:

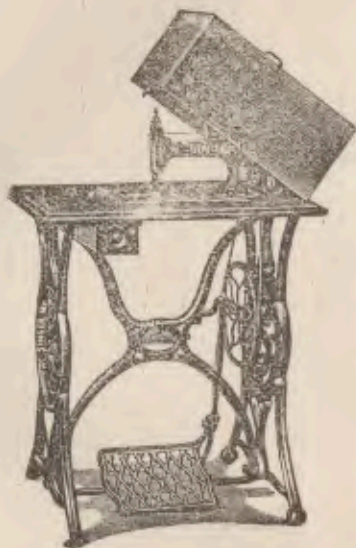
Բաղուում: Մեքայէլեան փողոցում,
Մերզա Աւագեանի տ.
Քուլմայիսում: Բուրլարի դէմ,
Ձեռնիովի տ.

Բաթումում: Պօլեյիական փողո-
ցում, Թէրզի օդրու տ.
Թէլերանում: Մարշ-Մէյլանի
դէմ, բուրլարի վերայ:

և նրանց ճանապարհորդող գործաշուկայի հօդ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՆԻՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ՆԻ ԸՆԿԵՐ.
ԳԼԽԱՌՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

Գ. ՆԷՅԴԼԻՆԳԵՐ

արտօնութիւն ստացած

աւետարական դրոշմը.

ՆԱԵԹԻՍԱՆԵՆԵՐ

Դնողները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետզհետէ վճարել սակաւ քանակութեամբ, աչն է՝ չարաթով կամ
ամսով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ գրառակովով դրամը վճարելու համար:

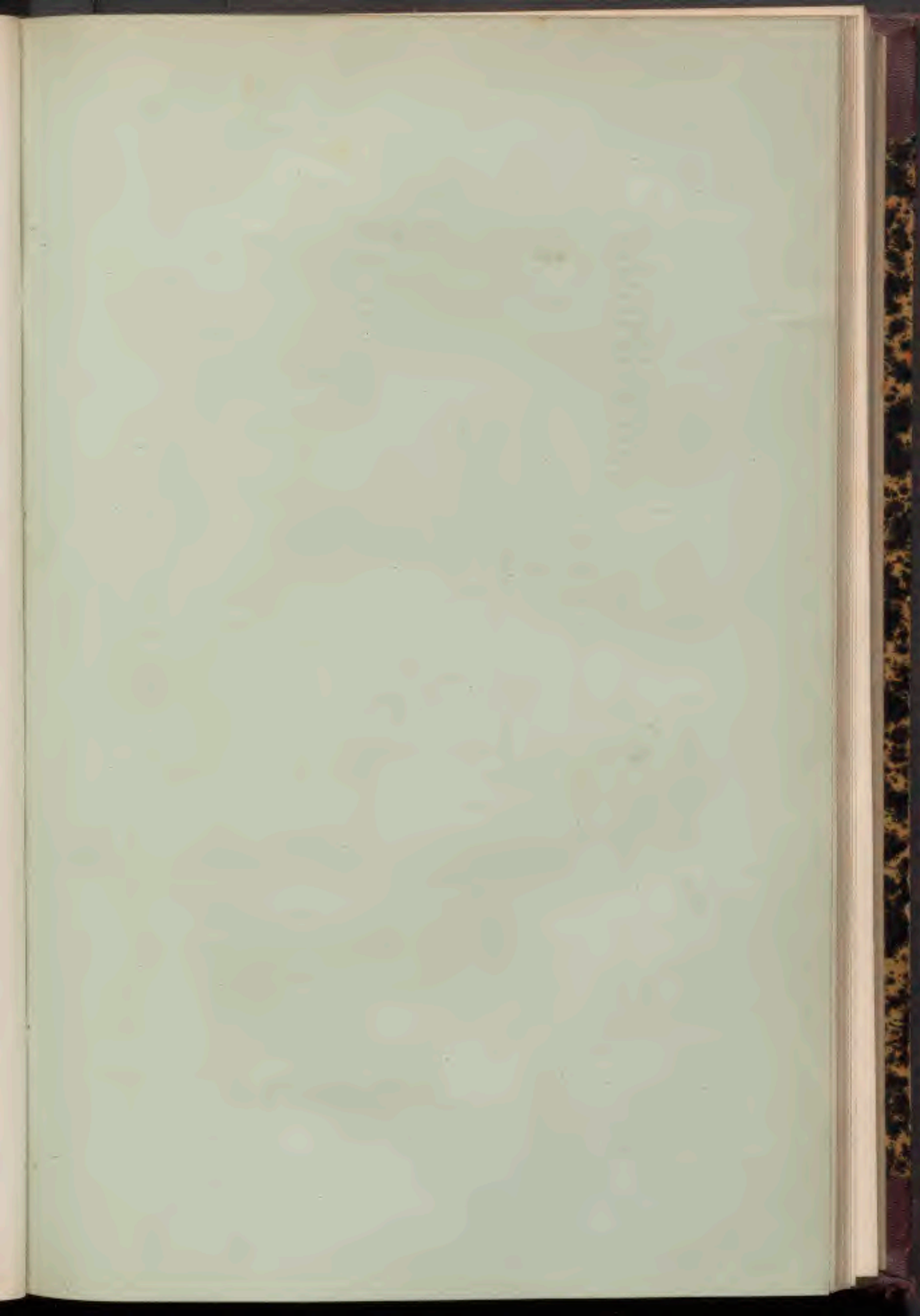
Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում դառնում են մեքինաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս են,
ասեղներ, թիւ, մետաքս և այլ մեքինային պատկանելի իրեղեններ ամենաշափաւոր գներով:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
THE DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
CHICAGO, ILLINOIS 60637

RESEARCH ASSISTANT

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագլինը	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք տնւանը	4	ր.
Մի գրքուկը	1	ր. 50 կ.

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաճառում են զիջումներ, համեմատ առանձին ապաժայտարարութեան:

Մուրճի ամեն մի համարը, որպէս առաջին «Հրատէր»-ի մէջ աւանդ էր, ունենալու է 8—10 տպագրական թերթ, կամ որոշոյն է 128 մինչ 160 երես: Մուրճը ցայժմ աւանդ է 185 երես աւելի, քան միջին թերթ խոտապահը: Ամբողջ տարին Մուրճը կազմակերպւում է 12 զիրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով:

Նոր բաժանորդները կը ստանան նախորդ համարները:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Դրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև յայտարարւած զրքերով՝ սոցա դների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանուած է Գանովեան փողոց, առն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ Иоаннисіани). բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».